

Dheefta Suugaanta

© Tawakal Cabdi Ismaaciil 2020

Xuquuqda buuggan idilkeed waxaa leh qoraaga ku
magacaaban. Dib loo ma daabacan karo, si kalena loogu
ma tagrifali karo, iyada oo aan qoraaga laga helin
oggolaansho qoran.

Madbacadda Hiil Press

contact@hiilpress.com

Daabacaadda 1aad (2020)

Dheefta Suugaanta

Hiil Press. Qaahira, Hargeysa.

Tifaftirka/iskudabbaridka: Cabdiraxmaan Yuusuf

Quraaridda buugga: Cabdilladiif Geelle

Nashqadda jaldiga: Hiil Press

Dheefta Suugaanta

Tawakal Cabdi Ismaaciil
(Abwaan Xays)

Tusmada Buugga

Mahadnaq	9
Qiraalka Tifaftirayaasha	10
Hibayn	11
Iftiimin	12
Farriin	13

CUTUBKA KOOWAAD

Sooayaalka Suugaanta Soomaalida	25
Gogol-Dhig	27
• Adeegsiga Suugaanta iyo Soomaalidii Hore	30
• Kaydinta Aqoonta, Dhacdooyinka iyo Suugaanta	33
• Cilmiga Xiddigiska / cilmi falagga (Astronomy)	34
Tixaha Lagu Dhex Adeegsaday Magacyada Xiddigaha	39

CUTUBKA LABAAD

Suugaanta Iyo Hab-Dhaqanka Bulshada Soomaaliyeed	45
Suugaanta Iyo Hab-Dhaqanka Bulshada Soomaaliyeed	47
Suugaanta Iyo Halganka Ay Kula Jirto Dhega-Adeygga....	55
Suugaan-Beegga Suugaanyahannada	63

CUTUBKA SADDEXAAD

Suugaanta Iyo Barbaarrinta Ubadka	67
Suugaanta Iyo Barbaarrinta Ubadka	69
Sheeko Muujinaysa Doorka Hooyada	71
Sheeko Carruureed	74

CUTUBKA AFRAAD

Guurka Iyo Suugaanta	85
Hab-Raaca Guurka Iyo Suugaanta	87
Haasaawaha	88
Hal-Beegga Gabayada Guurdoonka Ah	106
Waxtarka Suugaanta Ciyaar Dhaqameedka	121

CUTUBKA SHANAAD

Xidhiidhka Ka Dhexeeya Suugaanta Iyo Horumarka	123
Hordhac	125
Waxtarka Xiisaynta Suugaantu Ay U Leedahay Shaqsiga	137
Dhiirrigalinta Iyo Suugaanta	139

CUTUBKA LIXAAD

Kaalinta Ay Suugaantu Ugu Jirto Afka Iyo Aaminaadda...	147
Doorka Suugaantu Ugu Jirto Afka	149
Muujinta Qiimaha Afka Iyo Suugaanta	150
Suugaanta Iyo Ilaalinta Afka	153
Xoojinta Caqiiqada Iyo Suugaanta	156
Natiijada Caqiidada Wanaagsan Iyo Suugaanta	158
Gabayo Ku Saabsan Tawxiidka (Rumaynta Eebbe)	161
Kaalinta Suugaanta Tiraabta Ah Iyo Caqiidada	168
Maahmaahyada Iyo Xoojinta Caqiidada (Aaminaadda)	170

CUTUBKA TODDOBAAD

Suugaanta Iyo Xallinta Khilaafaadka (Iskudhacyada)	175
Hordhac	177
Sababaha Keena Khilaafka	178
Xidhiidhka Ka Dhexeeya Adeegsiga Suugaanta Iyo	184
Garta Xeerbeegtida Iyo Adeegsiga Suugaanta	186
Ergada Iyo Adeegsiga Suugaanta	195
Habka Suugaanta Loogu Adeegsado	197
Godka Erayga Suugaanyahanka (Ges)	202

CUTUBKA SIDEEDDAAD

Suugaanyahanka	207
Noocyada Suugaanyahanka	210
Yoolka Suugaanta Suugaanyahanka	215
Erayada Suugaanta U Gaarka Ah	223
Isbeddellada Ku Yimid Qiimaha Suugaanta Iyo	234
Gunaanad	239
Lifaaqa	241
Gu'ga	242
Erayada Isku Micnaha Ah	246
Raad-Raac	248
Ku Saabsan Qoraaga	249

Mahadnaq

Marka hore mahad oo dhan waxay u sugnaatay Eebe korree oo sarreeye oo i waafajiyey hindisaadda iyo hirgalinta qoraalka buuggan aan ku soo ban-dhigay dheefaha suugaanta. Marka xiga labadayda waalid Eebbe ha ku sharfo labada daaroodba, gaar ahaan hooyaday macaan, Aamina, oo aan ka bartay ka faa'iidaydiga wakhtiga iyo hawl karnimada. Mar saddexaadka waxaan si gaar ah ugu mahadcelinyaa saaxiibkay bare sare Cumar Sacad oo hadh iyo habeenba ila garabtaagnaa weedhaha iyo erayada dhiirrigalinta xambaarsan kana qaatay kaalin laxaad leh tifaftirka buuggan.

Waxaan sidoo kale mahadnaq ballaadhan u jeedinayaa guud ahaan barayaasha Mac'hadka Daraasaadka Af Soomaaliga iyo Suugaanta gaar ahaan Maxamuud M, Khader M, iyo Ibraahin Muuse oo si hagar la'aan ah uga qayb qaatay tifaftirka qoraalka iyo turxaan-bixinta buuggan. Waxan sidoo kale si gaar ah ugu mahadnaqayaa xeeldheere Axmed Cabdi Haybe (Dawlo), Axmed Sh. Cabdiraxmaan (Shiine), Khadra Cabdi Muuse, walaashay Hinda, Cabdifataax Muuse Cabdillaahi, adeer Cabdiraxmaan Aw Siciid, Cabdi Axmed iyo dhammaanba cid kasta oo gacan ka gaysatay hirgalinta iyo soo saarista buuggan.

Ugu dambayntii, waxaan si gaar ah ugu mahadcelinyaa walaalkay Khadar Maxamed oo isagu ka gaystay hawl tifaftir dhaafsiisan oo ah quraaridda ama suugaaminta qaybo ka mid ah hannaanka guud ee buugga.

QIRAALKA TIFAFTIRAYAASHA

Anigoo ah Cumar Sacad kana mid ah tifaftirayaasha buuggan Dheefaha Suugaanta, waxaan qirayaa in buuggani uu xambaarsan yahay cilmi iyo aqoon dibin oo ku duungan suugaanta, waxaaman filayaa in uu ka faa'iidi doono qof kasta oo ay waxuun uga bilaaban yihiin suugaanta iyo dhaqanka soomaaliyeed.

Anigoo ah Khadar Maxamed waxaan sidoo kale qirayaa in buuggan uu kaalin mug iyo miisaan leh ka qaadan doono soo noolaynta qiimaha suugaanta iyo suugaanyahannada, maadaama uu yahay buug daaha lagaga qaadayo waxtarka iyo dheefta suugaantu ay u leedahay bulshada. Ugu dambayntii, waxaa dhihi karnaa buuggan waa buug tayo abaan iyo heer abaanba aad u sarreeya oo xambaarsan hannaan cusub iyo cilmi suugaaneed ugub ah.

HIBAYN

Buuggan Dheefaha Suugaanta waxaan u hibeynayaa, cid kasta oo jecel barashada cilmiga suugaanta, gaar ahaan bahda suugaanta (suugaanyahannada) iyo bartayaasha afka iyo dhaqanka Soomaalida.

Iftiimin

Buuggan Dheefta Suugaantu waa buug xambaarsan af, dhaqan iyo cilmi suugaaneed miir ah, wuxuuna taabanayaa dhinacyo badan oo hab-dhaqanka bulshada ah si aan u muujiyo kaalinta mugga iyo miisaanka leh ee ay suugaantu ku leedahay hab-nololeedka bulshada. Buuggani wuxuu ka kooban yahay siddeed cutub oo mid kastaaba iskii buug looga qori karo, waxaanan ku rajo waynahay in uu wax badan ka faa'iidi doono qofka Soomaaliga ah ee si dhugmo leh u ah akhriya.

Farriin

Aniga oo aba qoraaga buugga Dheefta Suugaanta waxaan farriin guud u dirayaa dhammaanba bulshada Soomaaliyeed, farriintaas oo ah: in la sugo lana barto cilmiga iyo aqoonta asalka ah ee ku duugan afka iyo dhaqanka kuna keydsan suugaanta isla markaana loo tafa xayto u hiilinta afka iyo dhaqanka oo ah kuwa ay suugaantu ka dhalato.

@Kala xidhiidh

Lam: 0942991696

Gmail: abwaanxays11@gmail.com

Gabaygan magaciisu waa “Dabiib”. Waxaa tiriyeey an-igoo ah Tawakal Cabdi Ismaaciil waxaanan kaga hadlayey faa’iidooyinka maansada. Waa gabayga igu dhaliyay qorista iyo soosaaridda buuggan Dheefta Suugaanta. Waxan idhi:

- ✉ Da’da gabay dastuur weeye xeer, lagu dabraa qoom e
- ✉ **Daanada** sokeeyiyo intaan, takharku wey naannin
- ✉ **Hibashada** dabiib bay u tahay daawo iyo baane
- ✉ **Doogtiyo** waxaa lagu dhayaa, lagu dhayaa daakhil
aanada e
- ✉ **Kuhaan** aan dirtiyo maanso waa duluc isgaadhsiine
- ✉ Waa darajo **dooflaal** ka qaday, **daabad** kuu **hidine**
- ✉ Waa doon haldoorkiyo wadduun, duul garaad badane
- ✉ **Dar** xigmadi ka buuxdiyoo tix waa, **doobir** gooniya e
- ✉ Diowaan weeye **raadhiis** le oon, abid **dayoobayne**
- ✉ Saw inaan duqay iyo waxgarad, kala dagnaa maaha
- ✉ Saw inaynu dhax **duugga** iyo, **dugul** qoraa maaha
- ✉ Saw inaynu **daa’imada** iyo, daris barraa maaha
- ✉ Saw inaynu diinkiyo cilmiga, ku dalbanaa maaha
- ✉ Waxba gabaygu yuun ila durkene, aan danta **abbaaro**
- ✉ Inta **dulucda** maansadu degtaay, buuxsha **darifkiina**
- ✉ Waa inaan afkeennaa dayacan, dacash ka saaraayo
- ✉ Waa inaan aqoon diirran iyo, **darar** ka maallaayo
- ✉ Waa inaan dirkii reer sacmaal, dib ugu baadhnaayo
- ✉ Waa inaan **dunjiga** aynuniyo, darisno sooyaalka.

I. Araar Guud

Af Soomaaligu waa af xuruuftiisu ay far laatiin tahay dhawaaqiisuna uu Carabi yahay, waxaana la qoray fartiisa sannadku markuu ahaa 1972kii. Xarfaha ay farta Soomaaligu ka kooban tahay ama leeyahay waa toban shaqal, kow iyo labaatan shibbane iyo sumadda hamsada (?) oo iyadu leh cod gaar ah, waxeyna mar kasta raacdaa shaqallada. Af Soomaaligu waa luuqad toos u akhrisanta oo akhristuhu xarfaha iyo erayada ay indhihiisu qabanayaan ayuu toos u akhriyaa. Ummad kasta waxay leedahay suugaan **mool** ah oo laga dhex dheehan karo hiddohooda, hab-nololeedkooda iyo dhammaan faldhacyadoodii oo tixaysan amaba tiraab ah, waxaanan ka eegi doonaa dhinacyada togan ee waxtarka bulsheedka leh.

Sida aan ka warqabno, dunida waxaa ka jira isbeddello farabadan oo la xidhiidha dhinacyo badan oo nolosha aadamaha aasaas u ah. Isbeddelladaa badankooda waxaa sababa isbeddellada qarniyada (xilliga), il-baxnimda, isdhexgalka bulshooyinka iyo caalamiyaynta (Globalization). Si kastaba ha ahaatee, isbeddellada ku yimid guud ahaan bulshada Soomaaliyeed ayaa ah kuwo laga dareemi karo guud ahaan hab-dhaqanka guud ee bulshada gaar ahaana waxqabadka iyo kartida suugaanyahannada.

Haddaba, isbeddelladan ayaa waxay sababeen in bulshada Soomaaliyeed oo loo yaqaanay **qarankii gabayaaga** uu hoos u dhaco xiisihii iyo rabitaankii ay u hayeen suugaanta iyo waliba kartidii ay u lahaayeen samaynta (curinta) iyo xafididda suugaanta. Ka dib markii arrintani ay dhacday ayaa waxaa soo if-baxay isbeddel ku yimid guud ahaan bulsha-

da gaar ahaan hal-abuurradeeda oo ahaa xiddigo ka dhex muuqday caalamka. Aqoonyahanada shisheeye ee wax ka qoray meelo badan oo bulshadeenu dagto sida Andrzejewsk (macallin Guush) iyo Prof.I.M. Lewis waxay shaaciyeen in Soomalidu tahay bulsho 50% gabyaa ah. 50% ka kalena ay ay gabyi karaan haddii ay isku dayaan. Xaqiiqada jirta ayaa ah in hoos u dhaca ku yimid hal-abuurka bulshadu uu saamayn xooggan ku yeeshay horumarka shaqsiyadda shacabka Soomaaliyeed.

Haddaba, markii aan ka war helay in dhammaanba arimahan kore ay soo food-saareen bulshada Soomaaliyeed isla markaana ay lagama-maarmaan tahay in laga falceliyo duruufaha, ayaa waxaan tiriyey tix la yidhaahdo “Dabiib” oo aan kaga hadlayey faa’iidooyinka maansada. Maalmo ka dib tirinta tixidaa ayaan waxaan go’aansaday in aan qoro buuggan oo run ahaantii qofka si dhugmo leh u akhriyaa uu ka faa’iidi doono xogo iyo xirfado badan oo ku saabsan afka, dhaqanka iyo suugaanta Soomaalida, maxaa yeelay buuggani waxaa uu ka hadlayaa gabi ahaanba suugaanta Soomaaliyeed iyo docaha kala duwan ee ay gasho wuxuuna xoogga saarayaa wajiyadda togan (wanaagsan) ee suugaanta. Haddaba, si aad u ehesho nuxurka buugga faldan ku biilow qaybaha hore oo wax badan kaaga iftiiminaya suugaanta. Intaa ka dib waxaad ka tix-raaci kartaa tasmada adiga oo si toos ah u guda galaya ciwaan hoosaadka aad rabto inaad wax ka ogaato. Waxaanad ogaataa in ciwaan kasta oo ka mid ah buuggani uu leeyahay ahmiyaddiisa gaar ah.

UJEEDDOOYINKA BUUGGA

- ✉ Ujeeddada guud ee buuggani waa in la fahmo waxtarka iyo qiimaha Suugaanta, lana barto adeegsiga togan ee suugaanta isla-markaana, la soo nooleeyo meeqaankii murtida suugaanta iyo suugaanyahanka Soomaaliyeed.
- ✉ Ujeeddooyinka Gaar ah
  - ✓ Inuu kaalin laxaad leh ka qaato kobcinta iyo kor u qaadista cilmiga iyo aqoonta afeed ee bulshada.
  - ✓ In la garwaaqsado waxtarka suugaantu ay u leedahay bulshada.
  - ✓ In la fahmo qiimaha iyo waxtarka suugaanyahanka.
  - ✓ Inuu door muhiim ah ka ciyaaro soo noolaynta qiimaha afka iyo suugaantiisa.
  - ✓ Inuu iba-fur u noqdo culuumta dihin ee suugaanta.
  - ✓ Inuu kaalin mug leh ka qaato jihataynta iyo midaynta aragtiyaha bulshada.

II. HABKA IYO HABAYSNAANTA BUUGGA

Habka daraasaadka buuggan aan u isticmaalay waa “Habka Sahaminta” (Survey Design) maadaama uu hannaankani yahay mid loo adeegsan karo doco badan isla markaana aqbali kara jawi beddelashada taaganta iyo isroogroga xogta.

Buuggani wuxuu u habaysan yahay qaab ahaan hannaan buugeed cutubaysan, oo wuxuu ka kooban yahay lix qaybood ama cutub iyo araar guud oo ku saabsan culuumta suugaanta. Cutubka koowaad waxa uu ku hadlayaa taariikh guud oo ku saabsan suugaanta Soomaalida iyo adeegsigeeda. Cutubka labaadna waxa uu ka hadlayaa xidhiidhka ka dhexeeya xakamaynta hab-dhaqanka bulshada iyo suugaanta. Cutubka saddexaadna wuxuu ka hadlayaa doorka suugaantu ay ku leedahay barbaarrinta iyo kobcinta garaadka. Cutubka afraadna wuxuu ka hadlayaa xidhiidhka ka dhexeeya suugaanta, haasaawaha iyo jihatna hannaanka guurka. Cutubka shanaadna waxa uu ku saabsan yahay saamaynta ay suugaantu ku leedahay horumar-ka shaqsiyadda, maskax ahaan, mooral ahaan iyo milgo ahaanba. Cutubka lixaadna waxa uu ka hadlayaa doorka ay suugaantu ku leedahay dhawrista afka, iyo aaminaadda (caqiidada). Cutubka toddobaadna waxa uu ku saabsan yahay kaalinta ay suugaantu ku leedahay xallinta khilaafaadka iyo isku dhacyada bulshada. Cutubka siddeedaadna wuxuu ka hadlayaa suugaanyahanka iyo yoolka suugaanyahanna-da iyo erayada suugaanta u gaarka ah ee ay isticmaalaan suugaanyahannadu ama bahda suugaantu.

III. SUUGAAN

Erayga ‘suugaan’ Soomalidu waxay u taqananay macnayaal badan. In kasta oo uu soo socdo qeexitaanka la isku waafaqsan yahay ee suugaantu, haddana erayga ‘suugaan’ mar waxaa loo yaqaannay *madawga dhirta*, oo marka nin ka sahanka ahi uu yimaaddo ayuu dhihi jiray meel hebba suugaan bay lahayd. Waxay aqoonyahannada Soomaaliyeed sida qaalibka ah isku raaceen in erayga ‘suugaan’ loo yaqaannay waayadii hore wax la hannaanshay ama la habeyay, siiba qorista weelka dhirta laga qoro. Marka geedka la soo gooyo iyadoo la rabo in shey laga qoro (sida xeedho, fandhaal, dhiil, barkin, haan, mooye, tib, **koore**, iwm), marka hore waa la **suugaaminayaa**, oo waxaa laga qorayaa korka kore iyadoo loo ekeysiiyayo sheygii la rabay hannaankiisii oo kale kaas oo la garan karo sheygu waxa uu yahay. Suugaanta afkuna kama foga sidaa aan kor ku soo faahfaahinay sababtoo ah waa afkii oo la hannaanshay isla markaasna loo yeelay qaab-dhismeed **qaafiyad** iyo miisaan leh. Eray-bixinta kale ee qorista fartuna halkaas ayay ka soo baxda.

Suugaan marka aynu hadda si guud u eegno waxaynu ku tilmaami karaa magac hadh ah oo dallaalimeeya macnayaal iyo fikrado badan.

Qeexidda Suugaanta:

Suugaantu waa **iidaanka** ama **koosaarka** hadalka. Taas oo macnaheedu yahay sida duxdu cuntada dhadhanka ugu yeesho ama u jilciso oo ay si fududna hunguriga ugu dhaafiso qofka cunanaya ama uga dajiso iyo sida midabka

cagaarani u qurxiyo cawska, uguna dhigo mid indhuhu ku doogsadaan oo soo jiidasho leh ayey suugaantu hadalka dux iyo **heemaal** ugu yeeshaa. Markaa Suugaan waxaan odhan karaa waa wax kasta oo ka duwan hadalka oo yeelan kara qaab laxan ama luuq loogu codayn karo intay doonto iyo noocay doonto ayayna noqon kartaa. Haddaba, haddii aynu isla garannay micnaha iyo qeedxidda erayga suugaan, waxaan wax ka yara iftiimin doonaa macluumaad kooban oo ku aaddan suugaanta.

IV. QAYBAHA SUUGAANTA

Suugaanta waxaa loo qaybiyaa labo qaybood, waxayna kala yihiin: *tix iyo tiraab*. **Tixdu** waa qayb suugaanta ka mid ah waxayna leedahay **ridmo** xaraf-raac iyo qaafiyad u gaar ah. Ridmadu (jaangooyadu) waa hab la dhaca luuqada, xaraf-raacuna waa xarfka maansada lagu tirinayo oo tuducda horey ama dhexda ka gala isla markaana ku soo noqnoqda. Marka si kooban loo yidhaahdo **tixdu waa hadal kooban oo xaraf ku socda**, macno qoto dheerna bixinaya. **Tiraabtu** waa qayb hadalka ka mid ah oo aan lahayn ridmo (jaangooyo) iyo qaafiyad ama xaraf ay ku socoto. Waxaana ka mid ah sheekooyinka, murtida, odhaahda, iwm.

	Qaybaha suugaanta	
1- TIX	ISKU-JIR (kumbis)	2- TIRAAB
Maanso	RIWAAYAD	SHEEKO
Maahmaah	JIRRAB	ODHAAH

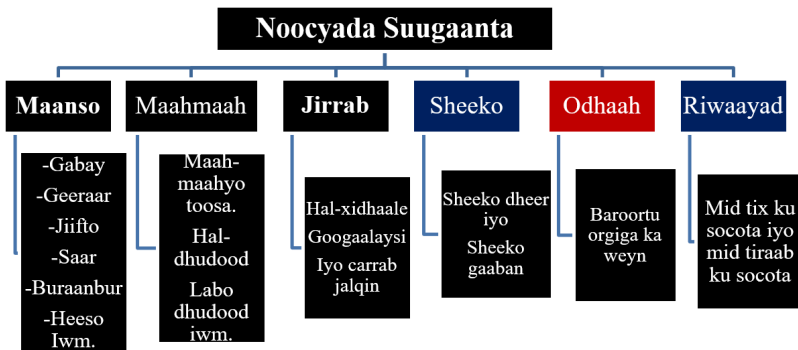
Faahfaahin ku saabsan shaxdan kore

Isku jirka waxaan ka wadaa waa qaybo tix iyo tiraab labadaba laga heli karo. Tusaale ahaan riwaayaddu waxay ka kooban tahay qaybo tix ah oo qaar jilayaasha ka mid ahi ay ku wada hadlaan iyo qaybo tiraab ah oo ay caadi ugu wada sheekaystaan jilayaashu. Jirrabbuna wuxuu ka kooban

yahay noocyo kala duwan sida googaalaysi, hal-xidhaale, carrab-jelqin iyo jirrab-naxweed. Noocyadan badankoodu waxay leeyihiin xaraf-raac iyo jaan-gooyo, balse qaar ka mid ah sida hal-xidhaalaha waxaa dhacda in lagu weydiyo su'aal tiraab caadi ah, isla markaana la rabo inaad fasirto dulucda weedha lagu su'aalay.

V. Noocyada Suugaanta

Marka aynu ka hadlayno suugaanta iyo qaybaheeda iyo suugaanta iyo noocyadeeda waa laba hab oo kala duwan. Suugaantu qaybo ahaan waxay u kala baxdaa laba qaybood oo waaweyn oo kala ah *tix* iyo *tiraab*. Noocyo ahaan suugaantu waxay u kala baxdaa lix nooc oo waaweyn. Shaxdan hoose ayaad kaga bogan kartaa noocyada suugaanta oo faahfaahsan.

War-bixin ku saabsan shaxankan kore

Sida ku cad shaxdan kore ee muujinaysa noocyada suugaanta, buuggan waxaan ku falanqaynayaa dhammaanba waxtarka ay leeyihiin qaybahan kore, waxayna si cad uga dhax muuqdaan mawduuc kasta oo ku jira buugga. Gabi ahaanba suugaanta ku jirta qormooyinkan waxay si toos ah iyo si dadbanba ula xidhiidhaan ciwaan hoosaadyada, waxayna xambaarsan yihiin farriin cilmiyaysan oo muujinaysa waxtar ay suugaantu bulshada u leedahay iyo sida ay u mudan tahay suugaantu in la ilaashado, islamarkaana la barto milgaha iyo macaanida ku duugan guud ahaan suugaanta gaar ahaanna dhaqanka ay xambaarsan tahay.

CUTUBKA KOOWAAD
SOOYAALKA SUUGAANTA
SOOMAAALIDA

Gogol-dhig

Cutubkani wuxuu si guud uga warramayaa guud ahaan taariikhda suugaanta Soomaalida waxaanad kaga bogan kartaa sooyaalka suugaanta iyo adeegsigeeda horrayso iyo danbaysaba. Waxaa hubaal ah in ay kala geddisan tahay qa-ababka ay Soomaalidii hore ugu adeegsan jirtay suugaanta marka loo eego docaha hab-nololeedka bulshada iyo nidaamka aynu hadda u adeegsanno suugaanta.

Waxaan sidoo kale, qormadan ku qaadaa dhigaynaa doorka ay suugaantu ku lahayd kaydinta aqoonta iyo sooyaalka bulshada si aynu u garwaaqsanno meeqaanka iyo faca (da'da) suugaanta Soomaalida.

Suugaanta Soomaalidu waa suugaan mug weyn oo la fac ah suugaanta afafka caalamka, waxaana suurtagal ah inay ka fac wayn tahay qaybo badan oo afafkaas ah. Tan iyo ilaa wakhti aad u horreeyay bulshada Soomaalidu waxay caan ku ahayd hal-abuurka gabayada, geeraarrada, sheekooyinka iyo noocyada kala duwan ee suugaanta taasi oo qeyb ka ahayd nolosha maalinlaha ah ee bulshada. Odhaahda afka iyo xikmaddu waxay ahaayeen nidaam bulshadu isugu gudbiso farriimaha, dhacdooyinka, iyo wixii la mid ah. Dadka Soomaalidu waxay leeyihiin tiro aad u badan oo abwaan-no, gabayaa, halabuur iyo suugaanyahan ah, kuwaasi oo ku kala nool dhammaan geyiga bulshaweynta Soomaalidu ku dhaqan tahay. Adduunka suugaanta daabacan, gaar ahaan maansada, Carab ayaa leh suugaanta ugu fac wayn adduunka iyada oo noocyo badan oo kala duwanna ay jirto suugaanta Carbeed.

Soomaalida dhulkeeda oo khariirad ahaan dhaca dariska khariiradda Carabta, ayaa waxaa jirta in Soomaalida ay sida Carabta qiimo badan suugaantu u leedahay iyada oo dhaqanka iyo hidaha soo jireenka ah ee ab-ka-soo-gaadhka ah ay in badan ku dheehan tahay qadarrinta suugaanta.

Waxyaabaha kale ee dhaqanka Soomaalida lagu yaqaan, waa gaar e', bulshada Soomaalidu waxay ku caan tahay suugaanta iyo sooyaal odhaaheed iyada oo loogu magac daray *Qarankii Gabyaaga*. Suugaanta Soomaaliyeed qarniyo badan muddo laga joogo ilaa iyo haatan waxay suugaanta Soomaaliyeed door lixaad leh ka qaadatay kobaca dhaqanka iyo midaynta bulshada.

Sida ka muuqata qaar ka mid ah hees-hawleedda Soomaalida sida heesta maqasha ee maqaley war laay, suugaanta Soomaalidu waa suugaan fac weyn. Nasiib-darroose suugaanta badankeedu waa ay luntay sababa jira awgood, balse waxaa jirta suugaan badan oo la dhaxlay oo ay ka mid yihiin hees-hawleedda, maahmmahyada iyo sheekooyinka oo aan la garanayn ciddii tirisay iyo goortii la curiyey toona.

Taariikhdu markay ahayd 1507kii oo ku beegan sannadkii u dhashay halgamaagii weynaa ee **Imaam Axmed Gurey** oo suldaan ka ahaa boqortooyadii **Cadal** ama **Adal Empire**, sida ka muuqata qaar ka mid ah qasaa'idka ama hees-diimeedka waxaa dhacdo ah in la tiriyeey suugaan badan oo guubaabo iyo habaarba isugu jira sida hees aan carruurnimadii qaadi jiray oo tidhaahda: "*bishii bilataba/ badh baa ka hadbee/ Allow Xabashida/ xabaal ku rideey*".

Haddaba, suugaanta la hayo badalkeedu waxay soo baxday intii ka dambaysay, Qarnigii 18aad oo ku began waayihii ay noolaayeen Sheekh Cabdiraxmaan Saylici, Sheekh Uways iyo Sheekh Cabdiraxman Suufi, waayihii dhexe oo ku beegan qarnigii ay noolaayeen Wiilwaal, Ugaas NurUgaas Rooble iyo aabbayaashii iyo awowyaashii, Raage Ugaas iyo Sayid Maxamed Cabdille, adawgii raggii ay isku waqtiga ahaayeen oo haatan laga joogo labo qarni iyo bar ama ku beegan 1770yadii. Intaa ka dib ayaa waxaa soo baxay hooballada la yaqaan ee ku caan baxay suugaanta iyo maansada noocyadeeda kale duwan sidagabayga, geeraarka, iwm.

Ku dhawaad muddo 190 sanno ah ayaa ka soo wareegtay markii gabay loo adeegsaday meeriska ‘*hooyaalayey*’ iyada oo uu Raage Ugaas Warfaa lahaa gabaygaas. Taas waxay noo caddaynaysaa in ugu yaraan 6 qarni muddo ka badan suugaanta Soomaaliyeed ay si hufan u jirtay, waagaasna soo gaartay heer aad u sarreeya.

Suugaantu waa mid ka mid ah tacbiir bixinta insaanka oo ay ka mid yihiin caaddifad afkaar iyo arrimo badan oo isku guda jira.

Suugaantu waxa ay ka kooban tahay sida allifaada (alliteration) gabayada, curinta sheekooyinka iyo qorista buugaagta. Qofka suugaanta ku shaqada leh waxa lagu magacaabaa hal-abuur.

I. Adeegsiga Suugaanta iyo Soomaalidii Hore

Suugaanta Soomaaliyeed waxay soo martay heerar kala duwan qaybo badan oo kala duwanna way leedahay. Suugaantu waxa ay ahayd qalabka war-faafinta loo adeegsado taas oo ahayd qalabka loo adeegsado guubaabada, baroorta, ammaanta, heshiisiinta, tacliinta iyo wax kastoo bulshada dareenkeeda wax ka beddeli kara ama wax ku kordhin kara.

Maahmaahyada oo ka mid ah suugaanta Soomaaliyeed ahna tuducyo ama tixo sida dhambaallo aad u qaali ah oo kooban marka la fasirona wajiyo badan yeelan kara intooda badan lama yaqaan waqti la sheegay iyo qof sheegay waxase loo malaynayaa in ay badi soo baxeen waqti aan dhawayn. Heerarka kala duwan ee ay soo martay suugaanta Soomaaliyeed waxa ay la socotay taariikhda ummadda waxayna isla beddeleysay xilliyada iyo heerarka nololeed ee bulshada. Suugaantu waxa ay ahayd diiwaanka ugu wayn ee lagu kaydinaayay dhaqanka Soomaaliyeed.

Qiyaastii qarnigii 18aad intii ka horraysay suugaanta Soomaaliyeed wax sidaas u badan lagama hayo sababtu-na waa iyadoo aan la haysan qalabka wax lagu kaydiyo iyo qoraal toona. Balse qarnigii 19aad suugaan badan ayaa laga hayaa ha ahaato gabayo, geeraarro, guuroow ama murti kaloo badan. Qarnigii 20aad suugaanta aan ugu magacdari karo hal-door waxay ahayd mid la odhan karo waqtigii qaaliga ahaa oo ummadda Soomaaliyeed inteeda badani ay ku noolaayeen miyiga halkaas oo ay xeerarkooda, dhaqankooda iyo arrimohooda oo dhan ay u adeegsan jireen suugaanta ha ugu badnaado gabayga, geeraarka, guuroowga iyo buraanburku.

Qarnigii 20aad dhexdhexaadkiisii waqtigii gumaysiga lala dagaallamayay suugaantii la tiriyay inteedii badnayd waxaa lagu duubay mullaaxaha hadalka lagu kaydiyo (cajal-ado), sidoo kale waxaa lagu sameeyey qoraal ama kayd buug ahaaneed, waxaana laga hayaa qaybo badan oo ka mid ah dhammaanba badaha maansada sida gabayga, geeraarka, guuroowga, buraanburka, jiiptooyinka, heesaha, ciyaaraha kala duwan sida Sayliciga, Saddexleyda, Saddexdhacada, Shaxleyda, Dhaantada, Hirwada, Geba Shimbirta, Wele-siqda, Hariimahee, Botorka, Waalada, Kabeebeyda, Dafka iyo kuwo kaloo badan.

Haddaba, dhammaan noocyadan maanso ee kor ku xusan waa kuwo ay Soomaalidu u isticmaali jirtay gabi ahaanba docaha kala duwan ee nolol maalmeeddooda, qarar badan oo ka mid ahna illaa hadda si toos ah ayaa loo isticmaalaa ama aynu u isticmaalnaa.

Soomaalidii hore suugaanta waxay u isticmaali jireen dhammaanba waxyaabaha khuseeya noloshooda waxaana ka mid ah:

- ✓ Xidhiidhka bulshada (isugudbinta farriimaha)
- ✓ Guubaabada iyo wacyigalinta bulshada
- ✓ Garta iyo baanaha (baanisada)
- ✓ Kaydinta aqoonta iyo taariikhda
- ✓ Ammaanta, xayeysiinta, cayda, faanka, waanada iwm.

Haseyeeshee qodobbada ugu muhiimsan ee ay Soomaalidu u isticmaali jirtay suugaanta waxaa ka mid ahaa war-faafinta ama war isgaadhsiinta, guubaabada, maslaxa-da IQB.

Haddaba, haddii ay bulshada Soomaaliyeed suugaanta

u adeegsato qodobbadan kore ee wax ku oolka ah iyo qaar kale oo la halmaala, bal isweydii su'aalahan:

- 1- Suugaantu qiime intee in la'eg ayay ugu fadhidaa bulshada Soomaaliyeed?
- 2- Haddii ay meesha ka baxdo suugaantu maxaa dhacaya?
- 3- Haddii la kobciyose maxay inna dhaxalsiin doontaa?
- 4- Maadaama suugaantu ay tahay hanti dadweyne waa ayo cidda uu daryeelkeedu saaran yahay?

II. Kaydinta Aqoonta, Dhacdooyinka iyo Suugaanta

Suugaantu waa darka ama ceelka kaliya ee aynu ka dhuranno dhammaanba aqoon iyo taariikh. Wixii ay Soomaali lahayd waxaa hubaal ah in taariikhda iyo faldhacyada Soomaaliyeed ee hadda aynu naqaan ay tahay uun wixii innagu soo gaadhay waji ka mid ah wajiyada suugaanta.

Haddii aan soo qaadanno kaydinta aqoonta iyo kaalinta ay suugaantu ku leedahay waxaa kaaga filan fahmidda murtida ku jirta hal maahmaah Soomaali, iyo sidoo kale qiyaas ahaan da'da ama qarniga maahmaahdu soo baxday oo aad ka dhex dheehan karto muddada la tiriyey murtidan kooban. Tusaale: *Niman dhul marin dhaayo ma leh; badal ituu afkaaga ku jiro ayuu ammaanadaada yahay iqk.*

Bal aynu soo qaadanno hees ka mid ah hees-hawleedyada maqasha ka dibna aan falanqaynno kaydka taariikheed ee ay xambaarsan tahay:

- *Maqaleey warlaay ma laguu warramay*
- *Inaa Cali la dilay oo Cumar la dilay*
- *Oo dhiig qulqulay oo waran dhul galay?*
- *Mayee yaa ii warramay*
- *Ma walaalkay baa weynaaday oo*
- *Waaleed shishiyo wabi iiga yimid.*

Sida ku cad meerisyada heestani waa hees dhiillo xambaarsan oo sheegaysa 1400 sanno ka hor wixii dhacay. Cali iyo Cumarka la dilay ee ay sheegaysaana waa Cumar Ibnu Khaddaab dilkii sii iyo dagaalladii ay saxaabadu galeen, halkaasi oo ay qaar badan oo asxaabtii Rasuulka SCW ka mid ahi ku shahiideen.

III. Cilmiga Xiddigiska /cilmi falagga (Astronomy)

Qaybtan waxaynu kaga hadlaynaa cilmi falagga, innaga oo ka duulayna kaalinta suugaantu ay ku leehadahay kaydinta aqoonta. Aqoon ahaan Soomaalidu waa dad Islaam ah. Waxyaabaha ay ku fiican yihiin cilmi ahaanna waxaa ka mid ah: **diinka/ta, cimilada degaanka, xanaanayta duunyada, cilmiga xiddigiska** iwm. Xiddiginta iyo saadaasha hawadu waa nooc cilmiga qaaliga ah ka mid ah, waxayna bulshada Soomaaliyeed uga tusaale qaadan jireen saadaasha xilliyada barwaaqada ah iyo seban abaareedka, gaar ahaan xilliga kala wereegga sannadka cusub ee loo yaqaan *Nayruuska (dabshidka)*. Sidoo kale waxay ka ciraab qaadan jireen habka ay xiddigaha, dayaxa iyo cadceeddu isku raacraacaan. Nin la odhan jiray Guluf Cismaan, isagoo tilmaamaya farsamada iyo xeeladda uu maqaalaha ku hayo kuwaas oo lagu yidhi meelo dunida ka mid ah ayay ka jiraan, oo la yaabban qariibsanaayana warkaas kuna hadlaya afka bulshada Soomaaliyeed oo dhammaanteed wakhtigaas falcelin noocaas oo kale ah uun bixin lahayd ayaa wuxu yiri:

- ✓ *Xiddigaha ninkii kala yaqaan iga xisaab roone*
- ✓ *Nin xeraystay geel xero ka badan xoola iga roon*
- ✓ *Ninka xarafka xaashida ku dhigi iga xuduud roone*
- ✓ *Xabbaad hanata mooyee libaax meel xarshina jiifa*
- ✓ *War aarkaa nin xoodaamiyaa xeelad iga roonee.*

Marka koowaad waxaynu ka dhax fahmayna meeri-syadan kore in cilmiga xiddigisku uu ahaa mid ka mid ah aqoonaha ay Soomaalidu xiisayso barashadooda. Waa marka labaad, ee waxaad ka dhex dheehan kartaa da' weynida

iyo taariikhda ay xambaarsan yihiin seddexdan meeris ee u danbeeyaa, waayo xilliga uu tiriyey waa xilli aanay carro edeg ka jirin meelahan xerooyinka ah ee xayawaanka lagu carbiyo (zoo).

Magacyada xiddigaha loo adeegsado saadaalinta ha-wada inta la aan maqlay, isla markaana magacyadooda suugaanta Soomaalida laga dhex heli karo waxaa ka mida:

Tirsi	Magaca xidigga	Tirada xid-digaha	Madal dhacooda cireed	Muddo cireedka la arko xidig-ga/ha
1	Wax-ara-xidhka Suqra/Suhuura	1 xidig	Marinnada qorraxda iyo dayaxa.	Lix bilood
2	Ururka	6 xiddi-good	Marrintaannada qorraxda iyo dayaxa.	Lix bilood
3	Afagaallaha	1 xidig	?	?
4	Nin la gigay	13 xidi-good	Dhulbad-haha ayay dhanka koonfureed ka maraan.	12 ka biloodba

Tirsi	Magaca xidigga	Tirada xid-digaha	Madal dhacooda cireed	Muddo cireedka la arko xidig-ga/ha
5	Laafalu-gadyada/ Torbida	7 xiddi-good	Dhulbad-haha ayey dhanka waqooyi ka maraan (dhig saddex-aadda waqooyi).	12 ka biloodba
6	Naaf iyo saxal	2 xiddi-good	Dhulbad-haha	?
7	Awarka cirka/ Maadoobe-cir	Waa astaan mugdi ah oo ay sameeyan xiddigo dhawr ahi.	Isgalaha lol iyo dhig afraadda koofureed.	Gudcurka
8	Malluugaha	2 xiddi-good	Dhanka koonfureed	?
9	Diboojiyaal	3 xiddi-good	Badanaa dhulbad-haha ayey dhanka koonfureed ka maraan	Bilowga xagaaga. 50 maalmood ayay jiraan waana ku layl

Tirsi	Magaca xidigga	Tirada xid-digaha	Madal dhacooda cireed	Muddo cireedka la arko xidigga/ha
10	Daydo	1 xiddig	Dhulbad-haha wax-ayna ka soo baxdaa dhanka bari wax-ayna u dhacdaa galbeed.	Gu'gii
11	Dagaara	1 xiddig	Badhta-maha cirka (dhulbad-haha) waxayna ka soo baxdaa dhanka bari wax-ayna u dhacdaa galbeed.	Xagaaga daba-yaa-qadiisa. Haddii dayuxu xagga dambe ka soo gaadho xilliga gudcurka waa abaar, haddiise uu caddada soo gaadho waa bar-waaqo.

Tirsi	Magaca xidigga	Tirada xid-digaha	Madal dhacooda cireed	Muddo cireedka la arko xidig-ga/ha
12	Di-rir-cawleed	1 xiddig	Badhta-maha cirka (dhulbad-haha).	Gu'gii
13	Cirir	1 xiddig	Dhul bad-haha	Jiilaalkii
14	Taladaha	3 xiddi-good	Marrinnada qorraxda	?
15	Cir-jiidh-ka/ cirje-exa (jubiter)	1 Xidig	Dhulbad-haha ayuu maraa	Suxuurta ka dib ayuu soo baxaa

Ninka cilmiga xiddigiska ku talaxtagay waxaa looya qa-an xidaar (*Astronomist*).

FG: Ujeeddada aan ka leeyahay ma aha in aad xig-gisaan qaybka ee waa in aad barataan magacyada xiddigaha iyo qaabka ay Soomaalidu u adeegsan jirtay sooyaal ahaan.

Tixaha Lagu Dhex Adeegsaday Magacyada Xiddigaha

- Shugra xiddigaha ka badan waxay, sharaf ku dheeraatay
- Shanta koodhka iyo qaaldigii, waxa inoo shuumay (ururka)
- Shayddaan abeesada wuxuu Xaawo ugu sheegay
- Rabbi uma shafeecina Jannada waxa, shinkeed geeyey
- Haddaad gabay nin shaacira ku tahay, shiinka ka higgaadi
- Haddii kale an sheekeysanee, cararoo shaah doono.

Ibraahin Gadhle jiftadan uu tiriyeey waxaynu ka dhex fahmi karnaa in xidigta **Daydo** ay ka mid tahay kuwa saadaasha gu’ga la eegi jiray.

- Deyrtii hillaacdiyo
- **Daydo** curashadeedii
- Dooggii ku soo baxay
- Diir iyo wax baa cunay

Ismaaciil Mire waa kii lahaa isaga oo tilmaamaya inuu gabayga tiriyeey xilli waabari ah:

- **Taladuhu** markii ay dhaceen talalay oo reemay
- Tiraabkaygu meeshuu ka baxay la isku soo tuur

Sayid Maxamed Cabdille mar uu ka hadlayey cimilada iyo cilmiga xidiggiska (astronomy) waa kii lahaa:

- ✓ Cirkaan di’in abaar daaliyaad dunida oo qiiqday
- ✓ **Dayax ururta** daalida ka maray **dirirka** oo liiqay
- ✓ Mar uun baa daruuraba culays soo dibiriyaaye

- ✓ *Dayraanka curashaa ku xigi daacigii sabane*
- ✓ *Mar uun buu darroora intuu daadka soo roge e*
- ✓ *Bal dayaay duraabtaa horuu daafta mariyaaye.*

Tixdan hoose waxay inoo muujinaysaa aqoonta durug-san ee ay Soomaalidu u lahayd cilmiga xiddigiska iyo nawriiska ayaamaha. Sida ka muuqata tixdan iyo qaar kaleba, xiddigahan inoo muuqda ee aan hadda wax micne ah ama kala duwanaansho ah aan inoo lahayn Soomaalidii hore waa ay u kala soocnaayeen oo mid waliba waxa ay u taagan tahay iyo qiimaheeda waa ay yaqaanneen. Laakiin hadda cidda wax ka taqaannaa waa ay yar tahay. Bal u firso tixdan sida uu abwaanku u hoodaysanayo xilliga uu dhashay.

- *Afar iyo tobnaad baan dhasiyo, dirir arooryaade*
- **Afagaalle urur** *soo bax baan, uur haween galaye*
- *Hooyadayna aar gudabayey, aragtay waagiye*
- *Ma asiibkay baa galay maxaan eel la dhigi waayey.*

Abwaan Timacadde AHUN mar uu ka hadlayey naxliga qabyaaladda waxa ka dhalan kara marka loo eego xilliga ama nawriiska cimilada waa kii lahaa:

- *Haddaan faalka xalay laasimuu, laaxig ku af-meeray*
- **Laxaha iyo ururkii haddaan, eegay labadiiba**
- *Luggooyada qabyaaladi dhigtaa, waa **lur** aan hadhine*
- *Ninka maanta liil galinayaa, waa mid liitiya e.*

Abwaan Haybe AHUN isna wuxuu yidhi:

- *Haddaan **Cirirka** soo waan timaa, idinku soo weecan*
- *Haddaan wahabka **Naaf** soommanaa, waaban degalki-ina*

IV. Kaydinta Dhacdooyinka iyo Suugaanta (Sheekooyinka la Tixeyey)

Sheekooyinku waa diiwaan taariikheed ay ka buuxaan dhacdooyin farabadan oo ku yimid faldhacyada ama ficil-lada ay sameeyaan qaybo ka mid ah bulshada. Haddaba, sida ay xaqiiqadu tahay waa maragmadoon in suugaantu nooca ay doontaba ha noqotee ay tahay diiwaanka kaydiya aqoonta iyo taariikhda.

Sheekooyinka Soomaalidu dhammaantood waxay xambaarsan yihiin taariikh iyo afkaar gaar ahaaneed oo ku milan dhexdooda, waana sababta ay u lumi waayeen dhacdooyin badan oo Soomaalida soo maray. Tusaale waxaa u ah sheekooyinka iyo xujooyinkii boqorad Arraweelo oo lagu qaddaray inay noolayd qiyaastii qarnigii 14aad.

Sidoo kale haddii aynu soo qaadano kaydinta dhacdooyinka waxaa innagu filan maahmaahdan: *Nin geeliisii la qaaday falladhna⁽¹⁾ oggol fara madhnaanna oggol*. Maahmaahdan sida ka muuqata da' ahaan waxay jirtaa ugu yaraan qarni waxaana kuu caddaynaya waa maahmaah soo baxday xilligii Soomaalidu ay xoolaha kala dhici jireen gaar ahaan-na geela. Sidaa darteed maahmaahdani waxay xambaarsan tahay dhacdo iyo taariikh is huwan.

Bal u firso tixdan sida uu AHUN abwaan Faarax Xu-
seen Sharma'arke uu ugu dhex milay dhacdo ka mid ah
sheekooyinka xujada ah ee laga soo wariyo Arraweelo.
Wuxu yidhi:

➤ *Arraweelo dumar oo dhan bay, u aqli roonayde*

---

(1) *Qayb, badh, jeex ama nus.*

- *Iyaduna awawgeed la naar, ma arrin fiicnayne*
- *Goortii ugaas laga dhiguu ololay suurkiye*
- *Nimankii amiirka u boqraday, qoodhihii ebere*
- *Aqli naaqusyaashii boqraday, ooye dabadeede.*
- *Waxay tiri adeeg baan u diri, aada samadaaye*
- *Oo qaanso roobaad Allaan, aqal ku wayneyne*
- *Ee iila soo orod ragaw, yaanan ku idlayne.*

- *Lagu orodye Odey Biiqe waa, tala adawgeede*
- *Wax layidho awoowow fidnuu, dhigay iblayskiye*
- *Ka arrimi cirkana eegnay oo, aadmi tagiwaaye.*
- *Wuxu yidhi utaga oo kufriga, ehelka naareeda*
- *Aanu yeelee meeshani adaa, noo amiiradahe*
- *Aqbalaye ayeeyoy la imo, udub dhexaadkiye.*
- *Waxay tiri odaa nool tashigan, inan makeeneene*

.... .

- *Waxay tidhi il baan maydhayaa, toban ayaamoode.*

Abwaan kale:

- *Maantana far baan maydhayaa, hay fadhiyo geelu*

Fasir iyo faahfaahin uma baahna oo qof kasta oo Soomaali ah oo maqlay sheekada boqorad Arraweelo waxaa hubaal ah inuu hore ka fahmayo gabaygan.

Tusaale ahaan sheekadii boqorkii geesaha lahaa ayaa waxa uu AHUN abwaan Maxamed X. Dhamac (Gaarriye) u beddelay tix, isaga oo si farshaxan leh ugu soo koobay tixdan sheekadii oo dhan (idil). Wuxuu yidhi:

- ✓ *Bari aan adamgay*
- ✓ *Geed uu fadhiyi jiray*
- ✓ *Sheeko gaaban kaga guray*

- ✓ *Wuxu yidhi gu'yaal bore*
- ✓ *Boqor geesalaa jiray*
- ✓ *Oo goostay waligii*
- ✓ *Inaan iinta lagu garan.*

- ✓ *Wuxuu guudka duuboo*
- ✓ *Garfo oo cimaamado*
- ✓ *Gadhxiir baa sirtii helay*
- ✓ *Godob buuse taransaday*
- ✓ *Hadduu gaabsan waayana*
- ✓ *Inuu gamrac jiro maqal.*

.... ..

- ✓ *Hadda iga ma gayside*
- ✓ *Waxad iga guraysaa*
- ✓ *Sheeko bari la ii galay*
- ✓ *Laye goortii raab helay*
- ✓ *Geesaa ka soo baxay.*

Gabaygii *Qayb-lixaa* waxaa tiri AHUN Xuseen Dhiqle waxa uu araa'diisa u xambaariyey ama ku gudbiyey sheekadii shirkii habardugaag markii ay shireen ee ay hasha qa-shkeen ee uu libaaxa oo ah boqorka xayawaanka ahi uu dhurwaa ku yidhi 'inoo qaybi hilibaha hasha'. Sheekada qaybteeda dambe iyo sidii ay wax u dhaceenba waxaad ka dhex fahmi kartaa gabaygan soo socda:

- *Qiyaashow libaax baa dhurwaa, qaybi yidhi soore*
- *Wuxuu yidhi hilibaha jeex bal qabo, qoon dhan baana-haye*
- *Markaasuu qambabaalihii, qoonsaduu dilaye*
- *Dhirbaaxuu il kaga qaaday oo hoor ka soo qubaye*
- *Af qashuushle goortuu dhintuu sii qataabsadaye*

- *Qambaruursi iyo oohin buu qoon dunuunucaye.*
  - *Dawucuu kolkaa soo qabsaday sida qisaaseede*
  - *Iyadoo qadhqadhi buu ilkaha, qoor qabkii xogaye*
  - *Wuxu yidhi qanjaafula xumeey, tali qaddaarkaaga*
  - *Adeer gacale qaar iyo dalool qaaxo iyo feedho*
  - *Qumud iyo baruur iyo lag iyo qaydhihii kuriska*
  - *Kuu wada qursheeyey islow, neefka wada qaado.*
  - *Markaasuu wixii qaday qabsaday qoobab kadafleye*
  - *Wax la yidhi qabiil male dayoy qayliyaha aare*
  - *Inagoo quruun dhana maxaa qado inoo diiday.*
-
- *Qacdii hore haddaan dayey kobtii, weerku sii qulushay*
  - *Badh baa kuu qismo ah waa wuxuu, eeday qaar yare e*
  - *Duqii noo qabwaynaa wa kaa, qooqa loo dilaye*
  - *Qudhaydaam u yaabaye miyaan, idin qasaar teeyey*
  - *Waar ma anoo qismaba haynin baa, qabash ka soo waaqsan.*

Ugu dambayntii waxaynu qormadan ku soo af-meeraynaa qodobbada ugu muhiimsan ee aynu is leennahay waxay inoo xambaarsan yihiin waxtar bulsheed amaba aynu u aqoonsanno dheef suugaaneed.

Waxaa suugaanta ku xusan:

- ✓ Kayd taariikheed iyo mid cilmiyeed sugan oo ka turjumaya bulsho weynta Soomaaliyeed.
- ✓ Kayd afeed ama erayeed oo hufan, isla markaana xigmadaysan oo si farshaxan leh ugu milan maahmaahyada iwm.
- ✓ Waayo-aragnimo iyo khibrado nololeed oo dhaxalgal ah.
- ✓ Raad-raac iyo hab-nololeed dhammay ah.

CUTUBKA LABAAD

Suugaanta iyo Hab-Dhaqanka Bulshada Soomaaliyeed

Suugaanta iyo Hab-Dhaqanka Bulshada Soomaaliyeed

Haddii aynu si kooban u dulmaro hiddaha iyo dhaqanka ummadda Soomaaliyeed waa mid ku qotoma diinta Islaamka waxaana suuragal ah in bulshada Soomaaliyeed ay la gedo ama da' tahay ummadaha adduunka. Haddii aan ku bilaabo qaybta iskaashiga bulsheed, dadka Soomaaliyeed waa dad leh dhaqan iyo hiddo soo jireen ah oo aan ka hor imanayn shareecada Islaamka in yar oo aqoon aan Islaamka u lahayn mooyee, dhaqankuna haba yaraatee wax ceeb ah oo aan qabyaaladda ahayn ma laha—oo xataa ciyaara dhaqameedka marka ay ciyaarayaan barbaarku, isma taabtaan, habluhuna ma dhaqdhaqaajiyaan xubnahooda xasaasiga ah, taas oo inoo caddaynaysa in dhaqankeenu diinta waaqsan yahay intiisa badan. Markaa waxaynu odhan karaa suugaanta Soomaaliyeed waa mid salka ku haysa af iyo dhaqan diinta waafaqsan.

Haddaba, dhaqanka Soomaaliyeed sida aan kor ku soo xusnay ma lahayn ceeb aan ka ahayn qabyaaladda; qabyaaladduna ma reebi jirin utun iyo cuqdado raaga. Maxaa yeelay haddii maanta la is dagaalo oo la isku dhaco ama gabayo cay iyo dacaayad xambaarsan la isku tiriyo maalinta ku xigta waa laga heshiin jiray. Balse waxaa iswaydiin leh haddii uu dhaqanka Soomaalidu ceeb kale lahayn oo aan ahayn qabyaaladda, maxaa sababay xaggayse bulshada uga timid qabyaaladdu? Waxaan dhihi karaa sababaha abuuray inay ugu tun wey yihiin waxaa ka mid ah qodobbadan:

hantida, xoolaha, daaqa, waraabka ceelasha iyo dhulka oo la kala dhici jiray iyo culimada oo aad u yarayd maadaama ay cilmiga meelo fogfog u doonan jirey, waqti badanna ku maqnaan jireen.

Dhinaca kale, ummaddani waxa ay ku noolayd iskaashi bulsheed oo inta badan deegaanku xaddidi jirey waayo bulshada meel wada deggan xataa haddii ay kala qolo tahay waxay iska kaashadaa wax kasta oo nolosha baahideedu keensanayso, sida sahanka, waraabinta xoolaha, safarka ama raashin raadiska benderka ama magaalooyinka loo safro, aroosyada, marti-soorka, aaska iwm.

Soomaalidu waxay tidhaahdaa *dad waa xidid, xasabo iyo xundhuro isku yaal*. Waxaa loola jeedaa dadku waa in xidid ama gacal isku ah, in xasabo (wadey) ah oo asxaab ah iyo xundhuro isku yaal oo walaalo, ilma-adeer, habro wadaag/dubri, ina-abti iwm ah.

Waxa jira waxayaalo uu afkeennu kaga sarreeyo afafka adduunka oo dhan, waana magac bixinta qoyska iyo waxa la isu yahay, oo afafka kale waa meelaha aynu kaga sarrayno. Tusaale ahaan aabbe, hooyo, walaal, adeer, eeddo, awoowe/o, hooyo aabbe, ayee/hooyo ayee/aabbe, ina-adeer, abti, ina-abti, habaryar, habarwadaag, aaye (aabbe)/(adeer) dumaashi, seeddi, soddoh, soddog, ammi iwm. Waxa fiio gaar mudan ee carruurta ay eeddo dhasho waxaa la yidhi ina-abt i(ilma-abti), taas waxa keenaya dhacqanka waayo aabbaha ayaa lagu abtirsadaa markaa lama odhan karo ina-eeddo, oo haddii sidaas la sameeyo waxa meesha imanaysa miyaan aabbe dhalin? Aabbihii meeyey? Iwm. Sidaas awgeed ayaa abtiga oo isku in ay u jiraan ilmaha loogu yeedhay ina-abti (ina-abti eeddo iyo ina-abti abtigay) ayaa loo sii ka la saaraa. Sidoo kale carruurta eed-

dadaa dhashay iyaga abtigood baa ku dhalay oo ilma abti bay ku odhanayaan.

Haddaba, bal aan eegno Afka Ingiriiska oo ka mid ah afafka adduunka loogu adeegsiga badan yahay ma laha awoodda afkeenna oo kale oo iyagu magac go'an uma hayaan ee way sharraxaan inta badan marka laga reebo aabbe, hooyo iyo walaal, oo inta kale waxa la socda LAW ama STEP, oo marka xil iyo sharcigu metelan isu keenay waxa la isu noqonayaa aabbe sharcigu keenay, hooyo sharcigu keenay. Innaguse soddoh ayaan odhanaynaa si hawl yar halka ay iyagu ka odhanayaan Mother-in-law.

Waa arrintii uu Salaan Carrabay AHUN halka meeris ku koobay ee uu yidhi:

- *Ninna haybta kuma raaci karo hooyo aan dhaline*

Halka aynu *aaye* ka odhanayno waxay odhanayaan *step mother* (Hooyo xoogaa kuu jirta ilaa tallaabada kale). Adeerka iyo abtiga *uncle* baa loogu wada yeedhaa, eeddada iyo habaryartana *aunt* baa loogu wada yeedhaa. Wax allaale wixii hoos ama kor noqda waxa la raaciyaa *grand* sida *grandfather, grandmother, grandchild...* iwm. Dhaqanka iyo afkuna waa is wadaan oo afka waxa lagu tilmaamaa muraayadda ama tusaha dhaqanka. Dhaqankeennu waa qaali waxaanu ku dhisan yahay iskaashi cilmiyaysan. Waxa halkaa innooga soo baxaysa: in Soomaalida dhaqankeedu waafaqsan yahay diinta Islaamka intiisa badan.

Maadaama dhaqanka iyo hiddaha Soomaalidu uu yahay mid waafaqsan diinta Islaamka, waxaa iyana maragmadoon ah in bayaanka iyo murtida moolka ah ee ku duugan suugaanta Soomaalidu ay iyana tahay mid ku dhisan waxna ku cabbirta dhaqanka Soomaalida oo aynu isla garannay in

uu salka ku hayo diinteenna, maxa yeelay suugaantu waxay ka dhalataa afka, dhaqanka iyo aaminaadda bulsho, isla markaana waxay wax ku cabbirtaa dareenka falalka bulshada.

Suugaanta iyo Xakamaynta Hab-dhaqanka Bulshada

Suugaantu meelaha kaalmaha muuqda ay ka qaadato waxaa ka mid ah xakamaynta falalka iyo ficillada ay ku kacaan bulshada qayb ka mid ahi iyo sidoo kale ku hagidda jidka toosan ama marinka saxda ah. Marka aynu eegno xakamaynta dhaqdhaqaaqa iyo isbeddellada ay bulshadu samayso xadhigga ama dabarka ugu adag ee xajiyaa waa diinta iyo xeerarka dhaqanka. Haddaba, suugaantuna waxay ka dhalataa labadan kore oo isku duuban. Sidaa darteed suugaantu waa jidka isku xidha asalka aaminaadda iyo dareenka falcelinta habdhaqankooda. Suugaantu waa fallaadha jeexda laba xarriiq ee sax iyo khaladka. Sidaa darteed suugaantu waa maxsuulka ka dhasha isku darka dhaqanka iyo diinta. Markaa suugaantu waa meesha kaliya ee awowyaasheen ay isku dayeen inay innoogu kala saaraan saxa iyo khaladka. Bal u firso maahmaahyadan:

Labada la ilaashado: *Islaamnimada iyo isirka gobeed*. Labadaas arrimood waxay qofka Soomaaliga ah agtiisa ka yihiin lama taabtaan iyo wax xurmo huwan oo la isku qaddariyo, sababtunu waxa weeye waa laba eray oo xara-faac leh looguna talagalay xakamaynta bulshada.

Labada la iska ilaaliyo: *gunnimo iyo gaalnimo*. Soomaalidu waxay iska ilaalin jirtey labada arrimood ee kala ah *gaalnimo iyo gunnimo*.

Haddaba, Soomaalidu iyaga oo hogatusaalaynaya hab-dhaqanka beesha wanaagsan ayaa waxay ku maahmaahaan, **“gobi geed ma goyso hadday goysana gunta kama jarto”**. Maahmaadani waxay leedahay macneyaal ballaadhan oo hal meel oo ah tudhaasha iyo naxariista dadka wanaagsan uun isugu soo biyo shubanaya. Guntaa kala xanaaqdee gobtu waysku xiistaa.

Gaalmadu waa arrinta ay Soomaalidu aad iyo aad isaga ilaaliso. Maadaama suugaanyahannadu ay wax ku cabbiraan hal-beegyada gun-dhigga u ah hab-dhaqanka bulshada, abwaannada dareenkooda ka dhiibtay arrintan ah in gaalnimada laga fogaado waxaa ka mid ah Hadraawi wuxuuna yidhi:

- *Bilcaantii shisbeeye ah*
- *Ninka beegsanaayow*
- *Waxaan kaaga baqayaa*
- *Inaad baadi noqotee*
- *Cidla baylah kaligaa*
- *Yaanu bahalku kaa helin.*

Meerisyada odhanaya, *‘waxan kaaga baqayaa/ inaad baadi noqotee’* micnahoodu waxa weeye inaad Diinta ka baadiyawdo (lunto) isla markaana aad ku dhacdo gaalnimadii Soomaalidu iska ilaalinaysay.

Bal u firso farshaxanka labadan meeris ee muujinya dhaqan-beegga suugaanta ama taxadderka iyo ilaalinta suugaantu ay u leedahay dhaqanka:

- *“Dhirtaba geed malko ah baajiriyo, lama garaacaane*
- *Biri-magayduu dadkuna leeyihiyo, lama guhaadshaane*
- *Gudo ba’as mid laga keenayoo garaca mooyaane*
- *Ma gilgilo duqaytida, ninkii aw ka soo go’aye”.*

Waxay muujinayaan labada bayd ee dambe, xurmada qofka wayni uu ku dhex leeyahay bulshada dhaqan ahaan. Sidaa awgeed, si aan loogu xad gudbin dadka waawayn wuxuu abwaanku soo qaatay in ruuxa ficillada noocaas ah kula kaca qof ka weyn aanu ilma xalaal ahayn. Xushmadda waayeelku ku leeyahay bulshada Soomaaliyeed waxaa inoo muujinaysaa xigmad Soomaaliyeed oo tidhaahda: *Haddii uu qof waayeel ah kun sheego war aan sugnayn laguma yidhaahdo been baad sheegaysaa ee waxaa la yidhaa waad moodatay*". Nin weyn oo hadal ka dhacay, waa geed qolofi ka dhacday. Hadraawi ayaa isaga oo arrintan oo kale ka hadlaaya kuna hal qabsanaya gabadh ama ruux dumar ah, wuxu yidhi:

- ✓ *Ha ku bixin saloognaanta*
- ✓ *Ha sariiran waayeelka*
- ✓ *Sakatiga ka daa beesha*
- ✓ *Saha iyo af kala qaadka*
- ✓ *Ha ka nixin hiddaha suubban.*

Maadaama suugaantu ay ka dhalato diinta, afka iyo dhaqanka oo is-huwan waxaynu halkaas ka fahmaynaa in amarka suugaanyahannadu uu yahay in la xurmeeyo lana xaqdhawro waayeelka. Sayid Maxamed isaga oo ka hadlaya arrinta xormaynta waayeelka iyo culimada waa kii lahaa:

- 1- *"Wadaadkii kitaab leh inaan wan u qalnaa weeyi,*
- 2- *Waylaalis inaan meel dugsoon, ugu wadhaana weeyi".*

Suugaanta iyo Reebista Xumaha

Hal-abuurradu marka ay firshaan ifafaalada iyo jawiga hab-dhaqanka bulshada ee ay dareemaan isbeddel taban oo ku soo food leh bulshada, waxay ku muujiyaan dareenkooda tix, tiraab ama ruwaayad ay ugu talagaleen inay bulshada uga digaan cawaaqib xummada ka dhalan karta had-

dii aan loo dhug yeelan arrintaa. Tusaale ahaan marka ay suugaan yahannadu ka war-helaan in qodob shareeca Islaamka ka mid ah la dayacay, si ay ugu soo dabbaalaan bulshada qodobkaas waxay isku dayaan inay suugaan ahaan ku muujiyaan muhiimadda uu leeyahay shaygan la dayacay ama in ay hor dhigaan hadallo xujo ah oo qof maqlaa aanu dhayal kaga gudbi karin maadaama ay yihiin kuwo salka ku haya aayad Qur’aan ah ama xadiis.

Meerisyadan soo socdaa waxay ku qotomaan xadiisyo dhowr ah oo ka mid yihiin xadiiskii uu Rasuulku NNKH yidhi: “labada qof ee isku cadheysan waxba lagama aqbalo ilaa ay iska cafinayaan”.

Haddii aad rabto in ducadaada uu Alle kaa aqbalo waa in ugu horrayn qalbigaaga aad nadiifisaa. Bal fiiri meerisyadani dardaaranka ay sidaan:

- *Sacabbadaa cir loo fidin inagoon, caafimaad qabine*
- *Markaasaan Casiisow dhabnaa, calafka noo dhiibe*
- *Adoon aan cabsoonayn baryadu, sow ku ceeb ma aha.*

Xigmad tiraab ah oo ku qotonta ayadda Quraanka ah ee innooga digaysa xanta kuwaasi oo tusaale ahaan la inoo su’aalay “Ma jecashahay inaad cunto hilibka walaalkaa oo mayd ah? May waad karahsansysaa.” Waa tan sheekadiiye ka bogasho wacan

Berri baa nin ku yidhi abeeso “*Alla abeesooy khiyaano badnidaa! Waad u soo dhawaanaysaa dadka waliba si tartiib ah markaasaad qaniinaysaa si dagan oo suntaada ku sii daynaysaa, markaasay suntaadu saaqaysaa qofkii*”. Abeesadii baa inta ay qaab yasma ah u eegtay ninkii ku tiri: “*waar bini’aadamki-innani aamusa! Anigu wax baan qaniinaa laakiin maalin uun ama waligayba ma aan qaniinin abeeso ila mid ah, idinkuse maalin kasta ayaad isqaniintaan oo iscuntaan*”.

Dulucda sheekada: Sheekadani waxay inoo leedahay wax kala bax, ujeeddadeeda ugu wayn eee ay xambaarsan tahay-na waa in xanta bini aadamka laga fogaado, maxaa yeelay qofka aad xamato waxay ka dhigan tahay adiga oo jiidhkiiisa cunay sida uu Rasuulkeenu NNKH inoo sheegay.

Bal u firso meerisyadan ku qotoma aayadaha iyo axaadiista ina faraya inaynu indhaheenna laabno.

- *Badbaado qof doonayow*
- *Kashaada dareen ku beer*
- *Dareenka samaha ku beer*
- *Indhaba dib u soo muslimi*
- *Ilaahay dartiis ku eeg*
- *Daliilka hortaada yaal.*

Marka aynu dhuuxno suugaanta ka hadlaysa dulmiga xad-gudubka waxaynu ka dhex dheehan karaa miisaanka iyo mugga ay leedahay murtida iyo suugaanta inooga digaysa inaynu ku dhaxno dambi iyo xumaan. Waxaa jira axaadiis Rasuulkeenna Muxammed NNKH uu inoogu caddaynayo cidhib xumada dulmiga waxaana ka mid ah: “*dulmigu wuxuu noqdaa dulmiyo maalinta Qiyaame*” iyo “*muslimku waa qofka ay muslimiintu ka nabadgalaan carrabkiisa iyo gacantiisaba*” IQK. Sidaasi la mid ah suugaanyahannaduna waxay inoo fasireen isla axaadiistan iyo kuwa kale oo farabadan iyagoona inoogu soo gudbinaya afkeenna hooyo wixii ugu mudnaa oo suugaan ah. Bal u firso meerisyadan soo socda ee uu tiriyey Timacadde AHUN. Wuxu yidhi:

- ✓ *Qabnadiyo isqaad waa wixii jabiyeey Qaarune*
- ✓ *Qaabiil dulmigu waa wixii, qawka raaridaye*
- ✓ *Wuxu qayrkii hoos maray markuu, qalay walaalkiye*
- ✓ *Qaan aan dhammaanaynin baa, qoorta loo sudhaye.*

Suugaanta iyo Halganka ay kula jirto Dhega-adeygga Aadamaha

Aadamuhu dabci ahaan iyo abuur ahaanba waa mid madax adag. Sida Qur'ankaba lagu sheegay bini'aadamku waa noole xataa Eebbe weyne amarradiisa qaadashadooda ku madax adag oo aan qaadan, in yar oo Alle u naxariistay mooyee. AHUN abwaan Timacadde isaga oo tilmaama-ya dhega-adaygga bulshadeenna caddeynayana in waana-da iyo wax sheeggu aanay waxba u tarin dadka ilaa qofka mu'minka ah ma ahee, waa kii yidhi:

- ✓ *Hadduu geed qallalo roobku waa, u qamac kaliileed*
- ✓ *Nin qalbi la' Quraan ka u akhriya, qaaf dhe ku harraad.*

Mar kale waa kii lahaa:

- ✓ *Nin qalbi la' Quraan ka u akhriyo qaaf dheb ku harraadye*
- ✓ *Kutubaha sidii lagu qarridhay qiil la' aakhiro e*
- ✓ *Qayrkii ka hadhe waa ninkii qalay walaalkiise*

Mar kale waa kii yidhi:

- ✓ *Nin dudumo wacdiyey waa dalii, inuu ku daalaaye*
- ✓ *Dul iyo hoosba waan ugu dhigee, waa dix dhagaxeede*
- ✓ *Anuun baa danqanyee dhagubn, uma daloolaane*
- ✓ *Dadkaan la hadayaa baan lahayn, dux iyo iimaane.*

Maadaama uu inna horyaallo amarka aayadda Qur'aan-ka ah ee odhanaysa: "Rasuul Allan, waani waanadu waxay anfacyaysaa mu'miniinta e" waxaa lagamamaarmaan ah inaan wax u sheegno bulshadeena intii karaankeenna ah. Caaqil-

ka iyo indheergaradku waxay jecel yihiin inay helaan ummad talo-raacdo ah oo dhaqan galisa afkaarta iyo awaamiirta ay u soo jeediyaan, maadaama ay yihiin dad ku hawlan hagidda iyo tilmaamidda shacabkooda. Dabadeed waxa ay ka murugoodaan marka ay arkaan waanadii iyo taladii ay u soo jeediyeen oo dayacan isla markaana dhagaha laga furaystay. Bal u firso meerisyadan gabayga ah ee uu tiriye AHUN Cali C. Af-yare:

- ✓ *Akhlaaqdii xumaatoo xishood laga awaareeye*
- ✓ *Iimaanku laabtuu ku jiraye, aragaha u guurye*
- ✓ *Kun jeerood ixsaan fari ma jiro axad maqlaayaaye*
- ✓ *Waxay dhaguhu aad ugu furmeen erayga ceebeede.*

Waa kuwan meerisyo kale oo uu abwaanku ku tilmaamay dhaga-adeyga iyo ballan furka siyaasiyiinta Soomaalida iyo sida ay u fudaydsadaan ugana baxaan heshiisyada iyo hawsha loo igmado. Wuxu yidhi:

- ❖ *Inkastoo kitaab soo dagiyo, diinta lagu dhaarshe*
- ❖ *Ma dawoobo shaydaan nimuu, daadahsanayaaye*
- ❖ *Duuflaalka laba eef bartaa , waanu dayn karrintae*
- ❖ *Waa dhagax-dixeed aan qoyeyn, roob kastoo da'a e.*

Sidaasi si la mid ah abwaan Cabdillaahi Macallin 'Dhoodaan' isaga oo gun-dhig uga dhigay hadalkiisa aayadda Qur'aanka ah ee tidhaa: "*Dhegihii Alle waaniyaa wansan*" iyo maahmaahyo kale oo Soomaaliyeed waa kii yidhi:

- ✓ *Waanada abuurkaa tirtira, oo ka tabar roone*
- ✓ *Dhagax tuujin iyo taabashiyo inaad tantoonyeyso*
- ✓ *Saddexdaa midkaad ula tagtaa waa isugu taage.*

AHUN Abwaankii weynaa ee la odhan jiray Salaan Carrabey, isaga oo qiranaya dhaga-adeygga aadamaha, waa kii lahaa:

- *Waxyi looma soo rogin Jibriil, waagii dabadeede*
- *Hal la wariyey sheekh iyo wadaad, waracyadii Diinta*
- *Culimadu warkay sheegaysiyo, waanadaa dhabahe*
- *Wacdi nooma laabnee naftaa weleftay shaydaane.*

Haddaba, sida aynu ka dheehan karo ubucda maan-sooyinka kore, waa in aynu garwaaqsanno kaalinta suugaantu ay ku leedahay xakameynta habdhaqanka bulshada iyo halganka ay ugu jirto wanaajinta hab-dhaqanka bulshada.

Suugaanta iyo Hiillada Haweenka

Waxaa sidoo kale iyana dhaqanka iyo bulshada Soomaaliyeed dhexdeeda xurmo ku leh haweenka oo run ahaantii mudan in la qaddariyo, waayo waa hooyooyinkeen, walaaleheen iyo waliba xaasaskeen. Waana warshaddii soo saaraysay bulshada. Haddaba, suugaantu kaalin muhiim ah ayay ku leedahay kobcinta iyo kor u qaadista karaamada haweenka Soomaaliyeed gaar ahaan suugaantii dhexe iyo tii dambaba. Abwaan Khaliif isaga oo ka digaya in nin uu isu maleeyo in uu ka meeqaan sareeeyo haweenayda isla markaana uu liido, waa kii lahaa:

- ✓ *Ma dhigin dhaban hooyo wali*
- ✓ *Dhallaankeedoo qatane*
- ✓ *Ha noqon dhidig quudhsadaba*
- ✓ *Kuwii dhalay liiday iyo*
- ✓ *Dhammays kaligii is mood.*

Maahmaah baa tidhaa “guri aan hooyo lahayni waa lamadagaan”. Run ahaantii guri aan hooyo joogin waa mugdi, ee Ilaahay jirkooda cadaabka ha ka nabadgaliyo hooyooyinkeen. Hadraawi isaga oo muujinya doorka haweenku ay ku leeyihiin nolosha qoyska waa kii yidhi:

→ *Haddaan guudka laga jirin*
 → *Gudihiisa xaabkiyo*
 → *Cayayaanka laga gurin*
 → *Marwo dumar garka u xidhan*
 → *Ileen guri udgoon male.*

.....

→ *Kuma galo adduunyada*
 → *Ninna gooni socodkoo*
 → *Marwo garasho dheer baa*
 → *Arrinta kula gorfaysee*
 → *Haddaan gaari kula jirin*
 → *Ileen noloshu guul male*

Hagaag! Dumarku maadaama ay kaalmo laxaad leh ku leeyihiin jiritaanka qoys ebyoon, waxaa lagamamaarmaan ah in la dhawro lana ilaaliyo sharaftooda maadaama aynaan gudi karin abaalkooda. Abwaan Hadraawi mar kale isaga oo raba in laga ilaasho xumaha waa kii lahaa:

- *Ninka inan maggayda ah*
- *Golqaniin ku maalee*
- *Gurrac kaga danaystoow*
- *Gafka aad falaysiyo*
- *Xumahaad galaysiyo*
- *Waxaad geysanaysaa*
- *Ruuxa ay ka go'an tahay*
- *Gabadhaada weeyaan.*

Abwaan la odhan jiray Guuleed geeraar uu Ingriiska iyo Talyaaniga ku habaarayey waxaa ku jiray meerisyo uu Eebbe weyne ugu mahadnaqayo oo uu tilmaamayo in haweenku ay yihiin nimco uu Eebbe inoogu deeqay, oo sida Qur'ankuba inoo sheegay hooyadeen Xaawa waxaa loo abuuray si ay nafta aabbaheen Aadam CS u xasisho, ay iskuna weheshadaan. Wuxu yidhi Guuleed:

- *Ilaahii sanjad islaamahoo*
- *Aadmi nooga sokaynin*
- *Aqid noogu xarriiqayoo*
- *Dabadeed ilmihii iyo*
- *Ubadkii naga siiyey*
- *Abaal baan lagu dayne*
- *Axsaan waa ka qabnaa.*
- *Ilaahii afar naasiyo*
- *Ibyaroo ka daloosha*
- *Abeer nooga caddeeyeyoo*
- *Amarkiisa ku yeelay*
- *Abaal baan lagu dayne*
- *Axsaan waa ka qabnaa.*

Dhinaca kale, maaddaama dhaqankii Soomaaliyeed uu la noolaa nolol qallafsan oo dhibaatooyinku hadheeyeen waxaa inta badan la doorbidi jiray in ilmaha qoyska ku soo kordhayaa nin ama wiil noqdo, taas oo lagu sababeeyay in aanay gabadhu la noolaan karin xaaladaha nololeed ee uu raggu xammili karo sida kalinnimada xaaladaha qaarkood, dagaallada, geel-raaca, bahalaha dad-qaadka ah meelaha ay ku noolyihiin, iwm. Sidaa awgeed, dhibaatooyinka loo gay-san jiray waxaa ka mid ahaa gudniinka Fircooniga ah oo ay waalidka gabadha dhalay u arkayeen xal ay kaga badbaadin karaan ceeb soo wajahda. Balse middaas beddelkeeda uu yahay caado xun oo aan sal iyo raad midna ku lahayn dhaqanka Islaamka iyo nolosha habboon labadaba. Haddaba, si arrintan hablaha looga daayo waxa jirta suugaan badan oo ka digaysa xambiga iyo xadgudubka lagu hayo hablaha. Tusaale ahaan tix uu tiriyey Ibraahin Gadhle AUN oo uu ugu hiilinayo hablaha dhibaataada lagu hayo, wuxu yidhi:

- *Haddaad gaalleef afaysoo,*
- *Halbowlaha ruux ku goyso,*
- *Waxaad tahay gacan-ku-dhiigle,*
- *Gudniinka hablaa ka daaya*
- *Waxaan Guullabeen tilmaamin,*
- *Ama aan Nebigii guddoomin,*
- *Bidciyo waa guul-darraane,*
- *Gudniinka hablaa ka daaya*

Habka ay Suugaantu Dhaqanka u Ilaaliso

Sida uu qoraa Siciid Sheekh ku sheegay qormo uu ka-ga hadlayey raadka suugaantu ay leedhay bulshada wuxuu yidhi: “Suugaantu waxay ka dhalataa dhaqanka isla markaana isaga ayey ilaalisaa.” Sidaa darteed, *dhaqan-beeg* waxaynu odhan karnaa waa aragtida ama dareenka qofka maansada dhegeystay ee ka dheehday ama ka qaatay markuu helay dulucda maansada. Haddii uu qofku ka dareemo maansada waxyaabo dhaqan ahaan aan ku fiicnayn bulshada dhexdeeda, wuxuu ka bixiyaa falcelin. Falcelintaas uu qofka dhagaystay ka bixiyo maansada waxaa loo yaqaan “**dh-aqan-beegga suugaanta**”.

Suugaantu sideedaba waxay beegtaa oo ilaalisaa dh-aqanka. Tusaale ahaan dhaqan ahaan, diin ahaan iyo caado ahaanba Soomaalida waxaa ku ceeb ah in qofku uu dawarsado ama dadka baryo, isaga oo awoodi kara inuu shaqayto. Haddaba, suugaanta muujinaysa in fiilkan dawarsigu uu yahay wax aan fiicnayn isla markaana dhaqankeenna uga ba’aysa inuu noqdo mid dawarsigu ka noqdo wax iska caadi ah, waxaa ka mid ah meerisyadan soo socda:

FG: *Ogsoonow in uu dhaqanka sabab u yahay in maansooyin badan lagaga falceliyo reebista fiilka xun ee dawarsiga! Taasi wax-*

ay inoo caddeynaysaa in wixii dhaqan ahaan loo qabo inuu xun yahay uun ay bulshadu ka falceliso, balse waxa dhaqan ahaan la wanaagsan bulshada aanay habboonayn in xuma lagu tilmaamo. Arrintana waxa inoo suuragalisay diinta Islaamka oo ah midda uu dhaqankeennu salka ku hayo, waayo Diinta ayaa ah meesha aynu ka duullo marka aynu wax kala hufayno (saxa iyo qaladka).

Ila fiiri meerisyadan:

- *Gacan hoorsi taqaan iyo*
- *Haddaad hoo baratood*
- *Ku hallayso naftaada*
- *Hor Allee noloshaadu*
- *Halis bay ku jirtaaye*
- *Hiddahaaga ilaasho oo*
- *Ha ku deeqo waxaagu.*

Abwaan kale oo isna sawir kan sare la mid ah ka bixiyey wuxu yidhi:

- ❖ *Dhiggiis hoos jooge iyo*
- ❖ *Dhadhamaraac liita iyo*
- ❖ *Ha noqon dhididkiis ma cune*
- ❖ *Amase ruux dhuuni bago.*

Abwaan Shube waa ka inoo sheegay xumaanta tuugsi-ga isaga oo iska taagay labada dhinacba (diinta iyo dhaqanka) ee yidhi:

- ✓ *War miyaan la dareemi karinta*
- ✓ *Inuu dawarsigu xun yahay*
- ✓ *Inaan Diintu oggolayn.*

Waxaa halkaas inooga cad in suugaantu ay beegto dhaqanka ayna tahay toosh lagu ifiyo meeshii loo maleeyo in mugdi ka soo gali karo garaanta dhaqanka. Haddii aan si kale u dhigno suugaantu waa aalad lagu nadiifiyo mu-

raayadda dhaqanka oo ka illaalisa wasakhda. Bal firi maahmaahdan afar dhudoodda ah ee lagu nadiifinayo akhlaaqda gabadha Soomaaliyeed.

Gabadh ceebteed waa afar:

- ✓ *Ha qaar daylaato*
- ✓ *Ha quud jeclaato*
- ✓ *Meeshee qaylo ka yeedho ba qandooddo*
- ✓ *Wajigana qaniinyo ba ku labaato.*

Maahmaahdan kore waxay gabdhaha ka waaninaysaa afar waxyaabood oo dhaqan ahaan ceeb ah in gabadhu ay ku sifowdo ama yeelato midka mid ah, waana arrimo diin ahaanna aan bannaanayn amaba karahiyo ah. Ha qaar daylaato micnaheedu waa in aanay gabadhabu madaxeeda iyo qoorteeda asturin, waana arrin aan Diin ahaan bannaanayn. Abwaan Khaliif Xayir isaga oo muujinaya in guud ahaanba quud jaceylku uu ceeb ku yahay waa kii lahaa:

- ❖ *Ha noqon ruux dhuuni hago*
- ❖ *Qalbiga dheregsane ka noqo*
- ❖ *Dhulkana quud baysku dhigin*

Abwaan soomaaliyeed ayaa isaga oo ka hadlayaa arrimo la xidhiidha toosinta iyo tilmaamidda hab-dhaqanka bulsha wuxu yidhi:

- *Adoon taada meel dhigin*
- *Ha dhaliilin ruux kale*
- *Marka hore dhammays noqo.*

Maahmaah saddex dhudood ah ayaa tidhaahda saddex lama badsado:

- *Soor fagaare*
- *Fadhi xidid iyo*
- *Ficil sokeeye*

Suugaan-beegga Suugaanyahannada

Suugaanyahannadu waxay tiriyaan maansada iyaga oo dhawraya xeerarka iyo qawaaniinta maansada u yaal iyo dhaqanka guudba. Sidaa darteed, haddii uu abwaanku tiriyo maanso khilaafsan dhaqanka ama xeerarka maansada oo deel-qaaf ah iyo isku-dir ah, been-abuur iyo xadgudub ah, waxaa lagu qaadaa xeerkaa maansada u yaallay waxaana lagu bilaabaa tuur-tuuryo iyo maansooyin muujinaya meelkadhaca uu sameeyey, kuwaasi oo lagaga soo ganayo (halgaadayo) afarta jhaba. Tusaale ahaan mar uu AHUN Dhoodaan gudanayey xilkii ka saarnaa suugaan-beegga waa kii lahaa:

- “Ninkii gabaygu surinkuu lahaa, sin uga leexshaaba
- Dabasaqaf sabaaxadi dhashoo, ina saliid weeye”

Sidoo kale waa kii AHUN abwaan Gaarriyena lahaa:

- ✓ *Hadday biira biiriyo*
- ✓ *Bakhti iyo nijaas tahay*
- ✓ *Oo booli lagu sabo!*
- ✓ *Bisinkaan ka haystaa’.*

Sidoo kale Gaarriye isaga oo muujinaya inaanu marna ku xadgudbi doonin suugaan-beegga suugaanyahanka waa kii lahaa:

- *“Haddii ay qudh-gooyiyo*
- *Tahay qoorta soo dhigo*
- *Wallee gabay ma qurux tiro”.*

Abwaan Cabdiwaaxid Gama'diid, isaga oo inoo sheegaya in gabayga haddii deel-qaafka kaliya uun laga ilaayo aanu gabay ku noqonayn balse ay jiraan dhidibbo kale oo u baahan in iyana la tixgaliyo, wuxu yidhi:

→ *“Inkastood dalbiyo tuura iyo laaxinba u diiddo*

→ *Damcad malaha gabaygii hunguri laga dareemaaye”.*

Qamaan Bulxan isaga oo sheegaya in diradiraaluhu dambi yahay, maansada iyo maansayahankuna aanay og-golayn ficillada noocan oo kale ah in lagu dhaqaaqo, waa kii lahaa:

➤ *Nin da'yari dambaab iyo ha galo, diradirayntaase*

➤ *Diintii Rasuulkiyo haddaad, daacadda ujeeddid*

➤ *Oo aadan dariiqada ka bixin, duudkii Nabi Aadan*

➤ *Oo madaxu deebtaa ku yahay, waa digniin dhab ahe*

➤ *Sidee baad dawaar ugu rogtaa, dunida gee'staada?*

Sidoo kale abwaan kale waa kii lahaa:

• *“Deyn qaadka gabay waa xun yahay, diradiraaluhnye*

• *Duq gaboobay waxa u roon afkii, innu daboolaaqe*

• *Marse hadduu duleeddada ka ciyo, waa darxumo weyne”*

Abwaan kale oo la odhan jiray Maxamed Fiin kana mida ahaa raggii silsiladdii Guba ku haasaawey ayaa isaga oo ninkii silsiladda bilaabay la hadlaya wuxuu yidhi:

❖ *“Calow gu'ga kan gabaygii ad tidhi, gucasbo weyn reebye*

❖ *Wixii gacal ahaa uumiyaha, waa mid kala gayne*

❖ *Bal garwaaqso warankaad gantiyo, gadaba aad joogto”.*

Abwaan Cabdixakiin Jibriil (abwaan Qiig) AHUN waa kii lahaa isna mar uu ka hadlaayey arrintan suugaan beegga suugaanyahanka:

✓ *“U qasdiyey odhaabdane*

✓ *Waxba qiil ha ii bixin*

- ✓ *Qudh hadday ku go'iyoo*
- ✓ *Qoorta layga jarayana*
- ✓ *Maansada ma qurux tiro*
- ✓ *Magacaygu waa Qiiq*
- ✓ *Nin qarsooma ma ba ibi."*

Isku soo wada duub oo, waxaad ogaataa in suugaan-tu ay leedahay dhaqan-beeg, dhanqankuna sidoo kale uu leeyahay suugaan-beeg, suugaanta iyo suugaanyahannadu-na ay leeyihiin maanso-beeg.

CUTUBKA SADDEXAAD

Suugaanta iyo Barbaarrinta Ubadka

Suugaanta iyo Barbaarrinta Ubadka

Barbaarrinta ubadku waa korinta iyo daryeelka jidheed, maskaxeed iyo caafimaad ee ilmaha. Ilaahay baa carruurta bixiya, qofkuu doonana hablo siiya, kuu doonana wiilal siiya, kuu doonana labadaba siiya kuu doonana madhalays ka dhiga. Xaalad kastana waa in Ilaahay loogu mahadnaqo. Ujeeddooyinka waaweyn ee guurka waxaa ka mid ah amaba ugu muhiimsan in ubad la helo; ubad lagu indho qabowsado, loo aayo, lala noolado, oo sii jiritaanka silsiladda nolosha aadamaha suurogaliya. Ubadka waxa ay hooyada iyo aabbaha dhaxdooda dhigaan kalgacal, waxay xiiso u yeelaan nolosha, waxayna beeran farxad iyo badhaadhe.

Marka waalidku ilmo la'aan yahay wax farxad ah oo u dhadhamaysaa ma jirto. Sidaas darteed waxay ka fikiraa oo wakhti iyo hantiba galiyaan habsami u barbaarrinta ilmahooda iyo sidii ubadkoodu u noqon lahaa kuwo if iyo aakhiraba anfaca. Waxa ay yaqiinsadaan inay xaqiijiyaan ducadii arooskooda ee ahayd in Ilaahay kala siiyo ubad kheyrr qaba, marka ilmahu dhashana waxaa loogu duceeya inuu Ilaahay ka dhigo kii dadkiisa, diintiisa, iyo dalkiisaba anfaca. Taas in ay ka libkeenaan bay waalidku ku dadaalaan.

Waxaa ubadka loo huraa wax walba, oo waxaa lagu dadaalaa in wax la baro oo la barbaariyo. Si waalidku u helo xasilooni waa in ilmahu helo barbarin suuban. Waana halkaas halka sirtu ku jirto. Haddii aanu waalidka laftiisu aheyn mid barbaarin fican helay markuu yaraa, waxaa adkaanaya siduu u suurto galin karo barbaarrinta wacan ee uu

ubadkiisu u baahan yahay. Carruurtu waxay u abuuraan qoyska kalgacal oo waxay horseedaan degganaanta qoyska waxayna ka hortagaan khilaafka iyo isdiiddada. Marka qoys degganaan iyo xasillooni helo waxa u daga niyadda waxayna bilaabaan inay iska kaashadaan nolosha. Waxaa iskaashigooda u aaya qaraabada, dariska, iyo ummadda oo dhan.

Haddaba, waxaynu qaybtan ku qaadaadhigaynaa door-ka ay ku leedahay suugaantu barbaarrinta ubadka iyo qaababka ay ula falgasho kobcinta iyo kor u qaadidda garaadka ubadka si aan daaha uga qaadno waxtar bulsheedka suugaanta.

Sheeko muujinaysa doorka hooyada

Wiil yar ayaa aabbihii wuxuu waydiiyey, waa maxay micnaha nin? Aabbihii ayaa ugu jawaabay oo ku yidhi: *“waa shaqsi karti leh midkaasi oo masuul ka ah carruurtiisa, ar-rimahoodana daneeya oo sidii ay u hurdi labaayeen una raaxaysan labayeenna u soo jeeda”*. Wiilkii yaraa wuxu yidhi: *“waxaan rajaynayaa inaan noqdo nin sida hooyadey oo kale ah”*.

Ogsoonow sheekadu waxay ka mid tahay noocyada Suugaanta.

- ❖ *Waar neefkii cadho le xoolahaad, kala cabsootaane*
- ❖ *Cidladaad u ooddaan intaad cagaha duubtaane*
- ❖ *Cashiguu qabaad uga ba'daan inay ku ceeshaane*
- ❖ *Carruurteenna nabaddiid sidee, looga celin waayey*

Meerisyadan kore ee gabayga ah waxay xambaarsan yihiin hogatusaalayn muhiim ah oo ku aaddan barbaarinta ubadka taasi oo tusaale inoogu soo qaatay xannaanaynta xoolaha iyo aqoonta aan u leennahay haddaynu Soomaali nahay. Wuxuu inoo raaciyey inaynu carruurtana nabad-galyada baro.

Dhaqanka Soomaalida waxa ka mid ahaa in ilmaha lagu barbaariyo erayo iska caabbin ah, sida iska celi, ku dhufo IWM. Maahmaah baa tidhaa: *“wiil daa laga waayey do-gonniimuu og yahay”*. Maahmaadan ayaa inoo muujinaysa in Soomaalidu ay jeceshay wiilka dhibka iyo dagaalka badan. Waxaa laynaga sugayaa jawaabta su'aasha ah: *carruurteenna nabadiid maxaa, looga celin waayey?*

Hees Koolkoolineed (Hees Carruureed)

Heesta dhallaanka haweenku ugu heesaan, ma mid hawleed baa, mise waa maaweelo mise labadaba waa mid ka muc weyn oo waa barbaarin, waxbarid, koolkoolin, lax-aweed dareen jacayl ah, duco iyo hagar sheegasho? Hees koolkoolineeddu ama carruureeddu waa bad ka mid ah badaha maansada, oo marka loo eego habdhaceeda waxay galaysaa badda hees-hawleedda waxaana ka muuqda qaar-kood fac weyni aad ah. Haddaba, curinta maansooyinkan ma carruurtaa iska leh oo ay ku koobantahay? Jawaabtu waa maya! Waxaa iska leh hooyada; haddii ay cidi ku weheliso waa haweenka kale sida hooyadii dhashay (ayeeyo/macooyo), walaalo iyo haweenka kale ee xigtada ah ayaa suuragelin kara. Waa kuwan qaar ka mid ah hees-caruureedda Soomaalida:

🌀 *Hoobeey hobeeya ala hoobeey hobeeya*

🌀 *Hooyo Bilow biloowaa*

🌀 *Hooyo Bilow booqorkii dhashoowa*

🌀 *Hooyo Bilow badda ila dhexmaaxday*

🌀 *Hooyo Bilow baabuur I saartay*

🌀 *Hooyo Bilow barri Cadan I gaysay*

🌀 *Hoyooy Bilow baalad kale I gaysay*

✓ *Hoobeey hoobeeya*

✓ *Hoobeey hoobaaliyoowa*

✓ *Dhammaw dhammaw wa*

✓ *Ka soo dhuumoy dhurwaaga*

✓ *Dharaartii buu ciyaaye*

✓ *Dhallaan buu doonayaa*

✓ *Wuxuu dhuunyadu rabaaye*

✓ *Dhabarka aan kugu xanbaaro*

- ✓ *Dhabtayday nabadi taale*
- ✓ *Dhamman adna haw dhawaaqin.*

Hees kale oo ka mid ah hees-carruureedda:

- ☉ *Hooyoy ma geelii baa arooray*
- ☉ *Hooyo arooroo olol ku raagay*
- ☉ *Hooyo ma naaskii baa gabnoobay*
- ☉ *Hooyo gabnoobood godol ka weyday*

Haddaba haddii aan si kooban u dulmaro, hees carruureeddu waxay xambaarsan tahay muhiimad weyn oo waxbaris, barbaarin, war-galin iyo tarbiyeynba leh, waana meesha qofku uu kala soo qabatimo suugaanta isaga oo aqoonsanaya in suugaantu ay gabi ahaanba ka duwan tahay hadalka caadiga ah, taasina waa sababta ilmuhu marka uu ooyo ee loo heeso uu u aamuso, marka heesta laga joojiyana oohinta u bilaabo.

Sheeko Carruureed

Sheeko carruureeddu waa qayb suugaanta ka mid ah waxaana sameeya hal-abuurro waayeel ah oo ku xeeldheer sawiridda dhacdada iyo ku milidda ujeeddada ay rabaan in ay ku gudbiyaan. Sheeko walba waxay leedahay ujeeddo la rabo in lagu gubiyo oo marka horeba uu waayeelku u curi-yey in kastoo ujeeddada ugu wayn ay tahay madaddaalo. Laakiin waxyaabaha ugu muhiimsan ee la rabo in lagu baro waxaa ka mid ah afka, dhaqanka, xidhiidhka bulshada, dh-aqashada xoolaha, noocyada dugaagga iwm.

Haddaba, ujeedooyinka ugu waawayn ee loo xam-baariyo sheekooyinka waxaa ka mid ah: xumaanta khi-yaamada iyo natiijada laga dhaxlo, waxayna inta badan ku tusaaleeyaan dawacada oo ah bahal aan taag badan lahayn oo dugaagga yaryar ka mid ah balse khiyaamo badan taas-oo badanaa adhiga cunta gaar ahaan baraarka iyo maqasha. Qormo ka mid ah maaddada hiddaha iyo dhaqanka ee uu diyaarshay Maareeyaha Mac'hadka⁽¹⁾ (Maxamuud Max-amed C.) waxay sheegaysaa in sheeko-xariiradu leedahay faa'iidooyin badan oo kala ah:

- *Carruurtu waxay ka bartaan afkooda hooyo.*
- *Carruurtu waxay ka bartaan hiddaha iyo dhaqanka.*
- *Carruurtu waxay ka bartaan fadhiga iyo dhegaysiga.*
- *Carruurtu waxay ka bartaan wax kor ka qabashada (xif-*

---

(1) *Mac'hadka Daraasaadka Af Soomaaliga iyo Suugaanta ee Jaamacadda Jigjiga*

diga).

- *Carruurtu waxay ka bartaan hoggaaminta iyo maamulka.*
- *Xogta iyo murtida carruurtu hayaan oo korodha.*
- *Hal-abuurka carruurta oo kobca.*
- *Sheeko-xariirtu waa madhxiyaha xog-dhaqameedda bulshada.*
- *Sheeko-xariirtu waxay tilmaan ka bixisaa asalka bulshada.*

Kaalinta Jirrabku Ku Leeyahay Kobcinta Garaadka

Inta aynaan u gudagalin jirrabka iyo qaybihiisa, ugu horayn waa in aynu isla fahanno erayga jirrab macnihiisu luuqad ahaan. Waa **“imtixaan”** luuqad ahaan, cilmi ahaanna jirrabku waa qayb ka mid ah suugaanta oo wuxuu gali karaa tix iyo tiraab labadaba. Jirrabka ama jirrabiddu waa marka su’aalo kakan (adag) oo tijaabo maskaxeed wata la is waydiiyo, kuwaas oo aan si fudud looga jawaabi karin in maskaxda laga shaqaysiiyo maahine. Haddaba, jirrabku wuxuu furfuraa maskaxda sida masalooyinka xisaabta ee lagu dhigto dugsiyada. Jirrabku wuxuu u kala baxaa saddex qaybood kuwaas oo kala ah:

- *B. Googaalaysi*
- *T. Carrab-jalqin*
- *J. Hal-xidhaale*

Ka sokow saddexdan qaybood ee waawayn ama caanka ah ee la yaqaanno, waxaan soo ogaaday inuu jiro nooc afraad oo jirrabka ka mid ah oo aan ku magacaabay ‘*jirrab-naxweed*’. Tusaaleyaal ka mid ah jirrab-naxweedkana dhammaadka qormadan jirrabka ku saabsan ayaan ku xusi doonaa.

B. GOOGAAL

Waa tilmaan guudmar ah oo laga bixiyo mood iyo nool wax laga yaqaan bulshada dhexdeeda, isla markaana wax kale looga dan leeyahay ama lagu maldahay. Tilmaantaas la maldahayna qofka kale ee la su'aalay ayaa la rabaa in uu furo.

Googaalaysigu waa hadal murtiyeed dahsoon oo xambaarsan xikmad dheeraad ah oo lagu ladhay. Wuxuu yahay ciyaar leh madaddaalo hor leh waxtar ficana u leh koritaanka luuqadda iyo caqligaba.

Haddaba, waxaa nasiib daro weyn ah, in dagaalladii xaq u dirirka ahaa ka dib, luuqadda Soomaaliyeed gaar ahaan suugaantii hadal iyo hawraarba lahayd sida gabayadii, buuraanburkii, googaalaysigii, maahmaahyihii, sheekhooyinkii dhallaanka iwm in ay ka baxeen nolol maalmeedda ummadda.

Googaalaysigu wuxuu si aad ah uga muuqan jiray nolol maalmeedda bulshada, wuxuuna had iyo jeer qurxin jiray haasaawaha, gogol fadhiga iyo hadal maalmeedka joogtada ah ee ummaddu is waydaarsanayso. Si loo daweeyo dhibaatan waxaan halkan ku soo bandhigayaa googaalysiga iyo hannaanka la isku waydiiyo iyo guud ahaanba qaab-dhismeedkiisa.

Qaabka Laysku Waydiiyo

Badanaa xilliga googaalaha la iswaydiiyaa waa xilli meel gole ah ama dhallinyarada hal meel wada seexataa ay ku caweeyaan. Haddaba, qaabka la isu waydiiyaa waa hab googaalaha u gaar ah wuxuuna leeyahay erayo u gaar ah oo ay isticmaalaan dhallinyarada ama ciddii kale ee isa

su'aalaysaa. Sidan baa la isu wayddiiyaa: marka ay kulmaan xilliyada cawaysinka ee xoola xerayska ka dib ayaa wax-ay u fadhiistaan habka wareeg ah ama subciska oo kale ah. Dabadeed mid ka mid ah ayaa waxa uu ku bilaabayaa erayga caanka ah ee 'googaa'. Mid kale oo ka tirsan kooxda ka soo hor jeedda ayaa waxa uu ugu jawaabaa "cigalle/xadale". Sidaas buu ku bilaabmaa.

Qaab-dhismeedka Googaalaysiga

Googaalaysigu qaab ahaan waxaa uu u dhisan yahay qaab tixeed ama meeris ka mid ah meerisyada badaha maansadu ay ka kooban yihiin, balse dhawaaq ahaan waxa uu leeyahay dhawaaq u gaar ah oo gooni u ah googaalaysiga. Tusaale ahaan *col ku dilay ciidan mood*. Qaab ahaan wuxuu u dhisan yahay qaab tixeed, oo waxa uu leeyahay xaraafaac laba jeer ku soo noqday sida qaybo badan oo tixda ka mid ah. Haddaba, bal aynu soo qaadanno qaar ka mid ah googaalaysiga caanka ah ee gayiga Soomaalida badankiisa ay suuragal tahay in la wada garto ama marka aad jawaabta aragto aad si fudud u aqbali karto.

Googaa? Cigalle

- 1- Afar gamuun god ku yoontay?
- 2- Awr madoobi abaar qooq?
- 3- Dudun hoosteed duumo kugu legedday?
- 4- Xaggan gabi xaggan gabi guntu walac?
- 5- Salax dhibi?
- 6- Col ku dilay ciidan mood ?
- 7- Cali kaa tagay Cali kuu yimid bal car kala garo?
- 8- Laba awr baan leeyahoo midna laacoo midna leefoo?
- 9- Dayax duud galay?

10- Wax cufan caraarufan cidiya xardhan xarraga badan?

11- Abtigaa ma kacoo ma kufoo Maxamuud kaldha weyn?

Jawaabo

1- Waa naasaha geela

2- Waa qiiqa

3- Waa hurdada

4- Waa gorof ama gaawe caano ku jiraan

5- Waa sanko lo'da

6- Waa qodaxda

7- Waa tukaha ama qambaarka.

8- Waa hangoolka iyo gudimada (masaarta)

9- Waa diinka ama diidiinka.

10- Waa shilinta.

11- Waa diinka ama diidiinka.

T. CARRAB-JALQIN

Carrab-jalqintu luuqo ahaan waa qofka oo u hadla qaab aan caddayn ama si sax ah loo fahmi karin. Cilmi ahaanna waa nidaamka weydiinta weedho kakan si loo hubiyo in uu si sax ah ugu dhawaaqi karo iyo in kale, iyada oo looga gol leeyahay in la leylo xubnaha hadalka. Haddaba, carrab-jalqintu waa qayb muhiim ah oo ka mid ah jirrabka isla markaana waxay mataano yihiin googaalaysiga. Sida badanna waxay ku gaar tahay carruurta sida googaalaysiga oo kale. Laakiin waxaa dhacda inay marmarka qaarkood dadka waawayn laftoodu isku jirrabaan ama ay iyagu carruurta ku jirrabaan. Si kastaba ha ahaatee, waxaan shaki ku jirin inay carrab-jalqinta laftigeedu kobciso maskaxda

iyo taxaddirka dadka, gaar ahaan ubadka isla markaana ay laylido carrabka ama qaab-hadalka qofka. Bal aynu isla fiir-inno tusaalayaashan kala duwan ee soo socda:

- 1- Mawaw mawe mas mawaha maskiisu waa laba geed kala mawe mas!!
- 2- Ido wada dharan wanan dharan wada dhalay galab dharab dhidar horor!!
- 3- Biciid barqin bilcin daaqay jilba barare!
- 4- Garba duntay rag ku dadban ri' lug rifan!
- 5- Shan sacaad oo sac shansha cadi ku jiro!
- 6- Wanyahow xaggayga ha u soo lug hore lug dambe dhul-dhig jandhaflaynine, xaggaa u sii lug hore lug dambe dhul-dhig jandhaflee!!!
- 7- Maaryama Qoranadani ma Maryama Qoranadaya-dii baa mise waa Maryama Qoranadiinni!!!
- 8- Kabdad badh budo ah!
- 9- Oday xunoo hun xun huwan

Carrab Jaqinta Lagu Celceliyo

- 1- Caanaan cabboo biyo kama daba kabban karo. Caanaan cabboo biyo kama daba kabban karo.
- 2- Oday xunoo hun xun huwan. Oday xunoo hun xun huwan.
- 3- Xooggii ris ilig adhiile. Xooggii ris ilig adhiile.
- 4- Shimbiri suul guduudan macooyaday baa ka suul guduudan.
- 5- Baruur suul galis ka bixis ku celis. Baruur suul galis ka bixis ku celis.

J. HAL-XIDHAALE

Hal-xidhaaluhu waa qayb ka mid ah hababka laysku jirrabo, waana hadal xidhan sida magaciisa ka muuqata, kaas oo dulucdii uu lahaa la daboolay. Hadalkaas si fudud looma furi karo ilaa maskaxda lagu daaliyo, waxaana lagu cabbiraa garaadka qofka, inta bandanna waxaa adeegsada dhallinyarada iyo waayeelka. Waxaa kale oo baryihii hore la isku waydiin jirey aroosyada iyo marka ay haasaawayaan dhallintu.

Hal-Xidhaalayaasha Haasaawaha

- 1- Wiil ayaa gabadh u haasaawe tagay. Markii ay u gogoshay ee ay fadhiisay ka dib ayay gabadhii ka bahiisii midba dhinac u jeedisay ka dibna way iska baxday. Maxay ka wadday arrintaas?
- 2- Wiil ayaa gabadh u haasaawe tagay. Waxay ku tiri dhagaxan ii sooh? Haddii aad ii soohdo dhagaxaas waan kaa aqbalayaa codsigaaga!
- 3- Wiil ayaa gabadh u haasaawe tagay. Markay u gogoshay ee ay fadhiisay ayay u keentay soor (shuuro) waxayna ugu soo dhex taagtay middi! Maxay uga jeeday gabadhaasi?

Jawaab

- 1- Waxay ka wadaa maanta iska teg oo maalin kale igu soo laabo.
- 2- Wuxuu ugu jawaabay haye, ee hoo ii calali.
- 3- Waxay uga jeeday isma gayno (isma guursan karo).

Hal-xidhaalayaasha Caadiga ah

Gabadh ayaa nin ugu yimi xaafad. Wuxu ku yidhi, reer-

ka rag ma joogaa? Waxay tiri, haa wayse jiifaan. Wuxu ku yidhi, ii toosi! Waxay tidhi, kuuma toosin karo maxaa yeelay waxaa dhashay tii hooyaday dhashay aabbihiiina waa i qabaa. Wiilka maxay u tahay gabadhu?

Hal-Xidhaalayaal Tixaysan

Waxaynu soo qaadanaynaa qaar ka mid ah hal-xidhaalayaashii Weerar iyo Cali iyo sidoo kale Sayid Maxamed Cabdille hal-xidhaalayashiisii qaar ka mid ah. Ulajeed-dada aan ka leennahayna waa in aynu fahanno waxtarka hal-xidhaalaha, sirta ku duugan iyo waxa uu yahay.

Sayid Maxamed ayaa wuxu yidhi:

- *Weel caanihii laga dhamoo, canuggu heemaalshay*
- *Oo ciidda loo daray afkii, laga cashaynaayey*
- *Caynkana anigaa arkee, care ayaa sheegi?*
- *Wax cad oo madow baan arkee, care ayaa sheegi?*

Abwaan kale ayaa uga jawaabay gabaygan wuxuuna sheegay in weelka caanaha laga dhamay ee uu sheegayo Sayidku uu yahay candhada xoolaha. Sidoo kale baydka la-baadna waa uu furay wuxuna yidhi:

- *Wax cad oo madow saw indhaha, ina Carron⁽¹⁾ maaha*

Weerar

- *Buur weyn oo macaluushay*
- *Ma la baanan karaa?*

Cali

- *Buur weyn oo macaluushay*
- *Kol hadduu boqor eexdo*

---

(1) Carro waa haweenaydii dhashay Sayid Maxamed Cabdille Xasan.

- *Waa buurtaa macaluushoo*
- *Lama baanan karaayo.*

Weerar

- *Inta raad iyo ruux leh*
- *Lababa waysku rafiiquee*
- *Raha kay aano yihiin?*

Cali

- *Inta raad iyo ruux lehba*
- *Risiq wuu u noqdaa*
- *Raadkaa raadka ka weynoo*
- *Ruuxaa ruuxa ka dheer ee*
- *Ruqufraaquf dhaaqaqiyo*
- *Reeryo qaad xumadiisiyo*
- *Miskihiisa radooban*
- *Rashka gaaban dhurwaagay*
- *Raha aano yihiinoo*
- *Waysku reer Dhicisow*

Weerar baa ku noqday:

- *Caliyoow soddon reeroo*
- *Sac adduunyo ka soofin*
- *Oo subaggii wadi weyday*
- *Sifadooda bal sheeg?*

Cali baa furay oo yidhi:

- *Weerarow soddon reeroon*
- *Sac adduunyo ka soofin*
- *Oo subaggii sisi weyday*
- *Safar baa la yidhaa*
- *Saa hadday noqon waydana*
- *Sinsin baa la yidhaa*

X. JIRAB NAXWEED

Jirrab-naxweedku waa nooc ka mid ah hababka Soomaalidu isku jirrabto ama isku waydiyaan su'aalaha kakan (adeg) ee maskaxda lagaga shaqaysiiyo ka jawaabiddooda. Laakiin magacan jirrab-naxweed aniga ayaa u bixiyey ee maaha magac caan ah sida kuwa kore, nooc ahaanna ka mid ma ahayn hadda ka hor noocyada jirrabka oo ma aan arag buug uu ku jiro, balse isticmaal ahaan waa hab jira oo aynu isticmaalo, waxaana jira hal-haysyo iyo waydiimo caan ah oo aynu isku jirrabno oo nooc ahaan hoos tagaya jirab-naxweedka. Bal aynu soo qaadanno qaar ka mid ah waydiimaha ugu caansan jirrab naxweedka:

- 1- Nin ayaa meel bannaan ah salaad ku tukanayey. Ey ayaa lugtiisa leefay. Ninkii salaadda tukanayey salaaddii miyay ka jabtay mise kama ay jabin?
- 2- Gabadh ayaa wiil su'aalay oo ku yidhi: 'Heblaayoy! Miyaadan guursanayn?' Markaasaa waxay tidhi: 'walaalkay iga weyn oo jooga baan rabaa inaan guursado'!
- 3- Qof ayaa wuxuu ku weydiyey su'aashan: Hooyadaa oo garooba ma guursan lahayd?

Jawaab

- 1- May! Ka ma ay jabin salaaddu, waayo eygu lugtiisa ayuu leefee lugta ninka ma uu leefin.
- 2- Waxay ka waddaa marka aan guursanaayo waa in uu walaalkay joogaa xaafadda ama arooskeeda.
- 3- Haa! Haddii hooyadaa iyo aabbahaa ay kala tagaan misna aad weynaato iyada oo hooyadaana ay wali garoob tahay, adigu waad iska guursan kartaa gabadh gayaankaaga ah.

Su'aalaha noocan oo kale ayaa waxaan u bixiyey *jirrab-naxweed*, waana nooc ka mid ah jirrabka, faa'iidooyinkiisana waxaa ka mid ah:

- ✓ Kor u qaadista heerka fahanka naxweed ee qofka.
- ✓ Kala saaridda fahanka naxweed ee falaha iyo lagu falaha (yeele iyo layeele)

CUTUBKA AFRAAD

Guurka iyo Suugaanta

Hab-Raaca Guurka iyo Suugaanta

Suugaantu waa hal-beegga lagu beego guud ahaan hab-dhaqanka bulshada gaar ahaanna dadnimada iyo hab-dhaqanka shaqsiyadeed. Waxa jira hal-beegyo suugaaneed u dajisan cabbiridda waxyaalaha bulshada dhexdeeda ku xun iyo waxyaalaha ay wanaagga u yaqaannaan oo salka ku haya diinta iyo dhaqanka bulshada. Aniga oo muujinaya inay jiraan hal-beegyo dhaqameed bulshada u gaar ah oo wax lagu cabbiro waxaan idhi:

- *Maxaan helay dhaga-nugaylka*
- *Dhabeelaha lagu xushiyo*
- *Dhammays midda loo yaqaanno*
- *Hal-beeg lagu dhereriyoo*
- *Dhaqanka Soomaal ku jira*
- *Maxaan quruxdiyo dhankeeda*
- *Dhalaalkiyo bilicda fiican*
- *Abwaannada dhigay xarriiqda*
- *masciideed dhaafin waayey*
- *Amase maarriin dhalaala.*

Haasaawaha

Haasaawe waa eray Soomaali ah oo nuxur iyo quluud badan oo dareen nafsadeed oo wanaagsan leh. Haasaawe waxaa loo adeegsadaa labo ujeeddo oo kala fog, balse deg-genaan iyo dabacsanaan ku wada tilmaaman. Mar waa hadal dhisan oo bilaa turxaan ah oo kaftan iyo maaweelo ku marriiman oo dad waaweyn dhex mara. Mar kale na waa hadal isla tilmaamahaas leh, balse erayo shukaansi ah lagu laray oo dhalinyaro gayaan ah dhex mara. Waxaa muhiim ah labada qof ee haasaawuhu dhex marayaa ay isu laab xaadhan yihiin oo ugu yaraan ay ku wada qanacsan yihiin in ay wada sheekaysanayaan. Sayid Maxamed oo shardi-gaas tilmaamaya ayaa mar gabay ku darsaday meeriskan:

“Haasaawe layskuma xantiyo habar duleedkeed e”

Balse labada ujeeddo midka danbe ayuu eraygu maanta ku caan yahay—haasaawaha shukaansiga ah maqaalkan inta jeer ee lagu dhex adeegsadayna ujeeddadaa ayuu u tagan yahay. Haasaawuhu dhaqanka iyo hiddaha Soomaalida kaalin weyn ayuu ku lahaa, welina ku leeyahay. Aad ayaa looga sheekeeyaa oo wax looga yiraahdaa oo wax looga qoraa, arrimahaas oo idilna waxa ay caddaynayaan qaayihii uu haasaawuhu Soomaalida u lahaa. Ayaamahan se waxaa caado noqotay in la arko dad dhaqanka aqoon u leh oo soo saaraya qoraallo ama hadallo baroordiiq u eg oo haasaawihii hore loogu tacsiiyaynayo, kan maantana lagu hiifayo.

Dadkaasi waxa aanay ku baraarugsanayn ama isdiid-siiyaan in duruufaha nololeed ee Soomaalidu aad isu beddeleen. Kontankii sano ee ugu danbeeyay Soomaalidu ma ahayn ummad dhaqan ahaan, dhaqaale ahaan, iyo nolol ahaan xasilloon. Haddii ay Soomaalidu reer guuraa xoolo dhaqato ah u badnayd, immika reer magaal baayacmushtar ah ayay u badan tahay.

Sidaa awgeed, wax la qariibsan karo ma aha dhaqankii iyo qaabkii haasaawaha in ay wax iska beddeleen. Haddaba innaga oo arrimahaas maanka ku haynna, qoraalkan waxa aynnu ku faaqidi doonnaa haasaawihii reer miyiga, gaar ahaan kii xooladhaqatada ka hor intii aan la dowladoobin. Wakhtigaa gaarka ah iyo qaybtaa bulsho sababaha aan u doorannay waa labo. Mar waa innaga oo koobnida qormadan darteed aan uga gayoon karin guud ahaan haasaawaha Soomaalida oo xilliyo badan iyo meherado bulsho oo kala duduwan soo maray. Marka labaadna waa innaga oo naawilaynna urursanaantu in ay ka dheef badan tahay baahsanaanta, kolka faaqidaadda la joogo.

Haddaba, sida ay *Cabduwabaab Saqa iyo Daahir Samweyne* ku xuseen qormo ay shabakadda internetka soo gasheen (2014)(1), saddex dhinac ayay iska taageen haasaawihii xooladhaqatada. Alle idankii, aniguna waxaan isku deyey inaan muujiyo doorka ay suugaantu ku lahayd waxaanan ku daray tixo ku habboon saddexda qormoba. Waxay u qaybiyeen saddexdan qodob oo kala ah:

- B. *Filashada gayaankii xooladhaqatada;*
- T. *Aftahammada iyo haasaawihii xooladhaqatada;*
- J. *Yaradka iyo haasaawihii xooladhaqatada.*

---

(1) Wwww. Garanuug. com /*Cabduwabaab Saqa iyo Daahir Samweyne* 2014(post)

Dhinac kasta oo saddexdan qodob ka mid ahi saamayntii, kaalintii iyo ahmiyaddii uu haasaawaha xooladhaqatada ku dhex lahaa ayaan hoos ugu daadegi doonnaa, gunaanadkana waxaan falanqayn doonnaa haasaawihii xooladhaqatadu waxa uu maanta ka dhigan yahay.

Filashadda Gayaankii Xooladhaqatada

Shaqadii nolosha xooladhaqatada haddii boqollay loo rogo siddeetan in ka badan haweenka ayaa qaban jiray. Iyaga ayaa ahaa dugsiga ay carruuruhu jidh ahaan iyo garasho ahaan ba ka aflaxaan. Iyaga ayaa ahaa farshaxanka nashqadeeya ee haddana dhisa aqalka reerka iyo saabaanka gudihiiisa yaalla. Iyaga ayaa duleed-joogta iyo meesiga adhiga la yidhaahdo ku qaybsanaa. Iyaga ayaa safri jiray oo dhulal fogfog awr u raran jiray, si ay caws, qabo/qabyo, argeeg, miro, xabag iwm reeraha ugu keenaan. Shaqooyinka dumarku ku foognaayeen mid walba baaxad ayay lahaan jirtay, kaligeed ayaana ahayd duni dhan oo karti iyo tabobbar u baahan, gabdhahana iyaga oo yaryar ayaa loo laylyi jiray.

Sidoo kale wiilashu waxay ahaayeen kuwa u dhabbagala hab-dhaqanka gabadha waxayna ku ducaysan jireen hadallo u dhigma meerisyadan hoose ee ku jira gabaygii Aw Yuusuf Maxamed.

Aw Yuusuf wuxu yidhi:

- *Allow gaaridii loo xishiyo, gabadha loo aayo*
- *Raalliyo garaad badan midaan, iga gubaadaynin*
- *Adaan gacanta kuu hoorsadaye, ha i gafsiin caawa.*

Barbaarku marka uu haasaawe damco waxa uu niyadda ku hayn jiray noloshiisa adag ee xooladhaqatonimo. Waxa

uu hubin jiray gabadha uu la haasaawayo in ay lexejeclo leedahay oo karti badan tahay oo ku filaan karta qoyska ay yegleelayaan. Xasuusta ayuu hadba ku soo celcelin jiray tibixdii ku jirtay maahmaahdii saddexlayda ahayd ee odhan jirtay: “*Nin kaa oori wanaagsan weligaa ma gaartid*”. Ama mid-dii kale ee ahayd: “*Wiilkaagu maalinta uu hiilkaaga ugu baahi badan yahay waa maalinta aad hooyadii dooranaysid*” maadaama ay Soomaalidu tidhaahdo “*Guurku waa ul mugdi la tuuray*”, waayo lama oga meesha uu calafku ku gayn doono. Sidaa darteed, xitaa waxa uu tixraaci jiray gabadha hooyadeed, ayaydeed iyo dumarka qaraabadeeda ah sooyaalkooda, is-aga oo markaana xasuusan maahmaahdii kale ee ahayd: “Haweenka iyo geelaba waa la hidde raacaa.”

Intaa uu cilmibaarista ku wado dumarka ka ag dhow gabadha uu la haasaawo, dhinacyada uu ka eegi jiray waxaa ka mid ahaa tirada wiilasha gabadha la dhashay. Waxa uu aaminsanaa in gabadha wiilasha badani la dhasheen ay iya-na wiilal badan dhali doonto. Sidoo kale, waxa uu aamin-sanaa in qoysku saamayn xooggan ku leeyahay nolosha gabadhooda, xogta maskaxdeeda ku kaydsan iyo anshigee-da ba. Wakhti badan ayuu u huri jiray xanta iyo sheeka-da khusaysa dumarka, maskaxdiisana waxa uu ka furi jiray khaanad weyn oo kala baandhaysa gashaantimaha ku nool degaankiisa iyo degaannada ku hareeraysan.

Barbaarku xilliga haasaawaha tashiga ayuu badin jiray oo odayada iyo dhalinyaradaba dhagaha u raaricin jiray. Waxa uu ka naawili jiray in ay talo ku biiriyaan aayaha no-loshiisa oo toos ugu xidhan hadba qiimaha qofta dumarka ah ee uu geelooda u quuro. Tusaale ahaan waa kii Abshir Bacadle yidhi:

- ✓ *“Haddii aad go’aan qaadatao, guurba aad damacdo*
- ✓ *Ninkii kaa gu’ wayn iyo ninkii garasho kaa dheer le*
- ✓ *Iyo kii hortaa guursadaa qayb la galiyaa*
- ✓ *Oo go’aanka aad damacsan tahay lala gorfeeyaa.”*

Sidaa darteed, iyaguna waxba ka ma ay hargan jirin ee si daacadnimo leh ayay u la talin jireen, waxa ayna xasuusin jireen tilmaamaha dhaqanku ku qeexo gabadha wanaagsan ee mustaqbalka uu ninkeedu ku nasto. Sababtaas darteed ayay suugaanteenna uga buuxaan maansooyin ujeeddadoo-du tahay talo guur. Gabyaa Cabdi Gahayr oo muhiimadda tashiga caddaynaya ayaa mar gabay ku darsaday:

- *Kolka hore ba, guur waa milgiyo maarsi kala waaye*
- *Ragga qaar se uma meel dayee wayska mehershaaye*
- *Anse waxaan ka miidhaa halkaan laga masuugayn e*
- *Haddaan la la mashaawirin tolkaa adiga oo maan leh*
- *Oo lagama maarmee tashiga odayo loo miirin*
- *Ninkii kaligi maalootiyaa meel xun wow halis.*

Haddii la soo ururiyo flashada barbaarkii xooladhaqatada ka tirsanaa ee ku aaddanayd oorida aayihiisa, waxaa la odhan karaa barbaarku waxa uu jeclaa in uu oori ka dhigto gabar qurux badan oo qoys tilmaaman ka soo jeedda oo lexejeclo leh oo martigalinta ku wanaagsan oo deggenaana, dheganugayl, dul iyo karti ba lagu bartay oo wiilal badan u dhasha oo nadaafad leh. Saahid Qamaan oo ahaa gabyaa xooladhaqato ah ayaa gabay u tiriyay gabar markaa lagu mehershay oo weli wadaadkii meheriyey fadhiyo. Gabaygaa oo caan noqday waxa uu gabyaagu ku koobayay dhaqammada iyo dabeecadaha uu ka filayo xaaskiisa cusub. Waxaa ku jiray meerisyadan muhiimadda nadaafadda ka hadlaya:

- *Ma udgoona naag inan-gumeed, uudna shidan mayn e*
- *Kol haddii ay ubad yeelatana laga ba aayuusye*
- *Afka iyo ilkaha rumayga mari oo indhaha kuulo*
- *Arwaaxaaga oogada biyaha, abid ha moogaannin*
- *Uskag naag leh waan necebnehee yuusan kugu oollin.*

Hawlahaa iyo flashadaa oo dhan waxa uu barbaarku u mari jiray in aanu guurku ka xumaan. Maxaa yeelay guurkaa xumaadaa dhabarjab weyn ayuu ku ahaa ninka xooladhaqatada ka tirsan, dhaqaale ahaan iyo nafsad ahaanna wuu u dhaawacmi jiray. Gabyaa Soomaaliyeed ayaa ku gabyay:

- *Nin gablamay, nin good cunay, nimay gooli ku abraartay*
- *Nin libaax ku gowdiidsadoo micida gaadhsiiyay*
- *Nin abeeso marada u gashoo miratay guudkiisa*
- *Guur kaa xumaadaa ka daran, geeri loo dhalay e.*

Waxa jira gabay kale oo isna kan la duluc ah oo aan u malaynayo in la kala dheegtay labada gabay balse xaraf-raaca ku kala duwan ayaa odhanaya sidan:

- *Nin abeeso marada u gashay miratay jiidhkiisa*
- *Nin libaax mus dheer kala lahuu micida leefsiye*
- *Markab nimu ka jabay oo badii maalku kaga daatay*
- *Guurkaagoo xumaada ka daran geeri loo dhalaye*

Gabadhu marka ay labo gu' jirsato ayaa loo bilaabi jiray duruus dadban oo loogu carbinayo nolosha aayaheeda, ninkeeda iyo ubadkeeda. Iyada oo aan si fiican jirkeedu u xoogaysan ayay baran jirtay kaalinta ay hooyadeed qoyska ku leedahay, waxa ayna isku dayi jirtay in ay ku dayato oo wixii ay qabato ba canjisho. Maqal raacista, adhi maalista iyo hawlaha aqalka ayay qayb laxaad leh ka qaadan jirtay iyada oo aan toban jirsan.

Kolka ay labo iyo toban gu’ baarka ka goyso, waxa ay u dallaci jirtay barashada howlaha la xiriira farsamada gacanta ama cilmiga xoolo-dhaqatada. Waxa ay baran jirtay sida mayraxda loo diiro, sida xarigga loo sooho, sida maarta loo guro, sida hararka, kabdaha, aloolka, qaboojiyeyaasha iyo karbaashyada loo sameeyo iwm. Iyada oo weli guri hooyadeed joogta ayay farsamaynsan jirtay saabaanka dhex oolli doona aqalkeeda mustaqbalka, intii ay karto ayay na qurxin jirtay farsamadeeda. ‘Toddobo iyo toban gu’ kolka ay u buuxsanto, gashaanti ayaa magac ugu bixi jiray. Aqoonyahannada afka Soomaaliga qaarkood erayga *gashaanti* waxa ay u kala dhanbalaan “**gashaa**” iyo “**hanti**”. Yacnii, tii in la hantiyo gashay ama u qalantay.

Xilliga gashaantinnimada, inantu waxa ay xil weyn iska saari jirtay jirkeeda, maryaheeda, eraygeeda iyo xitaa socodkeeda. Tabta ugu qaayaha badan ee ay dhinacyadaa isaga bili karto ayay yeeli jirtay.

Gashaantidu kadeedka iyo hawsha uu barbaarku maro xilliga haasaawaha ma ay mari jirin. *Nin fadhiya lagdini la fudude*, kaliya waxa ay ku dedaali jirtay in ay yeelato tilmaamaha iyo muuqaallada uu dhaqanku ku qeexi jiray gashaantida wanaagsan ee guurka milgaha leh u qalanta. Waa gashaantida kartida badan ee lexejeclada leh ee wiilal badan dhali karta. In ay caynkaa noqoto ayay ku dedaali jirtay, waayo waxay gayaankeeda ka maqashaa iyaga oo ku maahmaahaya *gaari xilkas ah ninkeedna xusan waa lidkeedna xurmaysan*. Jiifto aan tiriyey ayaa waxaa ka mid ah meerisyo ay maahmaahdan sare ku milan tahay. Waxaan idhi:

- *Marwadii xilkeed gudata*
- *Maahir kii qabaa sheeggan*
- *Waalidkeedna loo magane*
- *Muxibbiyo xurmaa u keydsan.*

Haddii ay ku guulaysatana waxa ay arki jirtay doobab badan oo hadalkeeda iyo sheekadeeda u soo kala tartamaya oo isku colaadinaya. Kolkaas ayay farxi jirtay, waxa ay na u dhaqaaqi jirtay in ay xulasho samayso, iyada oo quruxda, arxanka, geela, tolnimada, geesinnimada, aftahannimada iwm ka dhiganaysa halbeegyo ay ku kala saarto barbaarta duleedka u soo dhoobantay.

Maahmaah Soomaaliyeed baa tidhaahda, *haween waxaa ugu wacan middii hadalkaaga yeesha, bantidaadana dhawrta*. Hal-ka ragga laga yidhaahdo, *saddex afadaada ayaa kugu nacda: haasaawe la'aan, hanbo la'aan iyo hammo la'aan*.

Falsafadda wada noolaanshaha qoyska xoola-dhaqatada ah waxa ay ku dhisnayd, gabadhu in ay qabato shaqooyin qeexan oo dhaqanku ku xukmay oo tiro iyo canaab badan, ninkuna kuwo kale oo aan qudhoodu sahlanayn balse aan badanaa xiriir la lahayn nolosha qoyska. Markaa, xoola-dhaqatadu waxa ay aaminsanaayeen in aan aad loogu baahnayn wada sheekaysi iyo isfahan qoto dheer oo dhex mara oorida iyo sayga, laakiin ay muhiim tahay in ay labadoodu ba gudan karaan waajibaadka dhaqanku ku xukmay. Isla sababtaas qudheeda ayay u samaysteen maahmaahda tiraahda: “*nin iyo ooridiis nabadna ma aba colna ma aba.*”

T. Aftahamada iyo Haasaawaha

Aftahamadu kaalin sare ayay kaga jirtay nolosha iyo dareenka Soomaalida, la iskumana diiddana. Wax walba oo saamayn leh qayb ayay ka qaadan jirtay, iyada oo jaadad iyo noocyo kala duduwan leh: maanso, murti, halxiraale, sheeko iwm. Qofka Soomaaliga ah ee xoola-dhaqatada ahaa aad ayuu maskaxdiisa uga shaqaysiin jiray si uu u dhiso aftahammo lala yaabo ama u fahmo aftahammo lala ash-

qaraaray ama uga falceliyo aftahammo cajiib ah. AHUN Salaan Carrabey isaga oo tilmaamaya qiimaha aftahammada waa kii yidhi:

→ *Niman baa diyaaradaha ku xidhan, xiima samadaaye*

→ *Xarragada rag baa quudhsadoo, xaarka iibsada e*

→ *Hablaha xuuralcayntaa rag baa, xeel ku guursada.*

Sidaa oo kale, qurxinta haasaawaha iyo ka miradhalintiisa aftahammadu kaalin weyn ayay ka qaadan jirtay. Dhan-ka kale, nolosha xoola-dhaqatadu aad ayay u adkayd oo u duruufo qallafsanayd. Inta la xasuusan yahay marna ma ay yeelan waxyaabo nolosha fududeeya, marka laga soo tago naflayda la gaadiidaysto ama la manaafacaysto. Qoysasku meelo kala durdurugsan ayay degi jireen, iyaga oo uu midkood ba raadinayo geedo nacfi leh oo xooluhu ugu dararaan.

Qof kasta oo noloshaa ku jiray waxa uu ku hawllanaa gudashada waajibaadkiisa qofnimo, kuwaas oo wax ka fududeeyaana aysan jiri jirin. Sidaas ayuu ahaa muuqaalka guud ee nolosha xooladhaqatada, balse sidaasi caqabad ayay ku ahayd in ay barbaartu si joogto u kulanto oo u haasowdo oo isu dhaqan iyo garasho barato, iyaga oo aan halxiraale aad iyo aad u maroorsan maskaxaha iskaga daalinayn. Inanku marka uu la kulmo gabar ku cusub oo muuqaal ahaan qancisay, erayo duurxul ah ayuu ku faduulin jiray oo ku haybsan jiray. Haddii ay la garato oo jawaab aftahammo leh siiso hadalka wuu la sii wadi jiray, isaga oo erayadiisa dhadhan shukaansi galinaya, balse inantu waxa ay ku dadaali jirtay in ay isu ekaysiiso qof aan dhab ahaan hadalkiisa iyo kulankiisa danaynayn, haddii ay hawl gacanta ku haysana way iska sii wadan jirtay. Haddii se ay duurxulka la fahmi waydo oo uu erayo xallad ah ka maqli waayo,

danta uu ugu soo leexday ayuu u sheegan jiray, dabadeedna halhaleel ayuu uga tagi jiray.

Erayga ugu horreeya ee uu barbaarku gashaantida maqashiiyo aftahammo ayaa ku marriinaan jirtay, gashaantidu na sidaas ayay ka fili jirtay barbaar kasta oo ku soo leexda. Bal u firso sida uu Yamyam ugu xardhay marxaladdan heestii “*Guuleed ma joogaa*” ee uu Xasan Aadan Samater qaado:

- *Saw erayo googo 'an*
- *Goonibaadh umaan odhan*
- *Guuleed ma joogaa?*
- *Guntanaha sarbeebtiyo*
- *Saw ma garan geddaydoo*
- *Gaari camalladeedii*
- *Gogol iima soo dhigin!*

Sidaa darteed, aftahammada waxa aynnu ku tilmaami karnaa seeskii haasaawaha xoola-dhaqatada. Kolka ugu horreeya ee ay inanka iyo inantu kulmaan wakhti fiican oo uu midkood ba kan kale uga bogto ma ay heli jirin. Aalaaba kulanka ugu horreeyaa waxa uu dhici jiray iyada oo hawlo lagu mashquulsan yahay. Tusaale ahaan, inanka ayaa soo ag mari jiray inanta oo xoolo horaysa ama caws guraysa ama adhi la joogta ama xarig soohaysa, kulanka koowaadna sidaas ayuu ku suuragali jiray. Duruuftaas oo si joogto ah loo arki jiray ayay ka dhalatay maahmaahda tiraahda: “*Goor gaaban eraygeedna gaaban.*”

Haddii ay gayaanku kulankaa iska helaan oo isu guuxaan, kulammo danbe ayay ku ballami jireen, ama waxaa dhici jirtay in xagga inanta xoogaa xishood ahi ka yimaaddo oo markaa inanku xil furto, kulanka labaadna uu inanta

soo raadiyo isaga oo aan la ballamin balse og in aan la cayrin doonin. Kulammada danbe dhammaantood waxaa dhextaal u ahaan jirtay aftammada, sii ba hal-xiraalaha iyo sarbeebaha, jeer oo ay gayaanku gaarayaan heshiis guur oo fadhiya oo muddaysan.

Marxaladdaa aftahammadu waxa ay kaga jirtay kaalin muhiim ah. Waxa ay sababi jirtay in haasaawuhu guulays-to ama guuldarraysto. Waayo, shaqadii ugu adkayd ee ugu quruxda badnayd ee ay maskaxda xoola-dhaqatu qaban jirtay waxa ay khusaysay aftahammada, qofkii lahaan waayana afgarooc ayaa la odhan jiray, bulshadana kama uu dhex ammaannayn.

Waxaa la hayaa oo laga dheregsan yahay sheekooyin badan oo haasaawe hal-xiraalaysan ah oo xoola-dhaqato dhex maray. Waxaa ugu caansan, malaheenna, middan gaaban ee hoos ku qoran:

Barbaar ayaa gabar la baxay. Sidii dhaqanku ahaa, barbaar saaxiibkii ah oo uu ku kalsoonaan oo uu la soo ballamay ayaa raacay oo inantii la kaxeeyay. Dhif ayay ahayd inayaan is calmaday ay kaligood qoodeeyaan oo wadaad u tagaan iyaga oo aan la wehelin. Balse inanka ayaa aalaaba wiil ama labo saaxiibbadii ah soo kaxaysan jiray, ujeeddada uu sidaa u yeeli jirayna mar waxa ay ahayd in ay wehel u noqdaan isaga iyo gashaantida uu la baxay, mar kalena in ay markhaatiyo ka noqdaan meherkooda kolka ay wadaadka u tagaan.

Labadii is calmatay iyo inankii saddexeeyay haddii ay muddo sii socdeen, gabadhii ayaa weedh aftahammo ah ku kadisay inankii la soo baxay. *“War ma ku qaadaa mise adaa i qaada?”* ayay ku tiri. Isaguna hore ayuu u fahmi waayay

ujeeddada aftahammada, dabadeedna waxa uu isku dayay in uu gabigeeda ba macno tiro.

Wuxu yiri: *“Dee dad waaweyn oo bedqaba ayaan nahay oo malaha waa laga qurxoon yahay inaan is xanbaarno”*. Waa runtiis oo waa foolxumo dad waaweyni in ay is qaadqa-adaan iyada oo aysan jirin duruuf khasbaysa. Balse wuu ogaa in aysan inantu sidaa ula jeedin hadalka ee qiiq ayuu isku qarinayay. Barbaarkii wehelka u ahaa labadooda ayaa soo dhex galay sheekadii oo yidhi: *“War gabadhu ma kuu sheekeeyaa mise adaa ii sheekeyn ayay ula jeeddaa hadalka, illeen baddii kale socodka waa lagu daalayaaye”*.

Ceeb baa dhacday. Waxaa caddaatay maskaxda nin-ka gabadha wataa in aysan weedhaha ay maqasho kala soo dhex bixi karin ujeeddo ka geddisan tooda muuqata. Wuu barriiqday. Ayaandarradiisu se intaa kuma ekaan, ee kolkii loo tagay wadaadkii ayay gabadhii diidday in lagu mehersho, beddelkiisana waxa ay soo jeedisay in lagu xiro barbaarka kale ee wehelka iyo markhaatiga u soo raacay ee maskaxdiisu shaqada aftahammo qaban karto. Codsigii gabadha ayaa shaqeeyay, dhacdadaasi na way caanbaxday.

Sheekadaas waxaa laga baran karaa kaalintii ay aftahammada iyo suugaantu ku lahayd haasaawaha xoola-dhaqatada oo gaarsiisnayd heer ay gabadhi raacdo wiil aysan aqoon ama hore ula sheekaysan, balse aftahan ah, iyada oo ka doorbidaysa mid ay taqaan oo ay la sheekaysatay.

Aalaaba dadka ka hadla ama wax ka qora kaalinta aftahammada ee haasaawahii xoola-dhaqatada dhinaca hal-xiraalaha ayay xoogga saaraan oo aad u wariyaan. In kastoo uu dhinacaasi mug leeyahay, waxaa isaguna jira dhinac kale oo sooyaal ahaan sugan oo xiiso leh. Bul-

shadii xooladhaqatada ahayd oo dhammi aftahammada iyo dadkeeda way jeclayd, aftahammadana waxaa garwa-deen u ahaa gabyaaga. Sidaa darteed, waxaa aalaaba dhici jirtay nimanka gabyaa in ay guursadaan dumarka qurux-da, gaarinnimada iyo laandheerannimada ku tilmaaman ee doobabku geelasha ku dhex xantaan. Labka xoola-dhaqa-tada ahi waxa ay ku maahmaahi jireen: “*Oori been baa lagu soo xero geliyaa, runna waa lagu dhaqaa*”. Nin abwaan ahaa oo maahmaahdan dhaqangaliyey ayaa wuxu ku yidhi gabadha markuu la haasaawayey:

- *Konton baa ka dhalay geelayaga, kor u hayaankiise*
- *Koromada dhex qaadaana waa, kun iyo dheeraade*
- *An karuurka wada doonannee, kabaha soo qaado*

Ka dib marku aroostay ee ay toddoba baxeen ayey ku tidhi: “*waar oradoo geelii innoogu tag yaanu inaga tasoobine (dhumine)*.” Markaasuu tiriyeey meerisyo kale oo ku qotoma isla maahmaadii uun wuxuna yidhi isaga oo farta ugu fiqaya dhawr neef oo ka ag dhawaa:

- *Toddobuu ahaa geelayagu, tiriyo waaweyne*
- *Laba wey takarisoo(1) shan baa, taagan xeradiiye*
- *Maxay iga tasoobaan nirguhu, waaba taa qudha e.*

Barbaarku kolka uu gashaanti ama gabadh gaayaankiisa ah la haasaawayo aad ayuu naftiisa u hafri jiray, ballanqa-adyo tiro badan na wuu samayn jiray. Maskaxda ayuu shiili jiray si ay u soo butaacdo aftahammo layaab leh oo haas-aawaha qurxisa, qalbiga gabadhanna godosha oo jilcisa.

Gabyaayada xooladhaqatada ahi nimanka la ayniga ah waxa ay kaga xariifsanaayeen sida xilliga haasaawaha loo

---

(1) *Takarin: dhimasbo*

dhiso aftahammada iyo beenta. Sooyaalka waxaa lagu hayaa niman gabyi jiray oo cayr ahaa oo aftahammo ku soo xero gashaday gashaanti ay jeclaadeen. Sida nin Qawdhan la odhan jiray oo gabadh uu jeclaaday oo nin kale oo hantiile ahi soo ardaa dhigay kaga kaxaystay gabadhii aftahaniimo. Waxaa ka mid ah gabayadiisii:

→ *Qabrad lama xambaaree rataa, qaba la saaraaye*

→ *Sidii qaalin layliya anaa, qoorta kuu laline*

→ *Naayey qorofkii jilbihi kugu mudhxine, Qamarey noo kaaley*

→ *Qusuutiyo gubtii baanu nee Qamareey noo kaaley.*

J. Yaradka iyo Haasaawaha

Gabar kasta waxa ay ku hawootaa oo ku fekertaa mustaqbal wanaagsan oo qurxoon. Waxa ay ku riyootaa iyada oo hanatay nin fican oo arxan badan, waraso (farac) dhego nugul oo qurqurxoon iyo qoys ladan oo deggen. Si ay waxaa u hantido, jirkeeda iyo sumcadda ay bulshada ku dhex leedahayba aad bay u daryeeshaa oo u ilaalisaa.

Intii ay karto ayay aqoon ahaan iyo aqool ahaan isu diyaarisaa nolosha wanaagsan ee hiyigeeda ku jirta. Waxaa se mararka qaarkood inanta hanjabiya arrimo aysan shuqul ku lahayn oo wax ka qaban karin oo dabiici ah, sida qoyska ama reerka ay ka dhalatay haddii ay bulshadu liiddo ama haddii ay iyadu leedahay tilmaamo jireed oo aysan ragga gayaankeeda ahi xiisayn ama jeclayn.

Waagii ay Soomaalidu u badnayd reer miyi xoolaha dh-aqda, gabadhu waxyaabahii ay ku riyoon jirtay intaa kore waxaa u dheeraa yarad fican in laga bixiyo marka la guursanayo. Maalinka uu wadaad meherin doono, gashaatida

Soomaaliyadda ahi waxa ay naawili jirtay in isla goobtaa lagu kala qaato geel tiro badan oo yarad laga bixiyay ah.

Xoola-dhaqatadu yarad fiican waxa ay u yaqaanneen geel tiro ahaan iyo tayo ahaanba wanaagsan, yarad aan fiicnaynna wixii intaa ka soo hara ayay ku qeexi jireen. Gashaantida in laga bixiyo yarad fiican waxa ay sharaf u ahayd nafteeda, qoyskeeda iyo tolkeeda ba. Waxa ay yeelan jirtay han iyo qab aad u sarreeya, nafsad ahaanna way kori jirtay. Sidoo kale, waxa ay xaqiiqsan jirtay in ay tahay qof qiimo leh oo nolosha u qalma, wayna isu bogi jiray. Yaradka fiicani waxaa kale oo uu wax ka tari jiray xiriirka labada reer ee xidid tinnimadu dhex martay, in qoyska cusubi si dheeldheel ah ku burburana gaashaan adag ayuu ka ahaan jiray.

Dhinaca wiilka, xooluhu si aan caadi ahayn oo wax walba oo kale ba ka adag ayay u saamayn jireen haasaawihiisa. Haddii uu geel yar yahay ama uusan lahayn, gabdhaha bulshada dhexdeeda ka sheeggan ee quruxda iyo haybta fiican isku darsaday kuma uu fekeri jirin in uu la haasaawo; haddii uu ku fekeri oo la haasaawo oo ay guur isku af gartaan uma uu geed fariisan jirin ee wuu qudbo siraysan jiray. Balse haddii uu geel fiican leeyahay, gashaantimaha ugu toolmoon bulshada dhexdeeda ayuu la haasaawi jiray ama doonistooda ku fekeri jiray, kuwa kale na kuma uu habsaami jirin.

Si kale haddii loo dhigo, yaradku waxa uu sargoyn jiray nooca guur ee uu barbaarku u mari doono reerka uu yagleelan doono. Wiilka isaga oo yar ayaa lagu barbaarin jiray in uu geela reerka si fiican u dhaqo oo ilaalintiisa uga tanaasulo baashaalka iyo dhallinyaronimada. Isaga oo yar ayaa lagu xuddumi jiray tulud geel ah oo uu gaar u leeyahay, waxaana loo rajayn jiray in ay u taranto oo uu gadaal-

ka ku naalloodo. Suugaanta, hees-hawleedyada, kaftanka, canaanta iyo waanada ba waa loo dhex galin jiray in uu halaha reerka dayaca ka ilaaliyo, si ay mustaqbalka qoyska iyo kiisuba u wanaagsanaadaan.

Gabyaa Cabdi-Galayax ayaa meerisyadan hoose ku darsaday gabay uu lixdameeyadii tiriyay oo aad u caan-baxay. Waxa uu ku baanayaa gabar uu suldaan dhalay oo qurux badan oo toddobo iyo toban jir ah oo uu jeclaaday oo dhabeel ah oo timo dhaadheer oo ay ku ciyaarto leh in uu si fudud u guursan karo, geela uu leeyahay dartii. Bal layaabkaa eega! Waxa uu yiri:

- *Suldaan gabadhi sowjadda gobta ah, saxarladaan doono*
- *Sabcataa cashar inantii jirtee, timaha saydhaysa*
- *Waxaan sahal isaga qaadan karo, Suubay adigaa leh!*

Weerar Bulxan Yuusuf, waxa uu ahaa gabyaa eray culus oo xooladhaqato ah. Beri ayuu caashaqay inan Mullaaxo la odhan jiray, dabadeedna aftahammo badan oo gabay ah ayuu ku afuufay iyada iyo qoyskeedii ba. Walow uu markaa xaas lahaa, suugaan ka kooban ammaanta gabadha iyo haddii uu guursado sida uu u wanaajin doono ayuu joogtaystay. Dabadeedna magaceedii ayaa afarta jiho si qunyar ah ugu fiday, muddo kooban gudaheed ayaana lagu bartay. Rag damaaci laga ma waayo e, gabadhii buu Weerar ugu gabyay: “*Waan kugu ataxyaadsadaa magac arooryaad*”. Nuur Idiinle nin la odhan jiray ayaa guurkeeda u hanqal taagay. Dabadeedna waa lala wada yaabay. Waayo waxaa la ogaa in ay Mullaaxo ka heshay aftahammada lagu magac dhabay ee lagu ammaanay ee ballanqaadka loogu sameeyay. Xitaa waxaa loo ballanqaaday oo layaab lahayd in libaax loo laylyi doono oo ay rukuubsan doonto, dib danbana aysan ugu socon doonin ciidda aalaaba omoska ah ee Geeska Afrika.

Waxa ka mid ahaa meerisyadii uu Weerar Mullaaxo ku beerlaxawsanayey:

- *Mulaaxooy libaax kolay ku tahay inaanu kuu laylyi*
- *Lugo kuma gashide daabad baa kuu laxaad noqone*
- *Laambaan dalaayadin shamsada lawga kaa qabane.*

Maalin ayaa Nuur Idiinle meel dad badani joogaan lagu xasuusiyay aftammada ninka gabadha kula tartamaya iyo sida uu durba ula wareegay xiskii gabadha, isaga oo aan is lurin ayuu yidhi: “Cag-weyntaa gabyi”! Dadkii oo dhammi jawaabtaa way ku qanceen. Cagweyntu waa geela. Nuur nin geel badan leh ayuu ahaa oo sidaa darteed naftiisa iyo mustaqbalka guurkiisa ba ugu kalsoon, Weerarse aftahammo kali ah ayuu meesha ku hayay. Gadaalkii, Mullaaxo waxa ay oori u noqotay Nuur Idiinle, Weerarna waxa uu kaydiyay gabayo aad u qurqurux badan oo suugaanta jacylka ee Soomaaliyeed hodmiyay.

Dhinac kale haddii aynnu ka eegno sheekadaa, waxaan odhan karnaa waxaa waagaa tartamay aftahammo iyo yarad oo labadoodu ba kaalin weyn ku lahaa haasaawihii xoola-dhaqatada, waxaa na guulaystay yarad.

Sababta guusha yaradka si fudud ayaan u sheegi karnaa, oo waxaa weeye: noloshee miyigu aad ayay u qallafsanayd oo u gaajo iyo rafaad badnayd, geela oo yarad ahaan loo bixin jirayna waxa uu ahaa noolihii ugu mudnaa ee duruuftaa nololeed fududayn jiray. Markii ay kulmaan aftahammo qaawan iyo afgaroonimo geel ku xarragoonaysa, tan danbe ayaa la qaadan jiray. Markaas oo kale aftahammadu wax maaweelo ah ayay xooladhaqatada ula muuqan jirtay. Xaqiiqadaas bulsheed darteed ayuu Cabdi-Galayax ugu baanayay gabar uu nin suldaan ahi dhalay oo qurux badan toddobo iyo toban jirna ah taasoo uu jeclaaday. Waxay

ahayd naag dhabeel ah oo timo dhaadheer oo ay ku ciyaarto leh. In uu si fudud u guursan karo, geela uu leeyahay dartii ayuu sheegay. Waayo, suldaanka gabadha dhalay waxaa u dan ahaa geel marna nolosha u fududeeya, mar kale na kor u qaada karaamadiisa iyo kaalintiisa bulsho. Mar kalena gabadhiisa meel wacan iyo guri ladan in uu u guuriyo ayuu la jeclaa.

Gebogebo

Waxa aynnu soo faaqidnay haasaawihii xooladhaqatada innaga oo saddex dhinac xoogga saarnay. Ugu horrayn, filashadii gayaanka xooladhaqatada ee guurka iyo haasaawaha ayaynu qaadaadhignay. Waxaan ku xijinnay kaalintii ay aftahammadu ka qaadan jirtay dunidaa. Tii yaradka waan ugu danbaysiinnay. Intaa ka dib waxa aan is wayddiin karnaa, haasaawihii xooladhaqatadu maanta muxuu ka dhigan yahay? Jawaabta su'aashaa waa lagu kala duwanaan karaa. Sooyaal ayaynuse innagu leennahay, waayo hannaanka nololeed ee Soomaalida ayaa is beddelay. Waxaa la soo dhoobmay magaalooyinka oo aad iyo aad uga nolol fudud miyiga. Waxaa shiiqay jacaylkii iyo karaamadii xoolaha loo hayay, sii ba geela. Gabdhihii ayaa helay xorriyad iyo kaalin ka sarraaysa tii ay xoola-dhaqatadu u oggolaayeen, noocyadii ee ay ku dulmanaayeenna way yaraadeen ama baabba'een. Maanta halxiraale iyo aftahammo kale toona wakhti la isaga ma lumiyo ee *babe* iyo *qalbi* ayaa la isku xabeebiyaa.

Haddaba, waxaa inna la gudboon in aan aqbalno xaqiiqada lana xajisto wixii manfac inoo leh. Waxaa talo wanaagsan ah, haasaawihii xooladhaqatada meelihii uu ku wanaagsanaa ee adeegsigoodu maanta suurogal yahay ha la soo raro oo si tartiib ah nolosha bulshada casriga ah ha loo dhex galiyo.

Hal-beegga Gabayada Guurdoonka ah

Abwaannada tiriya gabayada guurdoonka ahi waxay wataan dhammaantood hal-beeg suugaaneed laga soo dheegay dhaqanka iyo aragtiyaha bulshada oo ah cabbir guud oo bulshadu guud ahaan isla wada taqaan rag iyo dumarba, waxaana inoo caddeynaya da' yarta si ay isaga dhex arkaan isuguna qiimeeyaan muddada xulashada guurka.

Talooyin suugaaneedka ku saabsan guurka ee aan ku xusay buuggan waa kuwo isugu jira tix iyo tiraab waxayna u badan yihiin maansooyin gabay ah. Maansadu waxay ka mid tahay noocyada ugu talo soo jeedinta badan. Bal u firso gabaygan uu tiriye Abwaan Maxamed Fidhin, isaga oo matalaya sidii wax ku soo halqabsanaya wiil ka mid ah wiilashiisa. Ogsoonow in taladani aanay ku koobnayn kaliya wiilka uu ku hal qabsanayo ee ay tahay talo suugaaneed anfacaysa qof kasta oo dhaqangaliya.

Wuxuu yidhi:

- ✓ *“Galabtana waxaan doonayaa inaan ku geeraaro*
- ✓ *Ama guurka aan kala talshaa, wiilka Geellahaye.*
- ✓ *Haddii go'aan qaadatao, guurna aad damacdo*
- ✓ *Ninkii kaa gu' weyniyo ninkii, garasho kaa dheer le*
- ✓ *Iyo geedka kii tagi jiriyo, goobihii kulanka*
- ✓ *Iyo kii hortaa guursadaa, qayb la galiyaa*
- ✓ *Oo go'aanka aad damacsan tahay, lala gorfeeyaa. ”*

Mar labaad isagoo kala talinaya gabadhii uu xilaha ka dhigan lahaa ayaa wuxuu u soo bandhigay baydadkan oo uu si gaar ah ugu caddeeyey astaamaha lagu doorto

haweenayda iyo waliba tan ugu habboon ee ay tahay inuu xilaha ka dhigto. Wuxu yiri:

- *“Gabadh dhawr tilmaamood ayaa sababa guurkeeda*
- *Mid baa quruxda loo guursadaa laguna goobtaaye*
- *Midna magaca qoyskay gashay guur ku mudataaye*
- *Midna gunudda ay haysatuu , kaa gala damace*
- *Midna waxaa gayaankaa ka dhiga, garasho diineed*
- *Geellow si gaara u ogow tan u gadaalaysa”.*

FG: Maadaama ay gabayada laftoodu is fasirayaan wax sharaxaad oo dheeri ah raacin maayo qaybtan ee waxa aynu toos u soo qaadanaynaa gabayada ay tiriyeen abwaannada guurdoonka ah ama ay ugu tala-galeen dhallinyarada guurdoonka ahi inay ka dab-qaataan.

Gabaygan waxa tiriyay Aw Yuusuf Maxamed Xirsi (AHUN). Wuxuu ku noolaan jiray jiidaha gobolka Qorrax-ay. Wuxuu gabaygan kula talinayaa niman dhallinyaro ah oo guurdoon ahaa. Wuxuu tilmaamayaa dardaaran waay-eelnimo, oo gabdhaha midda wacan iyo sillanta, dookhiisa, damaciisa iyo dareenkiisaba gabaygan ayuu ku soo koo-bayaa, waxuu yidhi:

- *Gurey iyo Daroorow arrini, waygu gabileeye*
- *Wax i galayba waan uun galgalan, gu’ iyo jiilaale*
- *Galbi-dhabadka waxa iigu wacan, hal igu gaarnaaye*
- *Garanna wayde meeshaan qalbiga, uga gufaacoone*
- *Guddigayga caawaba maqloo, geliya laabtiina*
- *Oo wada guntada xaajadaa, odaygu soo guurshay*
- *Gaashgaashka waa lagu lumaa, gole ka fuulka ahe*
- *Ha guddoonsan waa kii caqligu, gaan kugu abaaye*
- *Gurri-bila ninkii doonayee, nacaya goonbaarta*
- *Ee guur ujeedoow i maqal, waan ku garansiine*

- *Guduud looma raacoo haween, gabbalba waa cayne*
- *Bidhaan gebi ka laallaada waa, lagu gulaalmaaye*
- *Isu gaadhay gabadhaad tidhaa, meel un baa go'ane*
- *Gaboodleyda gaashidu ku taal, labada goonyoodba*
- *Ee maradu geyngeyman tahay, guur aan ka la'aado*
- *Ganbadh lagu fadhiistiyo midaan, gaadha fidineynin*
- *Ganuunka iyo xeedhyaha middaan, goor Allaba dhiibin*
- *Gadh-caddaayadii reer tolkey taan, u gogol haynin*
- *Een geedka laga naadinayn, guur aan ka la'aado.*
- *Gaadhgaadhka awrtiyo nirgaha, geela laga reebay*
- *Gurijoogta xoolaha midaan, goosanka u diidin*
- *Een garanin soo dheelan ee, guriga uun joogta*
- *Gudbantaan halkayguba galayn, guur aan ka la'aado*
- *Allow garawo giirka iyo afka iyo, ganafka uun taageysa*
- *Oo qoolka uun kula galdi'i, magac waxay gaadho*
- *Gandibii miduu wada nacee, gacalka fiigaysay*
- *Gool booddadii laga samree, goysay ubadkeeda*
- *Intay dhiig i soo galin lahayd, guur aan ka la'aado*
- *Geeddiga hayaanka ah middaan, gaadhin waligeedba*
- *Ee gabanta loo sido sidii, Gooddir noo curatay*
- *Waa geeri naagtaan ritiga, kuu gadh qabanayne*
- *Reerkoo gawaan degay dadkoo, gibilladii waabtay*
- *Anoo galangalciyo oon la tuban, furayna gaadiidka*
- *Geedaha haddii lala dhexgalo, gudimo oodeedda*
- *Galoon badhaxa uma dhaamin karo, geedantada jaane*
- *Guul iyo cidlay ign waddaa, goox aan yuurure'ee*
- *Gosha laga cabsoonayo xidhkay, gooshu ka adeegi*
- *Gaade iyo intay bahal I siin, guur aan ka la'aado.*
- *Midda gaaban ee garabkiyo, guudku wada joogo*
- *Ee socodka uma gaatisee, gididiflaynaysa*
- *Ee gura ma laacdee ritiga juu, ku ganacgoysa*

- *Janbal gihin ah een golos ahayn, guur aan ka la'aado.*
- *Carmal jeer hortay guursatoo, geeda soo shidatay*
- *Oo iga gu' wayn oo taqaan, gaadmo iyo dhuudmo*
- *Waxay gogosha ii saxartirto, ilaxidh goysaaba*
- *Dhowr habayn markii lala golyoo, gaax la kala maalo*
- *Gadaal bay la soo bixi dabbaro, hor ugu gaarnaaye*
- *Intay galab i aynabi lahayd, guur aan ka la'aado*
- *Middaan cowska soo guran aqoon, garab ku boodhlayda*
- *Galgalin jifta bacadka uun galgalan, gu' iyo jiilaalba*
- *Oo golaha qoyska iyo ninkaba, leexadu is goysay*
- *Ee giiryaar baa cunay i odhan, guur aan ka la'aado*
- *Galbashada dharaartii middaan, gaadhka iga haynin*
- *Een garanin goortii wakhtiga, aanan gafayn reerka*
- *Een guurahaygii milshiyin, aar gudaan ahaye*
- *Anoo luga gorgoray taagnidii, gogosha oo laaban*
- *Intaan ciil la gow odhan lahaa, gaada iga haysa*
- *Amaan goor xun daydayan lahaa, guur aan ka la'aado.*
- *Maradaan u gaday khayligaan, gugakan soo iibshay*
- *Garbasaar hadaan ugu darriyo, boqoro giirgiiran*
- *Wal ma xidhato ganaca uun banayn, guur aan ka la'aado*
- *Galoolka iyo cowskay badhkood, guna ka gooyaane*
- *Garba duubantaan laga dayeyn, gala in ay laabto*
- *Waxay booyadeed garab degtoo, la i gargaaraaba*
- *Mar haddaan ka guurana hadday, biidna garan waydo*
- *Gabbaad kob aan lahayn kuma gam'ee, guur aan ka la'aado.*
- *Dumaal gaban leh gaayaa tufley, waa mas geed galaye*
- *Haddaan wiilka guulguulo, way ignu guhaadoone*
- *Waa gool dhashii haysatee, guur aan ka la'aado*
- *Gabdhahoo ciyaar tuman raggoo, yara dul goocaaca*
- *Golostay njeedeen hadday, guluca soo saarto*

- *Waxay guuntu booddoo ciyaar, daba gablaysaaba*
- *Goobtii middii lagula hadhay, geedka dhiniciisa*
- *Garaclayda geelada irmaan, guur aan ka la'aado*
- *Gool weyn middii loo qaliyo, gogol la soo dhoobay*
- *Gab hadday tidhaabdoo martidu, igu dul gowriirto*
- *Weelkeedu tuu gorof yaheen, laguba gaaraynin*
- *Nin guraar minkii loo dhigeey, gobi la yaabtaaye*
- *Intaan ciil la gow odhan lahaa, guur aan ka la'aado*
- *Tallaabada midaan gaw ka siin, gooray soconayso*
- *Oon gola baxayn oon xarrago, gacanta saydhaynin*
- *Een dumarka gaasirin giddigii, guur aan ka la'aado*
- *Allow gaaridii loo xishiyo, gabadha loo aayo*
- *Raalliyo garaad badan midaan, iga guhaadaynin*
- *Adaan gacanta kuu hoorsadaye, ha i gafsiin caawa.*

Gabaygan waxa tirshay Abwaan Maxamed Fidhin oo wuxuu kaga faalloonayaa guurka iyo qiimigiisa. Wuxuu murtiyaynayaa sababaha iyo ujeeddooyinka guurka, wuxuuna raacraacinayaa talooyin iyo tusaalayaal. Wuxuu yidhi:

- ✓ *Ga'da gabayga guuroonga iyo, tirinta geeraarka*
- ✓ *Ma gorfeyninoo waayahaan, waan ka gaabsadaye*
- ✓ *Ma dhax galininoo guud ahaan, gooyayoo nacaye*
- ✓ *Ha yeeshee gibbaan maahi aan, garasha dheereyne*
- ✓ *Gal xareed sidii baan ahoon, go'id ka yaabeynool*
- ✓ *Ga'da gabay gugeygoo yar buu, Guulle ii furaye.*
- ✓ *Galabtana waxaan doonayaa, in aan ku geeraaro*
- ✓ *Ama guurka aan kala talshaa, wiilka geelle ahe.*
- ✓ *Haddii aad go'aan qaadatao, guurba aad damacdo*
- ✓ *Inta aadan galin baa gudboon, inaad gorfeysaaye*
- ✓ *Ood gunteeda baartaa waxaad, damacday Geellowe*
- ✓ *Ninkii kaa gu' weyn iyo ninkii, garasha kaa dheer leh*
- ✓ *Iyo geedka kii tagi jiriyo, goobihii kulanka*

- ✓ *Iyo kii hortaa guursadaa, qeyb la galiyaaye*
- ✓ *Oo go'aanka aad damacsantahay, lala gorfeeyaaye*
- ✓ *Anna galabta baan soo gudbiyi, garashadeydiye*
- ✓ *Kala garo wixii kugu gafiyo, wixii gudboonkaa ah*
- ✓ *Gabar dhawr tilmaamood ayaa, sababa guurkeede*
- ✓ *Mid baa quruxda loo guursadaa, laguna goobtaaye*
- ✓ *Midna magaca qooskey gashey, guur ku mudataaye*
- ✓ *Midna gunudda ey heysatuu, kaa galaa damace*
- ✓ *Midna waxaa gayaankaa ka dhiga, garasho diimeede*
- ✓ *Geellow si gaara u ogan, tan u gadaaleysa.*
- ✓ *Gurigaaga yey galin haddeey, gabari diin beesho*
- ✓ *Gayaankaaga maabee ka durug, gabi abaanteeda*
- ✓ *Gaduudkeeda how arag iney, guur ku mudaneyso*
- ✓ *Garaaryihiyo laafyaha haddayin, galab carramgeeda*
- ✓ *Codka leysku suuq galinayaa, ha u galihiyoonin*
- ✓ *Tolkeedaa abaa geesiyaal yeyna kugu gaadin*
- ✓ *Gammaan farasyo geel bey qabaan Gariyo Giir toona*
- ✓ *Yaan lagugu soo galin haddey garasho diin weeydo*
- ✓ *Gani lacagyo gunud howgu xilan qiimo gaar ma lehe*
- ✓ *Haddey galab kastaa wiil dhashiyo gabar midkaad doonto*
- ✓ *Misna Guulle diintuu na faray garab martoo diiddo*
- ✓ *Marna guri qabow iyo inaad sama ku gaareyso*
- ✓ *Geellow ha sugin taa horaa looga uur go'aye.*
- ✓ *Haddaad dooni guri raaxaloo aan dhib kugu gaarrinta*
- ✓ *Iyo guur wanaaggiisa iyo gogol macaankeeda*
- ✓ *Iyo gibil asturan oon rag kale gaarrinta araggiisu*
- ✓ *Iyo hadalka oo gaabanoon dariska gaareynin*
- ✓ *Iyo guud wixii aad fartaba gabar addeeceysa*
- ✓ *Oon dibadda gaareyninoo joogi gurigeeda*
- ✓ *Oo goorti aad fiirisaba garan muraadkaaga*
- ✓ *Oo gacan ku siinee haddii dhibi ku soo gaaro*

- ✓ Oo Guullahey kaaga barin in uu ku guuleeyo
- ✓ Oo aan maseyr galin haddii guurka aad badiso
- ✓ Oo goor walbaba raali ku ah Guulle wuxuu keeno
- ✓ Oo aan ganbiyo kala jecleyn gani midkaad siiso
- ✓ Oon biilki wuu go'ay lahey amase wuu gaabtay
- ✓ Oo guriga gole diin ka dhigi gibi ahaantiisa
- ✓ Ku gardaadin guud ubadka, oo diinta garansiini
- ✓ Geellow waxaa laga helaa, gabar taqaan diine
- ✓ Kala garo wixii kugu gafiyo, wixii gudboonkaa ah.
- ✓ Guri wacan gabdhiyo wiilal, badan diinta garanaaya
- ✓ Oo Guulle tii uu na faray goor, walba u taagan
- ✓ Oo goorta leylkii saqdhaxe, sama ku gaaraaya
- ✓ Oon gama' hameenkii aqoon, gabal yar mooyaane
- ✓ Oo kbeyr ku guda jira iyagu, goor walbood aragto
- ✓ Oo maalka gacantooda galay, aan gadaal marrintain
- ✓ Ee goobubuu faray sharcigu ugu gargaaraaya
- ✓ Oo guud qaraabada xafida, oon midnaba goynin
- ✓ Oo aan macaasida dhex galin garabna aan siinin
- ✓ Oo Quraanka garan gabar iyo wiil oon ku kala gaabin
- ✓ Oo heer ka gaaroo sunnada goor walba ilaalsha
- ✓ Oon gadanin diintoodi oon gaalaraac noqonin
- ✓ Oon goobti uu kbeyr ka jiro goorna laga waayin
- ✓ Geellow waxaa laga helaa gabar taqaan diine
- ✓ Kala garo wixii kugu gafiyo wixii gudboonkaa ah.
- ✓ Tusaalooyin gaagaaban baan soo gudbinayaaye
- ✓ Nuxurkooda garo Geelle waad garasha dheereede
- ✓ Waxaa badan gaduud miro ah oon timirta gaareyne
- ✓ Gabalkooda badanina sun yahay bari ma gaartaaye
- ✓ Oo aan dadkuna garan kareyn, gabbal yar mooyaane
- ✓ Waxaa badan sun gibilkeeda sare malabka giirkiis leh
- ✓ Oo gooyn naftoo idil markaad gacan la aaddaaye

- ✓ Waxaa badan mas iyo good markaad, giirka sare eegto
- ✓ Ul garuuna loo moodo iyo geel ka xeyns wacane
- ✓ Markaad gacan u qaaddana khatari, kula gudboonaane.
- ✓ Waxaa badan gawaan aad is oran, waa xareed galahe
- ✓ Markaad goobti gaartana hadhoon, waa galaangaline
- ✓ Waxaa badan gammaan faras ahoo guri markaad joogto
- ✓ Galleyrka iyo haadda u dhigmoon cidina gaareyne
- ✓ Goortii xaqiiq loo gudbiyo cadawga goobtiina
- ✓ Gidaadaaya oon gara riyeed qiimaheed galine
- ✓ Waxaa badan nin aad gacal u qabi gaalna kaa necebe
- ✓ Oo godkaadi soo qoday misana gowrac kuu raba'e
- ✓ Hashii bowdo ey kala go'dee golaha aan dhaafin
- ✓ Geelley ka tahay kow markey gaarto fiidnimo'e
- ✓ Subaxdiina golahey ku hari geeli oo tagaye
- ✓ Libaax oo la wada garan qawida Guulle ugu deeqay
- ✓ Iyo guluf dawaco goorti aad sheeka soo galiso
- ✓ Duurjoog guruubkeeda bey wada galaayaane
- ✓ Mid waliba wuxuu galena waad garan kareysaaye.
- ✓ Waxba hadalku yuu ila gudbine waan gunaanadiye
- ✓ Tusaalooyinka soo gudbaye gaaraya maqalkaaga
- ✓ Iyo kuwaan ka soo gaabsadee aanan wali gaarrinta
- ✓ Waxaan uga gol lehay kolley garatay Geellowe
- ✓ Gabar dumarna saa weeye oo gabalba waa ceyne
- ✓ Nin walibana geedkuu fashuu goosan mirihiise
- ✓ Inta aadan gabi dheer ka dhicin gaararka u firso
- ✓ Oo midab inaad goobto yuu, noqon go'aankaagu
- ✓ Oo garo wixii kugu gasho, wixii gudboonkaa ah.

Gabayganna waxaa tiriyay abwaankii waynaa ee **Maxammed Nuur Fadal**. Gabaygan oo bulshawaynta caan ka dhex ah wuxuu ka dhashay jacayl dhalinyaranimadiisii ku habsaday, iyo wacaashii fallaadihiisa. Ugu danbay-

na wuxuu sawir ka bixiyey nooca iyo hab-dhaqanka midda uu qalbigiisu raacay, wuxuuna yidhi:

- *Xasanow dhawaaq gabay haddaad, iga dhaguugayso*
- *Hadduu guur qalbiga kaaga dhaco, dheelin baad tahaye*
- *Dhadhan ma laba naagaa middii, dhoocil noqotaaye*
- *Dhulka jiifto lama guursadiyo, dhererka qaarkiise*
- *Hadday dhuubo weyd tahayna waa, raaxo kaa dhimane*
- *Meesha iyo dhallaanimo middaan, anigu dhowraayay*
- *Dhildhilada gacmaha iyo shanshadda, dhumucda loo yeelay*
- *Dhexda madagga dhaayaha indhaa, dhaban wanaaggeeda*
- *Dhudda qoorta iyo faayahay Dhudi la soo jeedo*
- *Dhubbad qaadka timabaad baldhaa dhalankii moodayso*
- *Cirrid dhuxula iyo suuniyaa dhibic dawaadeeda*
- *Dhumbalmada(1) cad dhoollaa ilkuu, dhayag noo dile'e*
- *Saddex dhudalay dhaclaa iyo dawali dhixir wanaaggeeda*
- *Sindi dheehan Qoolow sidii lagu dhex taalleeyay*
- *Waqfiyada gacmaa lagu dhuftee saayaq lagu dhaabay*
- *Dammideedba maantay deerays dheeg iskaga yeesho*
- *Ee ay dhabeelnimiyo qurux dhuuxa ka iftiinto*
- *Dhugta lugaha iyo faayahay dhebel u sii dayso*
- *Kolkay socodka dhiif uma waddee dhebi sidii liicdo*
- *Dhega inan rag kay dhinac martaa dheelmatiin galabe*
- *Dhaqan iyo adduun lama hadheen dhogorta xoolaade*
- *Inta dahabka lacag dheertabay dumarka dhaantaaye*
- *Dhadhab igula looshiyo hurdada dhool anoo ladaye*
- *Dhuuxaga iyo feedhahay Dhudi ku laaqnayde*
- *Sidii malagga ruuxayga dhigay laygu kaa dherere*
- *In kastoy dhallaan yeelatiyo ubad dhawaaqaaya*
- *Dhimashada ba joogtee si kale naw dhursugayaa*

---

(1) Iftiinka iyo walalacda ka baxda hillaaca inwm.

- *Dhufsataye qalbiga maanigaa Dhudi ka reebaaya.*

Gabaygan waxa tirshay Axmed Maxammed Cabdalle. Wuxuu ku laqimayaa astaamaha gabadha habboon ee guur loola hollan karo, dhanna waa ammaan ku aaddan gabdha-ha Soomaaliyeed. Wuxuu yidhi:

- ✓ *Dumarku waxay ku roon yihiin inay damac lahaadaane*
- ✓ *Waa inaanay da' weynayn middaad guur u dayataaye*
- ✓ *Dabci waa inay leedahoo waana dabartaaye*
- ✓ *Waa inay dulqaad badan tahoo daacad kuu tahaye*
- ✓ *Deriskeeda waa inay xaqdhawr ugu dedaashaaye*
- ✓ *Doorkeed wax fari waa inaan lagu dadduuncayne*
- ✓ *Waa inaanay ebelka u darrayn duul xigaala ahe*
- ✓ *Waa inaanay ubadkana dayicin dhab u daryeeshaaye*
- ✓ *Waa inaanay kaa dudin markaad yare is diiddaane*
- ✓ *Waa inaanay xidid kaa dacweyn doodna kuu qabine*
- ✓ *Waa inaanay kaa digin markaad duullimaad tahaye*
- ✓ *Waa inaanay debed meerinoo kaa dan badisaaye*
- ✓ *Waa inaanay dibindaabyo iyo duudmarka aqoone*
- ✓ *Waa inay dareen lexejecliyo doojin leedahaye*
- ✓ *Waa inay diyaafadin xarrago dookh u leedahaye*
- ✓ *Waa inay darmaan gaariyoo daran abaataaye*
- ✓ *Dubur iyo habeen waa inay kuu diyaar tahaye*
- ✓ *Waa inay gacalo diirranoo debecsanaataaye*
- ✓ *Waa inay sidii daawad geel kugu dul reentaaye*
- ✓ *Waa inay ku deeqsiin kartaa waxadan doonayne*
- ✓ *Waa inay doc baasaanin iyo duluc labaataaye*
- ✓ *Aqalkay dugsido waa inuun lagu dangiigaaye*
- ✓ *Waa inuu ku daaraa udgoon deyrka ka horowe'*
- ✓ *Derinteeda waa inaad tebttaa, sida dalxiiskiye*
- ✓ *Dar Ilaabay waa inaad qalbiga, uga ducaysaaye.*

Gabaygan waxa la yidhaa **Man Galool**. Waxa tiriyay

abwaankii Cabdillaahi Suldaan Timacadde. Wuxuu yidhi:

- *Inaad guursataa maalintay kula gudboonaato,*
- *Goortiyo alleylkii hadaad guuro bahalayso,*
- *Sidii gaal ugaadhsiya waxaad gelidda meertaaba,*
- *Haddaad mid aan gu`geeduba badneyn garato soofkeeda,*
- *Oo haasaaniyo kala geysataan hadalladii guurka,*
- *Ninkii kaa gu' weyn xaajo waa lagu gargaaraaye,*
- *Waa inay guddida reer tolkaa golaha joogaane,*
- *Waa innu gabbaatigu baxaa xaal gobeednimo e,*
- *Waxaad gaadhka haysaba haddii dadab lagu gooyo,*
- *Galabtaa hadduu qaaddigii meher ku gamsiyo,*
- *Adigoo gayaan quruxsan aroos ku soo gaadhey,*
- *Gelbiskii waxay culimadii socodka gaabshaamba,*
- *Guriga markaad soo gashaan bay indhaha galac ka si-isaaye,*
- *Markaad gooni noqotaan yartaad Giniga moodeysay,*
- *Ee ay gogosha kuu soo dhigtee joogto garabkaaga,*
- *Ee aad marada gees uga rogtee gelin ciyaarsiiso,*
- *Wixii guunyo hore kaaga baxay waad ka gama'daaye.*

Abwaanad Canab Guuleed Maxamed, iyo Xaawo Bulxan waa gabdhaha doorkan gabya. Sannadkii 1988 ayaa Canab Guuleed nin gayaankeeda ahaa haasaawe u bilaabay. Guur iyo gaabsi kuu rabayba Canab waxay ahayd gabadh aad u foojigan oo u dhug leh damaca inan rag. Dabadeed-na waxay tirisay gabay la siiqad ah ama shabbaha gabay-gii Aw Yuusuf Barre (Guur aan ka la'aado, 1922). Waxay dhowr qaybood u kala qaadaysaa inan rag falaadkiisa iyo dabciyadiisa kala duwan. Qaar badan oo raggaas ka mid ah ayay ka ducaysanaysaa, midna way ku ducaysanaysaa. Waxay tidhi:

➤ *Adduun waa qisiyo yaab, quusayoon gudhine*

- *Marna waa qaflado iyo naxdino, qaawan abidkooode*
- *Qorraxdii dhacdiyo waagu, way kala qalloocdaane*
- *Qosolka iyo farxadeheedu waa, qaaban soconayne*
- *Marna waa qabow iyo nimcado, laysku qoofalaye*
- *Qof waliba wixii loo qoruu, qayb u helayaaye*
- *Qiimo ma laha barashadu haddaan, lays qaddarinayne*
- *Qalbigaan la dhawreyni dhaqsuu, qanac u gaadhaaye*
- *Qayrkaa haddaan kuu jeclaa, waan ku qoonsadaye*
- *Ka qawedeyna qoyskaan lahaa, aysla qabataane*
- *Qormadaan yagleelaayey oo, qiimo gelinaayey*
- *Qabanqaabadii aan watiyo, qaradkii beenoowye*
- *Qosolkiyo sasabadaad waddaa, ka qoto dheer xaale*
- *Qof liita illayn lagu hoda, qaladkan ii dhaafe*
- *Haddaad qaafil ii haystana, dhowr qarnaan jiraye*
- *Sharaftaydii anigoo qabaan, qooni igu oollin*
- *Oo aan qalqaalina u socon, qubinna diintayda*
- *Naftoon qisaasaa waa midaan, meesha qabanayne*
- *Allahayow adaa qaaddiroo, qaybshay dunidaase*
- *Adigaa quruumaha ku nool, quudshey keligaaye*
- *Qalbiyada adaa daalacdoon, qodob ku seegayne*
- *Geesi qiimo weyn lagu ogyoo, qayrkiba u haysta*
- *Soddonkii Quraankiina ay, qabatay laabtiisu*
- *Oon qallayn salaaddana siduu, Caaddil ugu qeexay*
- *Qaxar iyo dhibaatiyo middaan, qaladba ii geysan*
- *Qarki aad ka eegtaba midaan, meela laga qoonsan*
- *Kaasuu qalbigu doortay oon, qaadan kari laaye*
- *Qaaddirow Allaahow i sii ways, qaddarrinta layne.*

Gabayada waxaynu ku gaabsanaynaa lixdaas gabay ee kore. Run ahaantii waa gabayo qiimo iyo qaddarrinta leh mudanna in la dhaqan galiyo lagana duulo marka loo tafaayto guri yagleelkiis.

Talooyin Suugaaneedka Tiraabta ah

Waa maxay calaamadaha lagu garto gabadha wanaagsan? Sida aan ka dheefay ilo-wareedyo kala duwan oo ka hadlaya astaamaha lagu garto gabadha wanaagsan, waxay isku waafaqeen qodobbadan hoose intooda badan:

- *Waxaa laga helaa inta badan masaajidda, maraakiista diinta lagu barto iyo guri diinta Alle saldhig ay u tahay.*
- *Waxaa lagu gartaa gabdhaha ay saaxiibbada yihiin had iyo jeer oo ah kuwa diin leh.*
- *Waxaa lagu gartaa oo astaan u ah in ay had iyo jeer xi-jaabkii Alle ku waajib yeelay xirantahay.*
- *Waxaa lagu gartaa xishoodka joogtada ah. Waa gabar had iyo jeer xishood dheeraad ah aad wajigeeda, socodkeeda iyo hadalkeeda ka dheehanaysid.*
- *Waxaa lagu gartaa qoyska ay ka soo jeeddo dhaqan wanaaggiisa. Haddii hooyadeed iyo aabbeheedba ay yihiin dad aan bulshada magac iyo sumcad sare ku laheyn oo aan bulshada wax qiimo ah ku lahayn, oo waxey u badan tahay inay gabadhoodana wanaag badneyn, sababtoo ah inta badan dhaqanka waa la iskaga daydaa.*
- *Waxaa lagu gartaa markaad haasaaweysaan ineysan ahayn mid hadal kugu dardarta oo afka ku goosata (Waa haddii aadan xumaan kula hadlin).*
- *Waxaa sidoo kale lagu gartaa markaad haasaaweysaan in ay tahay gabadh had iyo jeer wixii Rabbi xadeeyay ee sharci ah aan ku xadgudbin adna aan kaa ogalaan inaad ku xad gudubtid.*
- *Waxey caro awgeed isdaba martaa markaad kala hadasho wuxuusan Ilaah SWT raalli ka aheyn.*
- *Waxey kaala sheeykeysataa mustaqbal iyo sidii aad u*

yagleeli lahaydeen guri Ilahay raalli ka yahay.

- *Waxeey tixgalisaa ehelkaaga iyo qaraabadaadaba.*
- *Waxey ka ag fogaataa oo ku xajiimootaa dumarka caariyaadka ah (iney dacwo iyo diin u gudbineyso mooyaane).*
- *Kuguma xirto inaad u dhigto aroos qaali ah, in gawaari badan lagu galbiyo, in qasri qaali ah oo la dejiyo iwm.*
- *Haddii ay gaajeysantahay iyo haddii y dharagsantahayba, cabasho kama maqleysi oo waa gabar ku qanacsan wuxuu Alle siiyay. Waa gabar uu Rabbi qanaaco siiyay. Gabayaagii xakiimka ahaa wuxuu yidhi: “faqrigu sidiisaba, sacab madhan ka xeel-dheer, qanacood ka sooftaa, ugu daran saboolnimo”.*
- *Waxaa hadalkeeda, muuqeeda, socodkeeda, dharkeeda, asxaabteeda, meelaha ay joogto had iyo jeer laga dheehdaa oo laga dareemaa muuqaal uu Rabbi raalli ka yahay, iyo waliba qaar kale oo badan oo uu wiilka dhowrsani maskaxdiisa dhowrsan ka dhex heli karo.*

Talooyin Goosgoos ah oo u Gaar ah Wiilka Guurdoonka ah

- 1- Garaadso intaadan guursan, oo u diyaargarow no-loshaad dooneyso inaad abuurto.
- 2- Ha guursan haddaadan u heyn aqal iyo qalbi aad dajiso walaashaa.
- 3- Iska fiiri qoyska ay gabadhu ka dhalatay: hooyadeed, aabbeheed, walaaleheed iyo waliba saaxiibbadeedba, sababtoo ah dadku waxeey isku yeeshaan saameyn aad u ballaadhan.
- 4- Haddaad dooneyso guur xalaal ah, shukaansigaaga u mar waddo xalaal ah.
- 5- Ogow nin kasta wuu awoodaa inuu xaas guursado

- oo carruur dhalo, laakiin nin kasta ma awoodo inuu xaaskaas iyo carruurtaas mas'uuliyaddooda qaado.
- 6- Ha ku dheeraan muddada aad gabadha wada sheekeysanysaan. Inta badan waxaa dhacda in muddo intii la wada sheekeysto, oo xiisuhu dhammaado, ka dibna la kala dhaqaaqo.
  - 7- Haddaad rabtid inaad waddamada reer Galbeedka ku dhex guursatid, guurso gabar ay u joogaan hooyo, aabbe iyo wiiaal la dhashay, kuwaas oo bulshada dhexdeeda maamuus, magac iyo mansabba ku leh. Sababtoo ah dhulkaad joogtid waa dhul dhib badan, waa dhul dumarka awood loo siiyay sidii iney iyagu ninka furi karaan oo kale, taas oo sababtay in shacbiyadda reer Galbeedka furriinku uu ka marayo 60% (boqolkiiba lixdan).
  - 8- Gabadha aad guursaneysid iyo adiga dhexdiinna ku abuur geed hadh weyn oo kalsooni la yiraahdo.
    - “Aasaaska guurkiyo
    - Aqal waxa adkeeyoo
    - Udubbada u taagaa
    - Ogow waa kalsoonida
    - Iyo unugga caashaqa”
  - 9- Ha ka welwelin waxaad siin lahayd iyo waxaad ku dhisan laheyd reerka marba haddaad tahay qof raba inuu dhammeystiro qeyb diintiisa ka mid ah, waayo Rabbi baa kaa kafaalo qaaday. Xadiis Abu Hureyra (RA) uu wariyay oo *xasan* ah buu Nabigu NNKH ku leeyahay: “*Saddex qof wuxuu Alle dushiisa waajib isaga dhigay inuu u kaalmeeyo: Qofka llaahay wadaddiisa ku jibaadaya, ninka addoonka ah ee raba inuu xoroobo iyo ninka guursanaya ee guurkana ka rabo inuu ku dhowrsado.*”

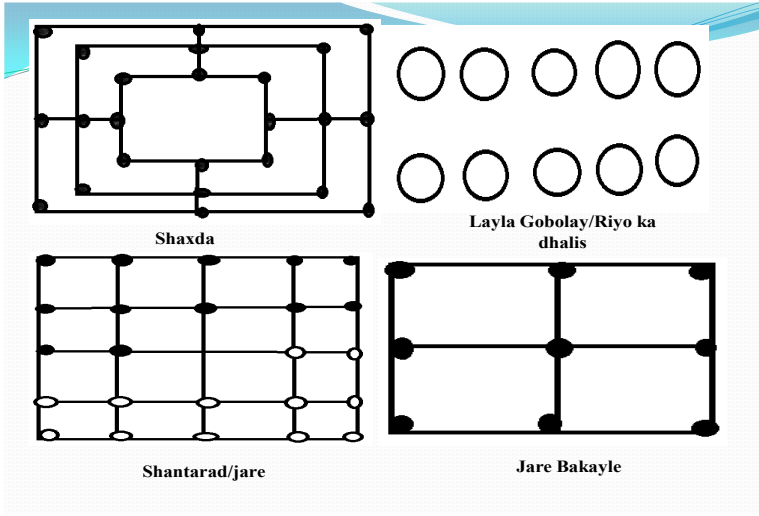
Waxtarka Suugaanta Ciyaar Dhaqameedka

Ciyaaro dhaqameedku guud ahaan waxay u kala baxaan laba qaybood: qayb jib iyo jaan ama sacab iyo durbaan leh iyo qayb aan intaas midna lahayn oo ay ka mid yihiin shaxda, bubta, riyokadhalista iwm. Haddaba halkan waxaan kaga hadlaynaa waa suugaanta ciyaar dhaqameedka iyo waxtarka ay inoo leedahay

Haddii aan si guud u dulmarro faa'iidooyinka guud ee suugaanta ciyaaro dhaqameedka waxaan odhan karaa waxaa ugu doorroon kuwan soo socda:

- *Ciyaaro dhaqameedku waxay leeyihiin koboc afeed.*
- *Waxay sabab u noqdaan isku dayga aftahamada iyo hal-abuurka.*
- *Waxay kobciyaan garaadka iyo maskaxda da'yarta.*
- *Ciyaaraha qaar ka mid ahi waa jimicsi waxaana laga helaa firfircooni.*
- *Ciyaaro dhaqameedku waa baadisooc lagu garto bulshada iska leh.*
- *Ciyaaro dhaqameedku waa xirfad dhaqameedka ay ummadi gaar u leedahay.*
- *Ciyaara dhaqameedka gaar ahaan shaxda waxaa lagu kala qaadan jiray gabdhaha.*

Sawirradan hoose waxay muujinayaan ciyaara dhaqameedka aan jibta iyo jaanta lahayn. Waxaa ka mid ah:

Waxay dhihi jireen abwaannadu marka ay shaxda ci-yaarayaan:

- *‘Shaxdu waa labadeenna*
- *Sharadna waa hablabeenna*
- *Shan goor keenna badshaana*
- *Gabadh shaaximanoo*
- *Shaqlan hayska kaxaysto’*

CUTUBKA SHANAAD

**Xidhiidhka ka Dhexeeya Suugaanta
iyo Horumarka Shaqsiyadda**

Hordhac

Hormarka shaqsiyaddu waa arrin aad u muhiim ah mudanna in lagu dadaalo, shay kasta oo ka qayb qaadan karaana wuxuu mudan yahay in la kobciyo loona shaaciyo si ay bulshadaasi uga faa'iidayso. Haddaba mawduuca uu cutubkani ka hadlayaa waa mid qayb libaax ka qaadanaya horumarinta shaqsiyadda.

Sida la wada ogsoon yahay dunida waxaa ka jira isbeddello farabadan oo la xidhiidha dhinacyo badan oo no-losha aadamaha aasaas u ah. Isbeddelladaas badankooda waxaa sababa isbeddellada qarniyada (xilliga), ilbaxnimada, isdhexgalka bulshooyinka iyo caalamiyaynta. Si kastaba ha ahaatee, isbeddellada nafeed ee ku dhacay guud ahaan bulshada Soomaaliyeed ayaa ah qaar laga dareemi karo guud ahaan hab-dhaqanka bulshada gaar ahaanna waxqabadada qofeed.

Codkarnimada iyo Suugaanta

Inta aynaan gudo galin qeexitaanka iyo macnaha codkarnimada bal aynu qodobkan ku yara nasanno. Guud ahaan waxyaabaha ay dadku bartaan waxaa loo kala qaadaa laba qaybood oo waawayn. Labadaas qaybood waxay kala yihiin cilmi iyo aragti (*science and art*). Cilmiga waxaa loo yaqaannaa wixii bani aadamku isku waafaqo ama shaybaadh ha lagu xaqiijiyo ama si kale ha loo xaqiijiyo e', halka midda kalena ay tahay tijaabooyin lagu celceliyay isla markaasna loo arkay inay macquul tahay ama aragti shaqsi

ka qabo arrin oo uu aaminsan yahay inay arrintaasi xal u noqon karto. Haddaba waxyaabaha aragtida ah ee ay dadku ku ogaadeen tijaabooyinka iyo ku celcelintu waa wax isbedbeddela. Waxaana middaas muujinaya markii mud-do fikrad la aaminsanaado waxaa la dhahaa inta badan oo aad maqashaa, fikrad (theory) hebel waa laga gudbay oo waxaa la qaatay fikrad (theory) hebel. Haddaba, codkarnimada iyo qeexitaannadeedu way badan yihiin mana aha wax shaybaadh ahaan lagu caddeeyay oo meel lagu hubsa-day ee waa fikrad; fikraduhuna waxaan soo sheegnay inay marba meel u guuraan. Sidaa awgeed, waxaan hadda soo qaadanaynaa hal ka mid ah qeexitaannada ugu waafisan ee codkarnimada.

Ugu horrayn *codkarnimo* waxaan dhihi karnaa: *waa lahaanshaha awoodda gudbinta fikradaha iyo hanashada dareenka dbagaystayaasha iyo waliba qancinta rabitaankooda ku aaddan waxa laga hadlayo.*

Haddaba, maadaama ay suugaantu tahay jid ka mid ah jidadka ugu muhiimsan ee cid wax loogu gudbiyo, waxa hubaal ah in ay door wayn ugu fadhido cid kasta oo rabta in ay cid wax u sheegto ama u gudbiso. Qodobkaas inta aynaan si hoose u galin bal aynu wax yar ka soo qaadanno qisadii dhex martay abwaankii waynaa ee Salaan Carrabey iyo ninkii uu dilka ka badbaadiyay. Waxaan dhawr bayd ka soo qaadanayaa gabaygii uu abwaanku ninkaas u tiriyay:

Sida la wariyo qisadaasi dhacdadeeda waxaa horseed ka ahaa nin uu Salaan Carrabey adeer ugu toosnaa ayaa nin jifo kale ka soo jeeday dilay. Jifadaas ninka laga dilayna waxaa ka dhashay nin aftahannimada, fagaare-ka-hadalka iyo garta geedkaba ku caan ahaa oo magaciisa la odhan jiray Olol. Jufadii uu Olol ka soo jeeday ee ninka laga dilay

waxay dalbadeen in ninkii ninka ka dilay loo keeno oo loo dilo (qisaaso). Arrintii waxaa galay Salaan oo ka socday dhinaca ninka wax dilay iyo Olol oo ka socday reerka wax laga dilay. Markii muddo iyo maalmo hadal la isku rifayay ayuu ugu danbayntii guulaystay Salaan oo qoladii kale magtii inay qaataan oggolaysiiyay. Sidii ayayna dhiiggii (diyadii) ku kala qaateen. Haddaba goor ay muddo ka soo wareegtay arrintii ayaa Salaan Carrabey wuxuu tegey Kiiniya, waxaana u soo dhawaaday oo dhegaha u raariciyay bulshadii degaankaasi ku noolayd maaddaama uu salaam aftahan jiiyay oo abwaan ah ahaa si ay bal xikmadihiisa wax uga qabsadaan. Iyada oo arrini halkaas marayso, ayaa goobtii uu Salaan hadalka ka jeedinayay waxa soo joogsaday ninkii berigii ninka soo dilay oo isna Kiiniya u soo baxsaday.

Ka dib markuu ninkii arkay sida bulshadu Salaan afkiisa u eegayso ayuu isagoo dadkii qaar la hadlaya ku yidhi “maxaad ka dhegaysanaysaan odaygan waa adeerkay oo dhalan salluuqoobaye!” Hadalkaas oo macnihiisu yahay, waa oday asaasaqaye maxaad ka dhagaysanaysaan! Waxaana la sheegaa ninkaasi inuuba isku dayay inuu abwaanka ku xidho Kiiniya maaddaama deegaan ahaan aysan carradiisii ahayn. Salaan yaabkii ayaa ka dhammaaday wuxuuna qaadan waayay ninkii uu dilka ka badbaadiyay ee uu adeerka u ahaa iyo abaalxumadiisa. Wuxuu tiriyay dabadeed gabay dheer balse aynu ka soo qaadanayno dhawr bayd oo ka mid ah. Wuxuu yidhi:

- *Nimankaan xannanada lahayn, Xaawa iyo Aadan*
- *Xigaala an tabcaday reer Jibriil, xarawigii raacye*
- *Waayadan xayaad lama kaftamo, xaashir nololeede*
- *Qasaalkii Xaddiyo kaa dhacaad, xinif lahaydeene*
- *Xuska dhalasho waa kula sinnaa, xilase kaa yeelye*

→ *Xiiraaga goortaan la dhacay, xaasil kibirkiiye*
 → *Ogoobey xidaayadi dartaa, kuma xoroowdeene*
 → *Ninkaygii xortaba kaa dhigaad, ximi tidhaahdaaye*
 → *Xidaar baa khaliqigu ii yaqaan, xay iyo maamuse*
 → *Xamdi baaba lay wada naqaa, xeeb haddaan tago'e*
 → *Sida xayska hooraan nafluhu, ii xiddigiyaaye*
 → *Oodduba xirsiga reerka way, bela xijaabtaaye*
 → *Haddii aniga lay xidho Rabbaa, xugunki meel yaale*
 → *Adiga oo xabeebsaday intaad, kun igu xaydaanto*
 → *Waxba yaanu xeer kay i marin, xoolana I siine*
 → *Xaasha 'e nin libin kaa xistiyeey, xumihii waa yaabe.*

Wali tusaalihii koowaad ee dulkaxaadiska ayaan ku jirnaaye, gabaygan wuxuu abwaanku ku kala dhigdhigay qodobbo dhawr ah. Waa midda koowaad ee waxtarkii uu ninkan u gaystay goortii ninka dilay iyo sida uu u badbaadiyay. Waa midda labaad ee wuxuu caddeeyay raganimo-darrada ninkan iyo caqli xumadiisa. Ka dibna wuxuu iska beri yeelay eedaymaha beenta ah ee uu ninku ku sheegay oo wuxuu yidhi dadkuba xamdi ayay ii naqaan. Haddaba awooddaasi iyo kartidaasi abwaanku muujiyay waxaa u suurto galiyay **suugaanyahannimada** iyo kartida hal-abuurnimo ee uu ku sawiray dhacdadii iyo abaalxumada ninka. Sidaa darteed waxaad qormadan kaga bogan kartaa xidhdhiidhka ka dhexeeya suugaanta iyo codkarnimada.

Intaasi waxa dheer, maaddaama codkarnimadu isugu soo biyo shubaynayso ama u badan tahay dhanka fagaare-ka-hadalka, in aynu odhan karno fagaare-ka-hadalku waa khibrad ama xeelad dadka lagu soo hor istaago isla markaana loogu gudbiyo hadba arrinta jirta ama xaalad taagan xilligaa. Khibraddan waxa yaqaan dad kooban oo

aan badnayn marka loo eego dadka dunida ku nool, isla markaana waxa tiro badan ah dadka aan awoodin inay dadka ka hor hadlaan waxaana lagu qiyaasay ama ay gaadhayaan 75%. Inta ka soo hadhay tiradaa waxay awoodaan dadka inay la hadlaan, in kastoo ay is dheer yihiin xirfado iyo waayo-aragnimooyin kala duwan.

Kor u Qaadista Fagaare-ka-hadalka

Hore ayaynu u soo sheegaynay muhiimada fagaara-ka-hadalku nolosha u leeyahay. Laakiin si aynu isula fahano waxa muhiim ah inaan taabanno dhawr qodob oo salka u dhigaya khibraddan dad-la-hadalka.

- *Inaad dad la hadashaa waxay kuu saamaxdaa inaad hibadaada ama waxaad ku fican tahay aad u gudbiso si ay bulshadu kugu gartaan adiga.*
- *Inaad dadka adigu ugu gudbiso ama la isugu gudbiyo fikradaha iyo aragtiyaha bulshada faa'idada u leh isla markaana wax tarka leh.*
- *Inaad dadka aqoon ugu gudbiso sida Diinta, aqoon-ta maaddiga ah, caafimaadka iwm ee nolosha lagama maarmaanka u ah.*
- *Inaad dadka u gudbiso madaddaalooyin iyo maawee-lo waqtigooda hawleed ee kala duwan ay kaga nastaan ama qaatan xilliyada ay fasaxa ku jiraan.*
- *Inaad wacyigelin ugu samayso bulshada qaybaheeda kala duwan, adigoo kala hadlaya xaalad ama arrin jira oo soo kordhay isla markaana la rabo oo ay muhiim tahay inay bulshadu ogaato.*
- *Inaad dadka ku horumariso ama qofba aad kaga shaqayso horumarrintiisa si kasta oo wanaag ugu jiro midda ay doontaba ha noqoto horumarrintataasi e'.*

Dhammaan qodobbadaasi waxay caddayn u yihiin sida uu muhiimka ama lagama maarmaanka u yahay in dad laga hor hadlaa, taas oo qof ahaan micno wayn u samaynaysa cid kasta oo dhex gasha aqoontan fagaara-ka-hadalka ee aynu sheegnay. Haddaba waxyaabaha laga rabo qofku inuu lahaado waxaa ka mid ah:

- *Inuu yahay qof kudhac leh oo awood buuxda u leh haw-shan dad-la-hadalka.*
- *Inuu yahay qof ay ka buuxdo kalsooni qofeed oo dham-mays ahi.*
- *Inuu yahay qof aqoon ku filan u haysta hab-hadalka ama sida loogu hadlo hadallo toosan oo muc ama mug leh.*
- *Inuu yahay qof in door ah yaqaan luuqadda aad dad-ka kula hadlayso, si aanu hadalkiisu u noqon mid dadka caajis iyo daal ku rida, balse xamaasad u yeela oo laa-bahooda ruxa.*
- *Inuu yahay qof dhiirran oo aan gabban isla markaana aan aqoon hoos dhigashada iyo kalaabashada ee ar-rinka uu dadka kala hadlayo soo taabta ubucdiisa isla maraakana ka haqabtiri kara baahida wareed ee loo qa-bo waxa uu ka hadlayo.*

Kaalinta Suugaantu ku Leedahay Qudbad Jeedinta Wanaagsan

Suugaantu sida aan hore u soo qeexnay waa suugada hadalka. Markaa qofka dhegaystaha ahi waxaa hubaal inuu kala jeclaan doono hadal suugo ama maraq leh iyo hadal qallalan oo adag oo aan la liqi karin. Si aan middaas u xaqiiqsanno bal aynu fiirinno qudbaddan kooban:

“Soomaalidu waxay ku maahmaahdaa ‘goor gaaban hadalkeed-na gaaban’. Waxaan middaas uga socdaa wakhtiga aan haysannaa waa yar yahay waxaana goobtan fadhiya dad badan oo iga cilmi iyo

caqli badan, iga waaya-aragnimo badan oo si kastaba iiga xaq mudan inay miiska qudbad jeedinta (stage) soo fuulaan. Haddana waa iska nasiiboo waxay Soomaalidu ku maahmaahdaa 'sida la isugu xaq leeyahay la iskuma cunee, sida la isugu calaf leeyahay ayaa la isku cunaa'. Markaa aniga maanta nasiibka ayaa igu simay inaan idin soo hor istaago balse hadalka ku dheeraan maayo, waayo hal libaax arkaysaa ma godlato. Markaa waxaan isku dayin inaan soo koobo nuxurka hadalkeyga aniga oo ka dab qaadanaya meerisyo ku jira maansadii Sirta Noloshu ee uu abwaan Hadraawi tiriyey ee ahaa: Saddex eray halkii dooni/ Soddon yaanay kaa qaadan/ Gacmahana ha saydhsaydhin/ Hana odhan wax sawliila. Sidaa derteed hadal waa kii gaaban ee go'aan leh."

Ninka qudbaddan jeedinayaa wuxuu ka cabsi qabay inuu ku fashilmo waxa uu bulshada u sheegayo, sidaa awgeed wuxuu ku marmarsooday inuu wakhtigu yar yahay oo inuu dadka ka danbeeya u dhaafona rabo. Waxa kale oo uu sheegay inuusan awoodin inuu hadalkiisa qurxiyo maaddaama dad ka waawayni goobta fadhiyaan. Sidaa awgeed dadkii waxa uu iskaga ooday hadal aysan dhaafi karin oo ah inuu wakhtigu yaryahay oo uusan ku dheeraanayn qudbaddiisa. Waxa kale oo uu ninka hadalkaas jeedinayaa kuu soo qaatay maahmaahyo xoojinaya hadalkiisa maaddaama dadku sidoodoba suugaanta u dhego nugul yihiin.

Ummad kastaa waxay leedahay dhaqan ay ku dhaadato kaasoo bulshadaasi u ah marjic (meel ay u laabato). Haddaba, maaddaama ummadda Soomaaliyeed ay tahay ummad wadaagta hal af ama luuqad, hal dhaqan, hal diin iyo hal aragti, waxaa lama-huraan ah qasabna ku ah qof kasta oo Soomaali ah oo raba inuu wax u sheego bulshadu inuu meelmar noqdo waa inuu marka hore isagu yahay qof xambaarsan dhammaan astaamaha aan kor ku soo sheegnay.

Haddaba, hannaankee loo maraa qudbo jeedinta wanaagsan? Wanaagga qudbadda ama warka la sheegayaa waxay ku xidhan yihiin nooca mawduuca laga hadlayo, cidda lala hadlayo, wakhtiga iyo waliba cidda hadlaysa. Si kastaba ha ahaatee, waxaa jira qaabab haddii aad marto ay suuragal tahay in qudbaddaadu ay wanaagsanaato.

J. C. Catford iyo Ronald Henry ayaa sawir ka bixiyey xaaladda hadal jeedinta (khudbadaha, wararka iwm) marka lagu gudo jiro, dadka wax dhegeysanayaa waxa ka muuqda ayey yidhaahdeen saddex dabeeco:

- *Dhegeystaha waxa had iyo jeer soo jiita wixii dhadhan u sameeya ee wax kalabax leh.*
- *Dadka wax dhegeysanayaa waxay ku maqanyihiin waxa uu ka hadalayo, ee hadalka la jeedinayo laftiisa ma aha.*
- *Waxaa la jeediyey wax yar ayaa ku duula dhagaystaha (si ku meel gaadh ah).*

Haddaba waxaynu soo qaadanaaynaa qaar ka mid ah qodobbada ugu muhiimsan ee mudan in la raaco marka qudbad la jeedinaayo. Qodobbadaas waxaa ka mid ah kuwan soo socda:

- *Waa inaad xilli hore timaaddo goobta aad qudbadda ka jeedinayso.*
- *Kalsooni buuxda isku qab.*
- *Si deggan u furo maduuca.*
- *Dadka u sheeg waxa aad ka hadlayso.*
- *Xidhiidh indheed dadka la samee oo eeg iyaga.*
- *Waa inaad dhaqdhaqaaq jidheed samaysaa.*
- *Hadba naso oo qaado neef kugu filan adigoo adeegsanaya siyaabo kala duwan sida inaad dadka su'aalo weydiiso iwm.*

- *Gunaanad hufan ku soo xidho adigoo si kooban ugu celinaya muhiimaddii ay lahayd qudbaddii ama hadalkii aad jeedisay.*

Xidhiidhka Ka Dhexeeya Diyaarrintata Qudbad Heer Caalami ah iyo Gabayada

Qudbadaha waxa loo diyaariyaa dhawr hab, balse hab ka mid ah hababka ugu caansan waa sidan:

- *Inaad mawduuc cad oo lagula fahmayo xulato (doorato), ka dib marka aad ogaato cidda aad la hadlayso sida aynu kor ku soo sheegnay.*
- *Hordhac ama araar guud u samee.*
- *Qodobbayso ka dib doorashada mawduuca waa inaad qodobbadaysataa.*
- *Dhextaal u samayso qudbadda.*
- *Gunaanad hufan (wanaagsan) ku soo xidh.*

Haddaba si aynu u ogaano xidhiidhka ka dhexeeya hannaanka qudbad diyaarrintata iyo qaab-dhismeedka gabayada Soomaalida, waxaynu soo qaadnaynaa qodobbada ugu muhiimsan ee laga dhex heli karo gabay kasta oo uu tiriyey abwaan ka mid ah abwaannada gaasabaxay. Qodobbada muhiimka ah ee laga dhex dheehan karo gabayada waxaa ka mid ah kuwan soo socda:

- 1- Mawduuc.
- 2- Araar.
- 3- Qodobbayn.
- 4- Faahfaahin.
- 5- Dhextaal.
- 6- Faahfaahin.
- 7- Gunaanad, talo-bixin ama duco.

Siddeeddan qodob waxaad ka heli kartaa gabay kasta uu uu tiriyeey hal-abuur kasta oo qaatay darajada “abwaan-nimada”. U firso hannaanka suugaanyahanku uu isugu dubbarrito qudbaddiisa gaar ahaan marka ay gabayga tiri-nayo:

Ismaaciil Cigaal Bullaale: Silsiladdii Guba	Mawduuc
✓ <i>Danlaabta maansada anaa, deeqsi ku abaaye</i> ✓ <i>Hadba aniga oo daayey bay, igu danqaabaane</i> ✓ <i>Bal aan dayo dibnubu waxay, barteen diba-shadiisiye</i> ✓ <i>Sidii dirirka roob oo bishuu, da'ilahaa jooga</i> ✓ <i>Ama ramad diraacdii dhalay, oo oon la duban-yoobay</i> ✓ <i>Oo maqasha laga duubayoo, ololka deexaan-shay</i> ✓ <i>Ama dawri aar oo in badan, duur cidla'ah jii-fay</i> ✓ <i>Oo dibadda neef ula dhacay oo, miciyihii day-shay</i> ✓ <i>Dadow maqal damaashaadku waa dirigtaydii-ye.</i>	Araar iyo hordhac
✓ <i>Dacwad waxan ka idhi geelayaga, loo dardaar wariyey</i> ✓ <i>Dacwad kalena waa Cali hadduu, gabayga dayn waayo</i> ✓ <i>Dacwad kalena waa aniga iyo, doon u hadalkayga</i>	Qodobbo

Ismaaciil Cigaal Bullaale: Silsiladdii Guba	Mawduuc
✓ <i>Dacwad waxan ka idhi geelayaga loo dardaar wariyey</i> ✓ <i>Iyadoo dildilibii bishiyo docashii haaneed le</i> ✓ <i>Doolaaba lagu sii wadaa dayrtan maanta abe</i> ✓ <i>Dibna u laabi maynoo dalkii, dooggii ka id-laayee</i> ✓ <i>Dabarkiiisa waxaan loogu lumin amase loo daalin</i> ✓ <i>Ninna nama daneeyeen haddii, lay daleensado e.</i>	Faahfaahin
✓ <i>Afartaa ma daaldaaline, daw ma ku hagaajay</i> ✓ <i>Ma daleeyey arartaydu waa, dahab sidiisiye</i>	Dhextaal
✓ <i>Dacwad kalena waa aniga iyo doon u hadalkay-ga</i> ✓ <i>Nin da' yari dambaab iyo hagalo, diridayntaase</i> ✓ <i>Diintii Rasuulkiyo haddaad, daacada u jeeddid</i> ✓ <i>Oo aadan dariiqada ka bixin dooddii nabi Aadem</i> ✓ <i>Oo maduxu dayrkaa ku yahay, waa digniin dhababe</i> ✓ <i>Sidee baad dawaar ugu rogtaa, dunida qaybta-ada</i> ✓ <i>Ma dugaagga cunayaa tabiyo, haadka daba jooga</i> ✓ <i>Mise darisnimaa kaaga dhiman, hadalkan deelqaafa</i>	Faahfaahin
✓ <i>Afartaa ma daaldaaline, daw ma ku hagaajay</i> ✓ <i>Ma daleeyey arartaydu waa, dahab sidiisiye</i>	Dhextaal

Ismaaciil Cigaal Bullaale: Silsiladdii Guba	Mawduuc
✓ <i>Dacwad kalena waa aniga iyo, dan iska shee-ggayga</i> ✓ <i>Meeshaan abaal doora oo dibicsan eegaayey</i> ✓ <i>Haddaad guuto noo soo dirtoo, daabcadda u dhiibtay</i> ✓ <i>Nabsi daalay baan kula sugiye, dungga bal an dhanro</i>	Gunaanad

Waxaan rajaynayaa in aad in badan ka garanndo heerka aqooneed ee hal abuurka Soomaalida.

Waxtarka Xiisaynta Suugaantu ay u Leedahay Shaqsiga

In aad jeclaato ama aad xiiso u hayso dhammaanba noocyada suugaanta, waa arrin aan fududayn. Laakiin haddii aad jeclaato suugaanta isla markaana aad fahanto aanad dhuuxi karto murtida iyo dulucda ay xambaarsan tahay suugaantu waxaa hubaal ah inaad ka faa'iidi doonto waxyaaba badan oo la xidhiidha dhammaanba docaha hab-dhaqanka bulshada Soomaaliyeed, aqoontooda, taariikhdooda, hammigooda, garashadooda iwm.

Haddii aan soo qaadanno qodobbada ugu muhiimsan ee laga faa'iidayo xiisaynta Suugaanta, waxaan tilmaami karaa tilmaamo guud ama calaamado gaar ah oo laga dareemi karo isbeddellada ku dhaca qofka la yimaad xiiso suugaaneed joogto ah. Waana kuwan qaar ka mid ah:

- *Xiisaynta suugaantu waxay kor u qaaddaa tirada erayada ee uu qofku aqoonta u leeyahay iyo adeegsigooda.*
- *Xiisaynta suugaantu waxay kobcisaa fahanka iyo garashada qofeed.*
- *Xiisaynta suugaantu waxay kobcisaa awoodda xifdinta (xafididda) maskaxeed ama unugyada xafididda.*
- *Xiisaynta suugaantu waxay kor u qaaddaa isticmaalka murtida iyo erayada xikmadda leh.*
- *Xiisaynta suugaantu waxay ka dhigtaa qofka ruux hal-abuur leh oo aragti iyo fikir cusub keeni kara iwm.*

→ *“Darsi maaha lays baro xigmadi way da’weyn tahaye*

→ *Waa deeq Ilaahay baxshiyo doobir gooniya e.”*

Suugaanta iyo waxtarkeeda waxa inoogu filan labadan bayd ee sare ee gabayga ah ee uu tiriye AHUN qaryaan Dhoodaan. Wuxuu inoo sheegayaa in xigmadda ama suugaantu ay tahay hanti qaali ah oo cidda nasiib u yeelata hanashadeedu ay tahay cid faa’iido weyn la kulantay.

Dhiirrigalinta iyo Suugaanta

Ka sokow inay xifdinta suugaantu adag tahay ama fududayn, suugaantu waa dhawaaq ay dhaguhu maqli og yihiin isla markaana ay weelayn ogyihiin farriinta ay xambaarsan tahay. Waxay si toos ah u taabataa dareemayaasha dadka waxayna bulshada ku qancisaa saxnimada waxan ay xambaarsan tahay. Suugaantu waxay shaqsiga ku abuurtaa lahashooyin iyo dareen caaddifadaysan oo ku kallifa inuu go'aan hore u qaato kuna dhaqaaqo waxa ay farayso maansadu.

Haddaba waxaan halkan ku soo qaadanaaynaa, qormooyin kala duwan oo ka hadlaya suugaanta iyo hannaanka ay uga qayb qaadatao kicinta, guubaabinta, iyo dhiirrigalinta bulshada iyo shaqsiyaadkaba. Meerisyadan hoose waxay xambaarsan yihiin dhambaal ku socda qof kasta oo aaminsan in dhibaataada xalkeeda cid gaar ahi hayso. Farriinta uu xambaarsan yahay na waxay leedahay isla adigan ayaa ah qofka laga sugayo xalka mushkiladaha.

→ *“Qof baad tahay masuuliyo*

→ *Macno loo abuurree*

→ *Milgahaaga qaadoo*

→ *Maaree dhibaataada*

→ *Cadow kuu maleegiyo*

→ *Mahadhada adduunyada.”*

Sidoo kale Xaaji Aaden Af-qallooc isaga oo guubaa-binaya geysh waddaniyiintii xormimaddoonka ahaa ka mid ah waa kii lahaa:

- *“Iimaan haddaad leedahoo aad u dirirayso*
- *Ushaad haysatiyo madfacu waa isku itaale*
- *Axadkii waliba waa naf qudha wuxuu ilaashaaye.”*

Qof walba meesha uu higsanayo ayaa muhiim u ah. Bal fiiri abwaanka meeriskan tiriyey qaabka uu ula hadlay shaqsi hammiggiisu ahaa inuu abwaan noqdo. Abwaanku isaga oo hal-abuurkiisa ku dhiirrigaliyo wuxu yidhi: *“Waad gaadhi doontaa raggii Guba ku baasaamay”*.

Suugaanyahannadu waxay u taagan yihiin toosinta, dhiirrigelinta iyo tilmaamidda bulshada, maxaa yeelay xigmadda iyo murtida ay tirinayaan waxay ku qotontaa qodobbadaas kore. Bal u firso jiiftadan hoose qaabka uu hal-abuurkani u muujiyey qiimaha mabda’a iyo faa’iidadiisa:

- *“Lama raaco magaciyo*
- *Muuqaalka sawirkee*
- *Mabda’aa ujeeddo leh*
- *Dulucdaa macnaysoo*
- *Kala reebta miiddiyo*
- *Manfaciyo hadhaadiga.”*

Wuxuu hal-abuurku innagu dhiirrigelinayaa inaynu noolsha hadaf ka lahaanno, si aynu u garwaaqasanno dariiqa aynu rabno inaan qaadno iyo meesha uu ina gaynayo.

Kor U Qaadiista Hanka

Hanku waa waxa go’aamiya qiimaha qofka, waayo culimadu waxay dhahaan qof walba qiimahiisu waa qaddarka ama qiyaasta waxa uu doonayo. Markaa hanku waa cadadka rabitaanka iyo isgarwaaqsiga awoodaha qofeed ee ku duugan ruuxa, waana mashiinka dhaqaajiya qofka si uu u gaadho waxa uu ku hammiyayo. Abwaan Xasan Dhuxul Laab-

saalax isaga oo raba in uu hanka bulshada Soomaaliyeed sare u qaado si ay ula cad-goostaan qayrkood wuxu yidhi:

- *Marka damaca qayrkaa*
- *Yahay duni dhan maaree*
- *Adna maahaa dib u guur*
- *Oo hankaaga duuduub*
- *Darajada wax kaa xiga*
- *Oon dadaal ahayn sheeg.*

Maansoyahan Soomaaliyeed oo magaciisa aanan helin balse aan dhagaystay qaar ka mid ah gabayadiisa, isaga oo raba in uu tuso bulshada waxyaalahan yaryar ee hoose ee ay u baratamayaan inay jirto meel ka sarraysa oo uga manfac roon dhammaantoodba oo ah qarannimo, wuxu yidhi:

- *Afar guudcaddaa iyo intay, toban gabraarayso*
- *Libin gaadhi mayniyo inaan, qaran golaynaaye*
- *Guntadoo ka kaca gobannimaa, deeqda aadmigabe.*

Hadraawi isaga oo raba in uu bulshada ku dhiirrigaliyo in ay damac sare yeeshaan kana fogaadaan quusashada iyo niyadjabka wuxu yidhi:

- *Hurdadiyo Sahraay jiiifka*
- *Marka hore sariir raadi*
- *Salli iyo furaash dayday*
- *Saddexdaba haddaad waydo*
- *Lama seexan kari waayo*
- *Hadda saantu godax maaha!*
- *Suugaantu gogol weeye.*

Meeriskan u dambeeya wuxuu ina farayaa in aynu no-losheenna ka jirno is dhiibista, maxaa yeelay qofku haddii uu waayo, sariir, furaash iyo sallu ama caw (darrinta), looma baahna in uu yidhaahdo anu waxan ku jiibsado (seexo)

ma haysto sidaa darteed waan soo jeedayaa!

→ *‘Lama helo wadaadow waxaan, cidi u hawshoone*

→ *Naftaa loo hantaaqaa wixii aad, higso leedahay’.*

Timacadde.

Muujinta Muhiimadda Cilmiga iyo Suugaanta

Cilmigu waa nuur iyo iftiin lagaga baxo mugdiga iyo madawga ku ladhan meertada nolosha iyo waayaha la jaad-ka ah ee ayaamaha, waana hanti lagaga baxo duruufaha waana waxa lagu helo darajooyinka sare. Sidaa darteed, waa mawduuc mudan in la is xasuusiyo ahmiyaddiisa.

Eebbe JC waa ka Quraanka inoogu sheegay in qofka cilmiga leh uu ka sarreeyo kana aan cilmiga lahay ee yidhi: *“miyey siman yihiin kuwa wax garanaya (cilmiga le) iyo kuwa aan waxba garanayn (cilmi lahayn)”?*

Haddaba aynu soo qaadanno qaar ka mid ah suugaanta abwaannada Soomaaliyeed ee muujinaysa muhiimadda cilmiga. Abwaan Cabdiwaaxid Gama’diid, isaga oo tilmaamaya muhiimadda cilmiga iyo guulaha lagu hanto barashada cilmiga , wuxu yidhi:

- *Adduunyada tacliin iyo cilmaa, lagu tanaadaaye*
- *Kuwa samada tagay waa aqoon, waxay ku toohaane*
- *Tartan bay ku gaadheen halkaa, kuna tisqaadeene*
- *Taladahana qaar baa dagoo, tu’iyey awrtiye*
- *Dhul tigaad le bay reer fureen, oo tiskii helaye*
- *Tacabkaa ba’ Soomaalidaay, waa laga tageye.*

Abwaan kale oo ka gabyey doorka cilmiga iyo faa’iidooyinkiisa ayaa wuxu yidhi:

- *Haddaad tuurto buuggood iskuul tagi aqoon weydo*
- *Teetal ruux ku dhaamaa ogow tahan ku dheeraaye*
- *Aasaaggaana kaa wada tagyoo toore kugu dhaafye*

- *Turruqiyo lixaadkiyo hadday buuxdo tamartaadu*
- *Tacab lagu ma keensado xamaal tuurta loo dhigo 'e*
- *U tartama aqoontiyo cilmigaa lagu tenaadaaye!*

Abwaan Khaliif (Xayir) isaga oo bulshada ku dhiirrigalinaya barashada cilmiga iyo yeelashada han sare wuxu yidhi:

- *“Dayaxa kuwa dhica dagay*
- *Aqoon bay dheefsadeen*
- *Dhiggood iyo aynigood*
- *Dadaal baa dhaafiyoo*
- *Dhacdiidka ka toos hurdada*
- *Garaadka ku dhiirrigali*
- *Inuu dhaafiyoo rida*
- *Halkuu qayrkaa wax dhigay”*

Aniga oo tilmaamaya tabaha barashadda tacliinta iyo faa’iidada cilmiga iyo aqoonta waxaan adhi:

- *Dhigashada waxbarashada*
- *Dhadhankeedu waa samir*
- *Dhismaheedu waa tacab*
- *Hadafkaa dhammays tira.*
- *Dhallinyahay waxbarashadu*
- *Geed weeye dhamasoo*
- *Adigaa u dhidib tuma.*
- *Midhahana dhashaadiyo*
- *Adigaa ka dheefoo*
- *Dhaxal lagu tanaadiyo*
- *Hanti weeye dhawrsoon*
- *Marna dhaayo nuurshiyo*
- *Waa garasho dhalisoo*
- *Talo lagu dhaqaaqiyo*
- *Tilmaan baad ka dhaxashaa.*

Qofka cilmiga iyo caqliga suubban lihi wuxuu wax ka saadaalin karaa marxaladaha taagan isaga oo uga qiyaas qaadanaya kuwa la caynad ah ee uu soo maray, sida uu abwaankani inoo tilmaamayo oo kale.

- *Tigaad badan haddaad aragtid iyo, togagga oo buuxa*
- *In jiilaalna toogihi xigaan, kaga ta'wiil qaado.*
- *Dayuuradaha tiigsada cirkoo sida tuke u duuli*
- *Tareenka iyo baabuuradaan tubaha qaadaaya.*
- *Dad kaleba tadbiiir iyo caqluu taransanayaaye*
- *Iyana teerri iyo minday wali tumaayaane*
- *Tartiib xummada Soomaaliyeed kaga ta'wiil qaado.*

Kaga bogo gabaygan hoose qiimaha cilmiga iyo kaalinta suugaantu ay ku leedahay horumarka shaqsiga. Wuxu ku bilaabmayaa sidan soo socota:

- *Tusaaliyo waxaa fahan ku filan laga tilmaan qaato*
- *Tawxiidka Eebbiyo xadiis uu turjumo shiikhbu.*
- *Taxanaha axkaamtiyo darsigan laysu tebinaayo*
- *Haddii aan tacliin jirin naxwaha lama tafsiiireene*
- *U tartama aqoontiyo cilmigaa lagu tenaadaaye*
- *Tilifoon la qaatiyo markay taar la diro joogto*
- *Taawarkiyo ateen lagu hadloo tabiya sawkeenaa*
- *Haddii aan tacliin jirin kur dheer cidi ma taagteene*
- *U tartama aqoontiyo cilmigaa lagu tenaadaaye*
- *Dhismayaasha tiirkiyo guryaha teetka lagu meersbay*
- *Oo dabaq tilmaan wacan teer la faqan daadsbay*
- *Haddii aan tacliin jirin marnaba lagu ma tooseene*
- *U tartama aqoontiyo cilmigaa lagu tenaadaaye*
- *Baddoo tabadin jiifoo shabaag taxadka loo geeyo*
- *Oo laga tamilo kalluun beelay tiradiiba*
- *Haddii aan tacliin jirin qofnaba tamar ma hayseene*
- *U tartama aqoontiyo cilmigaa lagu tenaadaaye*

- *Suuqyada waxaa tuuranee ashcaar toon kastaba yaalla*
  - *Kala iibsiga tooxanee taxad ilaa fookba*
  - *Haddii aan tacliin jirin bulshadu taano ma hesheene*
  - *U tartama aqoontiyo cilmigaa lagu tenaadaaye*
  - *Tacab weeyee beeruhu waxaa tiginka loo aasay*
  - *Oo ciidda lagu taagey midhaba toban kun oo nooca*
  - *Haddii aan tacliin jirin sabuul lama tallaaleene*
  - *U tartama aqoontiyo cilmigaa lagu tenaadaaye*
-
- *Intaasoo tab iyo xeelad oo, muruqa loo tuujay*
  - *Oo laysku wada tiirshay baa aqoon, lagu tafniidaaye*

CUTUBKA LIXAAD

**Kaalinta ay Suugaantu ugu Jirto
Afka iyo Aaminaadda (Caqiidada)**

Doorka Suugaantu Ugu Jirto Afka

Aqoonyahanno kala duwan ayaa u difaacay ereyga ‘luuqad’ siyaabo kala duwan. Marka loo eego **Smith iyo Miller** ‘luuqaddu’ waa awoodda lagu beddelo macluumaadka ay wadaagaan dhammaan nidaamyada isgaarsiinta iyo tiro aan ka mid ahayn nidaamyada aadanaha oo ay wadaagaan muuqaalka luuqadda aadanaha. Qeexidda kore waxaynu dhihi karnaa in luuqaddu ay tahay hannaan isgaadhsiineed oo ay isticmaasho bulsho meel wada deggani.

Afku waa ceelka ay bulshadu ka biyo cabto suugaantuna waa il ka mid ah ilaha ugu muhiimsan ee uu ceelku ka soo maaxdo, ama waxaynu odhan karaa suugaantu waa halbawlahaa afka. Sidaa darteed, waxaan halkan ku soo bandhigaynaa doorka ay suugaantu ku leedahay ilaalinta iyo dhawrista afka, waxaan qormadan ku xusayaa maansooyin badan oo muujinaya qiimaha afka iyo waliba dardarannada suugaanhannada.

Muujinta Qiimaha Afka iyo Suugaanta

Suugaanta iyo bahda suugaanyahannadu waxay kaalin muhiim ah ka qaataan ilaalinta afka iyo soo bandhigidda qiimahiisa, waxayna inta badan isku dayaan inay inoo muujiyaan muhiimadda uu afku inoo leeyahay **cilmi ahaan, dhaqaale ahaan iyo jiritaan ahaanba** iyaga oo adeegsanaya hannaan suugaameed tixayasan ama tiraab ah. Haddaba bal aynu soo qaadanno meerisyo gabay ah oo inoo muujinaya kaalinta afku ku leeyahay barashada cilmiga:

- 🌀 *Adoonsaad ku nooshahay jahliga iba tirkiisiye*
- 🌀 *Ileyskii tacliintiyoo ma helin unugyadeediye*
- 🌀 *Eelkaa waxaa dhigay afkood, ka asal guurteene*
- 🌀 *Saboolnimo aqliga kaa gashaan, daawo loo arage*
- 🌀 *Asaaggaana waad kaga hartaa, aayo li'idaaye*
- 🌀 *Isxisaabsha gobi waa ineey, dib isu eegtaaye*

Labada bayd ee aan khadka madaw saaray, waxay inoo muujinayaan in afku uu kaalin laxaad leh ka qaato barashada cilmiga.

Gabaygani waxaa uu ka hadlayaa qiimaha afka. Farriinta uu xambaarsan yahay waxay ku socotaa, dhammaan inta ku hadasha Afka Soomaaliaga. Waxaa tiriyeey aniga oo ah qoraaga buugga waxaana ka mid ah meerisyadan hoose:

- *Ilbaxnimada qayrkeen hantiyo quruxda uu gaadhay*
- *Meeshay ka soo quuŕto, ee laga qalqaalaayo*
- *Waa qawlka hooyood quwiyo, tamar u yeeshaane*
- *Afku waa kan qaabeeya nolol qaalibnimadeeda*
- *Afku waa kan laga qubo murtida loo qushuucaayo*

- *Waana qodob habboonaa inaan muhindiskay qeexo.*
- *Afartaa qorsheeyaye sidii qumac maw tuuray*
- *Qiraadayda meeshaan la rabay qoorta maw galiyey*
- *Qumbuladdo la tuuriyo gantaal maw eg yahay qiiqle*
- *Maqabbaan shay baydgaabku wuu kala qalloocshaaye*
- *Afar kaloo waxaan soo qaddimi igu qarsoonayde*
- *Warqadaha ku qora waa intaad, qabani waydaane*

- *Qiimaha afku u leeyihiyo qaayo badiddiisa*
- *Ninkii qamarka gaadhsiiyey baa qeexi kara maanta*
- *Boqolkani quruum ee ku nool qaaradaha koonka*
- *Qisaska iyo sooyaal waxay qoloba soo yeeshay*
- *Waxay qowm ku tahay ee, tix-galin qaayo lagu siiyo*
- *Waa afkooda qaaska inay qurux u yeeshaan*

Heesta ay qaadeen Xiddigaha Geeska ee ‘*afkaygow qaali baa tahay*’ lafteedu waxay ina tusaysaa qiimaha afka iyo in afku uu yahay hanti dadweyne oo ay tahay in si guud loo ilaashado.

- *Afkaygow qolo ma tahid*
- *Qabiil iyo teer ma tahid*
- *Qof gaar kuu lihi ma jiro*
- *Dadkaagaa qaybtamoo*
- *Qoloba qolo diidantee*
- *Adigu waxa tahay mid qudha.*

Maahmaah Soomaaliyeed baa tiraahda seddex la isma siiyo:

- *Sac reer u irmaan*
- *Sawjed uu nin xeraystay; iyo*
- *Hibo Eebbe ku siiyey*

Sidaasi la mid ah anigoo ah Tawakal ayaa gabay aan tiriyeey oo aan kaga hadlayey badhaxtirka Af Soomaaliga waxaa ka mid ahaa meerisyo aan ku dhex milay **maah-maahdan** kore, waxaan ku muujinayay qiimaha afka. Waa kuwan meerisyadii:

- ✓ *Afku waa sareediyo tilmaan lagu suntaa duule*
- ✓ *Saddexdaanan siismada aqbalin sahan shahood weeye*
- ✓ *Sanjaddii nikaax lagu sawiray, siisma noqon wayday*
- ✓ *Saca reerba kaligii irmaan sabida loo maalo*
- ✓ *Iyo hibo sad ruux Eebbaheen gooni ugu soocay*
- ✓ *Saddexdaa korreetiyo afkuba siismo noqon waaye.*

Cabdulle Raage Taraawiil 1972kii ayaa wuxuu tiriyeey gabay uu ugu dabbaaldegayo farta Af Soomaaliga oo uu ku muujiyey macanida iyo meeqaanka afka wuxna yidhi

- *Labaatan iyo laba aamustiyo, shaqal irmaaneeya*
- *Amraniyo tilmaamiyo gudbe, aade iyo jooge*
- *Isku-dare, xiriiriye falkaab, ereyadeenii ah*
- *Ebyaniyo haddaan magac-u-yaal, ku arkay joornaalka*
- *Mar haddii afkaygii la qoray, aabbe iyo hooyo*
- *Mar haddaan ammaahsigi ka baxay, lagu agoontoobay*
- *Abaal waxa leh nimankii fartaa, soo abaabulaye*
- *Amiirnimo sin iyo garab jirtay, nagu abuureene*
- *Afafkaa qalaad iyo maxaa, eregta ii dhiibtey*
- *Anaa macallinoo raba dad loo, furo iskuulaade*

Sidoo kale Salaan Carrabeyna waa kii lahaa:

- *Xubin rag isku waajahay hadday, xayga ka caddaato*
- *Afku wuxuu la xoog yahay magliga, xawda kaa jara e.*

Suugaanta iyo Ilaalinta Afka

Suugaantu waxay kaalin wax ku ool ah ka qaadataa dhawrista iyo ilaalinta micnaha iyo sooyaalka afka. Suugaantu laba dhinac ama nidaamba afka way u ilaalisaa. Waa midda koowaade suugaanta waxaa ku qaydsan oo lagala baxaa ama laga bartaa malaayiin ereyo ah oo ku kayd-san suugaantii hore loo tiriyay, waxay dhawrtaa habdhiska luuqadda iyo nidaamka naxweed.

Tusaale aan u soo qaadanno marka la baranayo naxwaha luuqadda Carabiga waxaa jira kitaab badan oo ay qoreen aqoonyahanno Islaam ah oo laga barto cilmiga naxwaha luuqaddaas. Haddaba waxaad arkaysaa oo aad iyo aad u layaab badan adiga oo lagu marinayo kitaabkii naxwaha ayuunbaa waxaa kaa soo hor bixi gabay uu tiriyay mid ka mid ah gabyaayadii carbeed ee xilli jaahiliga sida: Ibnul Qays oo kale. Gabayadaas qaarkood waxaa ku jira qabyaalad foolxun iyo ereyo qaawan oo uu dumarka wax kaga sheegayo ama uu ku fallanqaynayno xubnaha dumarka iyo sidii uu ka yeeli jiray.

Haddaba bal iswaydii kitaab uu qoray sheekh caalim ah oo Muslim ah, sababta uu ugu qoray gabay Carbeed oo la tiriyay xilligii Nebiga S.C.W 1500 oo sannadood ka hor oo haddana ereyo akhlaaqda Islaamku diiddan tahay ku dhawaaqaya. Sababtu way caddahay waxaa ku duugan ereyo la isku khilaafsan yahay luuqad ahaan oo uu macnaynayno gabaygu ama naxwe ahaan fal ama ficil sida uu jumlad u raaco iyo meesha uu ka galo. Sidaa awgeed, suugaantu waa qaamuuska koowaad ee uu ku kayd-san yahay afku (luuqaddu).

Middaasi waa mid, ee midda labaad ee ay suugaantu luuqadda ama afka u ilaalisaa waxa weeye, in suugaanyah-annadu suugaanta ku soo bandhigaan caqabadaha ku soo wajahan afka iyo sidii looga hor tagi lahaa duruufaha la soo gudboonaada afka.

Xaaji Aaden Af-qallooc waa uu tiriyeey 1972 gabay la yidhaahdo ‘Afka Hooyo’ oo uu rabay in lagu daryeelo afka waxaana ka mid ahaa afarta meeris ee hoos ku xusan:

- 🌀 *Muddo bogol gu’yaa dhaqanka nagu magoognaaye*
- 🌀 *Maantuu bilow yahay codkeen oo laysku maamulo’e*
- 🌀 *Ka macaan maggaabada listiyo malabka Daaloode*
- 🌀 *Ku mintida afkii hooyo waa lagamamaarmaane.*

Sidoo kale gabaygan xiga waxaa tiriyeey abwaan qurba-joog ah oo dareemay baahiyaha afka. Waa gabay baraarujin ah oo uu bulshada gabi ahaanba kala hadlayo ilaalinta iyo daryeelka afka. Wuxu yidhi:

- ❖ *Ururrada waxbarashada ilaa, aqalka doowloo dhan*
- ❖ *Idilkeed bulshada iyo intaan eray, wadaagnoo dhan*
- ❖ *Dardargalin afheenaa dhammaan waa in loo kaca e*
- ❖ *Waa in loo adeegsado dhammaan , idil ahaan hoowle*
- ❖ *Waa in aan ku barannoo wax oo, kaga baxnaa oone*
- ❖ *Waa in daabcaad idil ahaan, lagu ogaadaaye*
- ❖ *Been iyo or maahoo run baan, lagu arooraaye*
- ❖ *Afka hooyo ku idiin beddelo ma arki doontaane*
- ❖ *Ilaashaddaasaada leedihiin suu ahaadaba e*

Gabaygan waxaa la yidhaahdaa ‘Ergo iyo Farriin’. Waxan tiriyeey 2019 kii Maalintii Xuska Afka Hooyo ee AGA anigoo ah qoraaga buggan. Waxaa ka mid ah meerisyadan hoose:

- *Erga iyo farriin baan sidaa amarna waan sheegi*
- *Awdal iyo Awaasiyo illaa aradadii Taana*
- *Caynaba agteediyo ilaa Wabiga aaggiisa*
- *Arigaynu leenniyo idayl gaaska Afrikaanba*
- *Aqoonyahanka joogiyo intii aaqilnimo sheeggan*
- *Ergadiyo farriintayda waa inaad ajiibtaane.*
- *Soomaalaay afkeennaan rabaa inaan adkaysaane*
- *Erayada murtida laan rabaa inaad addeecdaane*
- *Weedhahan ajnabigaan rabaa inaad illawdaane*
- *Isticmaalka hadalkaan rabaa inaad ikhlaastaan.*

Sidoo kale waxaa jira gabay kale oo aan u xambaariyey farriintan oo kale. Waxaan rabay in afka la badhax tiro wax-aana ka mid ah meerisyadan:

- ✓ *Soomaalida farriin suubban siinayaa idile*
- ✓ *Bahda sayniskiyo maaddigana soohdin taan bariye*
- ✓ *Siyaasiinta iyo madaxdu waa inay saxnaadaane*
- ✓ *Sheekhyada Safinaha marshiyo siiradiyo diinka*
- ✓ *Sooyaalka ruuxii wax uun sadar ka sheegaaya*
- ✓ *Waa inay afkeennuun si saxan ugu sargooyaane.*

5.

Xoojinta Caqiiqada iyo Suugaanta

Qormadan waxaan ku soo bandhigayaa micnaha iyo qeexitaanka caqiidada. Sidoo kale waxaan ku eegi doonaa xidhiidhka ka dhexeeya suugaanta iyo aaminaadda (caqiidada), iyo farqiga u dhaxeeya caqiidada iyo cibaadada oo run ahaanti ah laba masalo oo is shabbaha ama isku micna dhaw balse kala duwan iyo waxyaabo badan oo aasaas u ah ebyidda caqiidada. Sidoo kale waxaa ku xusan micnayaasha erayga cibaado oo wakhtiyada qaar loo yaqaannay maamul iyo siyaasad la sameeyey xilliyo hore oo ay dadku aad uga garasho iyo aqoon yaraayeen heerka ay maanta joogaan.

Qeexitaanka iyo Minaha Caqiidada

Erayga caqiido asal ahaan waa Af Carabi. Wuxuu ka yimid ficilka tage (maaddi) oo ah “*caqada*”. Macnaheegu waa marka xadhigga la gunto. Luuqo ahaan waxay noqonaysaa guntin. Sharci ahaan waxa weeyi “Rumeynta Alle, malaa’igtiisa, kutubtiisa, rasuulladiisa, maalinta aakhiro, iyo rumeynta qaddarka khayrkiisa iyo sharkiisaba.” Marka sidan loo qeexo waxay isku qeexid yihiin *iimaanka*, sida lagu sheegay Kitaabka Caqiidada ee ay diyaariyeen culimadii hore ee Islaamku.

Halkan caqiido, Af Soomaali waxaa u dhawaanaya oo innoo buuxinaya *aaminaad* oo macnaheedu yahay wuxuu qofku aamino ee uu rumeeyo, wixii ku dhacana kaga falceliyo. Qofku wuxuu rumeysanyahay uun buu ku dhaqmaa hawadiisana ha ahaatee. Dabeecadaha bini aadanka ayay

ka mid tahay in qofku wax rumeeyo, wuxuu doonaba ha rumeeyee. Waayo ma jiro adduunka qof bilaa rumeyn ahi, ee qof kastaa wax buu rumeysanyahay: mid hawadiisa rumeysan oo Ilaah ka dhigtay, mid lo' rumeysan oo Ilaah ka dhigtay, mid dab rumeeyay oo Ilaah ka dhigtay, iyo mid wax aan nooleyn rumeeyay oo Ilaah ka dhigtay.

Ka ugu fican oo badbaadayaa waa ka Alle kelidii rumeeya. Caqiidada qofka Muslimka ah muhiimad weyn ayay leedahay. Nebigu SCW muddo 13 sano ah ayuu Maka joogey oo uu dadka Tawxiidka ugu yeedhayay iyo in ay Alle cibaadada u badhaxtiraan si ay caqiidadooda u saxaan.

Natiijada Caqiidada Wanaagsan iyo Suugaanta

Nebigu SCW haddii uu diro nin daaci ah oo uu qoom (qolo) u diro, wuxuu amri jiray in uu dacwadda ka bilaabo Tawxiidka Alle iyo in aan cibaadada waxba lala wadaajin sidii uu ugu dardaarmay Mucaad Bin Jabal, markii uu Ya-man u diray. Wuxuuna ku yidhi: “Waxa aad u tagi doon-
taa qoom ehlul Kitaab ah, ee sheyga koowaad ee aad ugu
yeedhaysaa ha ahaado in ay Alle kaliyeeyaan.”

- *Caqiidada wanaagsani waa aasaaska dhismaha bulsho wanaagsan.*
- *Waxa ay sabab u tahay toosnida shakhsiyadda qofka iyo hab-fekerkiisa.*
- *Waxa ay sabab u tahay in qofka camallada laga aqbalo.*
- *Waxa ay sabab u tahay in qofku Jannada galo, naartana ka badbaado.*

Bal u firsó gabaygan uu tiriyeey abwaan Xasan Bulxan Cali ee uu kaga hadlayo natiijadda laga dhaxlo caqiidada wanaagsan. Wuxuu baydadkan ku muujiyeey in janno lagu helo caqiido iyo camal wanaagsan oo la sii shaqaysto marka laga soo tago fadliga Alle.

- ✓ *Sawdka fiican isaguna sidaas, waa sawaab jira e*
- ✓ *Fal kastood samaysoo habboon, sadaqo weeyaane*
- ✓ *Saamaleylka salaaddii habeen, waa siraad koride*
- ✓ *Dadkoo seexday sacabbada markii, samada loo taago*
- ✓ *Hungo sooma celiyoo Rabbigay, sii wuxuu rabaye*
- ✓ *Sirta kula faq leylkii Ilaah, wuu ku saamixiye*

- ✓ *Halka aad siniin iyo miniin joogi sabay qaado.*
- ✓ *Kitaabkiisa siiya la oran, samabax liibaanye*
- ✓ *Ama bidixda uga sayra waa, Saqara kooxdiise*
- ✓ *Camalkaagu sabaduu ku dhigo, baad ku socotaaye*

Meerisyadan hoose waa kuwo kaalin adag ka qaadan kara xoojinta yaqiinta bulshada iyo talo saarashadda Eebbe. Waxay ku bilaabmayaan sidan:

- ✓ *Tawal nimuu dilaayoo haddana, taajiraad arage*
- ✓ *Tawakalida Eebbaa ka roon tacabka xoolaade*
- ✓ *In iimaanku tiir xoog leh yahay kaga ta'wiil qaado.*
- ✓ *Rabbi baa la tungaa haddaad toogo leedahaye*
- ✓ *Aadane wixii loogu tago tacaddi kaa raacye*

Macnaha iimaanka:

Imaanku waa eray Af Carabi ah. Haddii laga tagi waayana wuu Soomaaliyoobay. Halkaa luuqadda Carbeed lafteed eraygan “*Iimaan*” wuxuu ka yimid ficil tagey ee *maaddiga* la yidhaahdo “*aamana*—wuu rumeeyay”, shay tagayna sheegaysa. Wuu isbedbeddelaa ficilkaasi oo dhawr nooc oo kala geddisan ayuu ku yimaaddo. Jirrid ahaanse ficilkaa maaddi ka wada abuurmay. Hadda ahaan “*Iimaan*” waa magac waxa ay culimada luuqaddu yidhaahdaan, oo wax buu sheegayaa. Carabi ahaan mararka qaar waxaa lagu macneeyaa ‘*qirid*.’ Af Soomaali haddii aynnu ku soo dha-waynno waa “*rumeyn*.”

Sharci ahaan ama sida diinta Islaamku u badhitaartay wuxuu noqonayaa carrabka oo lagaga dhawaaqo, qalbiga oo laga rumeeyo iyo xubnaha oo laga sameeyo wixii la rumeeyay. Dhanka suugaanta markaan ula kacno waxaad marar badan maqli kartaa goorta qof bulshada ka

mid ah la tilmaamayo heerka ay ka joogto qirsanaanta iyo aaminsanaanta Alle waxaa la dhahaa “waar ninkaa hebel Iimaankaa qanjaha u jooga oo dhibtii soo wajahday waxba kama beddelin, dhibna uma uusan aragba”. Halkaas waxaan ka dareemi karnaa iimaanku inuu yahay rumaynta Alle. Waxyaabaha uu ku dhisan yahay iimaankuna qormadan ayaan kaga faalloon doonaa iga soo faahfaahsan.

Sida uu dhigayo kitaabka **Ka Qaado Caqiidadaada Kitaabka iyo Sunnaha**” (*Take Your Belief from Qur’an and Sunnah*) rumeynta Alle, ee aynnu halkaa ku sheegnay, waxaa loo qaybin karaa saddex nooc:

- 1- **Tawxiidka Rububiya** (oo ah qeybtaa aynnu lahayn in Alle kalidii la rumeeyo oo aan waxba lala wadaajin).
- 2- **Tawxiidka Uluuhiya** (oo ah qeybtaa aynnu lahayn in cibaadada isagu kalidii leeyahay).
- 3- **Tawxiidka Asmaa wa Sifaad** (oo ah qaybtaa aynnu lahayn Rumeynta Allah Magacaantiisa wanaagsan).

Haddaba, bal aynu isla eegno meerisyadan kooban ee uu abwaankan Soomaaliyeed uga dan lahaa dhisidda caqiidada ah in Ilaahay mooyee aan Alle kale jirin. Wuxuu yidhi:

- *Ilaahyadu hadday dhawr yihiin, lama dhaqnaadeene*
- *Dhiif iyo dagaal iyo markay, dhiillo kala gaadho*
- *Dhawaaqooda kaliyey nafluhu, dhiman lahaayeene.*

Sidaa darteed, waxaa innagu waajib ah in aynu ogaanno in koonkan maamulkiisu uu gacanta ugu jiro kaliya Ilaahay SOK.

Gabayo Ku Saabsan Tawxiidka (Rumaynta Eebbe)

Gabaygan waxaa tiriyey Abwaan Xasan Bulxan Cali oo jooga magaalada Darwin ee dalka Australia. Gabaygani waxaa uu muujinayaa kaalinta ay suugaantu ku leedahay xoojinta caqiidada. Wuxuu ina siinayaa tusaalayaal iyo caddaymo badan oo kaalin mug leh ka qaadanaya qiraalka iyo kaliyelidda Eebbe. Wuxuuna yiri:

- *Kelinimo sugnaansha le u qira, saatir waa axade*
- *Ku salliyoo rumee Muxamed waa, suubbanii Nebiye*
- *Salaadda iyo Soonkiyo Xajkiyo, sadaqadii maalka*
- *Waqjibaadka lagu saaray iyo, raac sunnada qaado*
- *Cibaadaa lagu suubsadee, saamac kelimaadka*
- *Caqli sугan samiic iyo basiir, siiye kuu unugye*
- *Saxa iyo xumaantana fahmada, sooce kala saarye*
- *Laba surin midkaad mari ogaal, waad la socotaaye*
- *Midna naarta kugu sii dhoweyn, salaw cadaabeede*
- *Kan kalana jannaduu kugu sugaa, soohdin loo bogaye*
- *Saacadaad khiyaar leedahay, dunidan suushaaye*
- *Nafta markaad sogootido hadhow, soo ceshooy ma lehe*
- *Saaxiib iyo qaraabiyo tolkaa, saacidkood dhimaye*
- *Camalkii saxnaa baad ka heli, saamaxaad dhabehe*
- *Sadaqiyo qaraabada waxsiin, waa sad dheeriyeye*
- *Sakaraadka geerida ayay, saad u noqotaaye*

Gabaygii Allaa Weyn

Gabaygan magaciisa waxaa la yiraahdaa ‘Allaa Wayn’ waxaana tiriyey Abwaan Jaamac Kadiye wuxuuna ku bilaa-banayaa sidan:

- *Allaa wayn Rabbaa Waxidood wada taqanniine*
- *Isagaa Wadduud aan aan tashiga lala wadaagayne*
- *Isgaan wuxuu doonayaba cidi ka waasayne*
- *Waxaba kama qarsoomee qalbigu wahan hadduu yeesho*
- *Wixii waliba waaw waaxad iyo waasac maalina ahe*
- *Al Wakiilu magacaciisu waa Waaris aan dhimane!*

Gabaygan kale waxaa tiriyey abwaan Abshir Nuur (Abshir-Bacadle) wuxuuna yidhi sidan soo socota:

- *Allaa mahad le oo mudan ammaan waana loo magane*
- *Isagaa macbuud xaq ah oo muran la’aaneede*
- *Isagaan masaawaad lahayn lala maseeyaaye*
- *.....*
- *Rabbi baa masuuba iyo khayr maamuloo wada e*
- *Rabbi baan miduu kuu qaddaro maara loo heline*
- *Rabbi baan Maraykan iyo Ruush midhidh ku qaateene*
- *Lakiin mudduuse u qabtiyo inay madasha gaadhaane*
- *Aakhirana naar ay muteen galiya moolmeeda*
- *Nabigaa mutaabaca leh iyo maxabbo dheeraada*
- *Muftadica Salliga diiddan baa middan cadaabtiye,*
- *Allaahu musali calaa sayidinaa Muxamed.*
- *Aadmiga manida laga khalqee madaxa taagaaya*
- *Wax is moode laakiinse waax mala habawdeene*

Bal u firso meerisyadan muujinaya faa’iidooyinka laga helo tawxiidka iyo ku dhaqankiisa, ee ku jira gabaygii **Kaga Ta’wiil Qaado**.

- ✓ *Tawxiidka lays faray ajraa lagu tabcaayaaye*
- ✓ *Tilaawada ninkii laasimiyo tahajudkii laylka*
- ✓ *Inuu tacabnimo kheyr ku jiro kaga ta'wiil qaado.*
- ✓ *Tawal nimuu dilaayoo haddana, taajiraad arage*
- ✓ *In iimaanku tiir xoog leh yahay kaga ta'wiil qaado.*
- ✓ *Tawakalida Eebbaa ka roon tacabka xoolaade*
- ✓ *Rabbi baa la tungaa haddaad toogo leedahaye*
- ✓ *Aadane wixii loogu tago tacaddi kaa raacye*

Gabay Ku Saabsan Maalinta Qiyaame

Gabaygan waxaa tiriyeey Abwaan Xasan Bulxan Cali. Qaybtan aan soo qaatay waxay sawir buuxa ka bixinaysaa xaaladda maalinta qiyaame, waxayna muujinaysaa lama hurraanimadeeda:

- *Saacadada qiyaamaha nin ogi, seyre dunidiye*
- *Si kastood barwaaqada saldano, saami kore gaadho*
- *Mawd seegi meysidoo hantida, waad ka socotaaye*
- *Halka aad siniin iyo miniin, joogin sahay qaado*
- *Shaydaan sixroolaa ku dhihi, sabadu waa guule*
- *Ha ka siisan wuxuu doonayaa, wehel saciiraade*
- *Waa kii sarreeyihi Rabbigi sawd, ku caasiyaye*
- *Sujuuddii la faray waa midkii, diiday samaceede*
- *Siritaan khiyaamiyo dhib buu, kuu sadahayaaye*
- *Soomalhaadka wuxuu doonayaa, silica kaagaah*
- *Cadam sugan inuu noo yubuu, Saatir noo dhigaye*
- *Iska suuli si uu kugu galaba, sibiig xaluushaaga*
- *Suuradaha qiyaamaha sharraxaa, fiira saa'idine*
- *Cabsi saaqda bedenkaa ayaa, maanku sidayaaye*
- *Ka sikoo ha gelin naartan baa, fahamku suurayne*
- *Simbiriirix ruuxii kufaa, sigay jabniinkiye*

Isaga oo muujinaya in adduunyadu ay tahay mid bi-laa raandhiisa sida uu Eebbe suuradda Xadiid ku sheegay wuxu yidhi:

- *Dhalaal suuli weeyaan waxaad, moodi sii jira e*
- *Waa lacib sagootiyi shamsada, seexan ee dhiciye*
- *Subdi kii ka gala baa rajadu, guul ku simi meele*
- *Midkii sabarka laacaa tog iyo, siibad lagu xoorye*
- *Sabbaynteeda manjadaha bun, sahal dabaashaaye*
- *Siddiqabaxda sheekada surgo'an, suulka loo jabiye*
- *Subcis heesa iyo dhaantaday, soo kac leedahaye*
- *Siijeedka wuxuu daa'imoo, laydhu sidataaba*
- *Saacad aan fogayn baa wadkii, sarafariistaaye*
- *Markaasuu sax iyo maag fahmaa, xaalku suu yahaye.*
- *Talo fara ka siibane muxuu, suubin waa tagaye*
- *Waqti kuma sugaayoo dabayl, socota weeyaane*
- *Saacaddii ku dhaaftaa cimrigoo, siibtay lagu sheegye*
- *Malagyada garbaha saaran waa, kaatib saaxiyehe*
- *Wixii aad samaysay qoraan, xumiyo suubnaane*
- *Sadarradaas qiyaamahaad akhriyi, siday abaadaane*
- *Kitaabkiisa siiya la oran, samabax liibaanye*
- *Ama bidixda uga sayra waa, Saqara kooxdiise*
- *Camalkaagu sabaduu ku dhigo, baad ku socotaaye*

Saddexdan bayd waxay sawir ka bixinayaan xaaladda iyo go'aamada Eebbe siin doono addoomadiisa Maxkamadda Maalinta Qiyaame iyo kala duwanaanshahooda oo ku xidhan camalladooda. Naf walba wixii ay gaystay ayaa loo haystaa, wixii ay shaqaysatay uun baana lagu abaalmariyaa.

- *Inkastoo Sarreeyuhu u falo, sida u doonaayo*
- *Saamaxaadda kuu rabo ayuu, sahal u siiyaaye*
- *Kan kalana samuum jahanamuu, sal uga yeelaaye*

- *Naxariis safayn gaarta buu, saad u leeyahaye*
- *Soojire khalqigoo idil haddii, subax la soo taago*
- *Mid walbaaba suu rabo hadduu, siiyo danibiisa*
- *Senti kama dhinmaayoo mulkigi, malaha seer oode*
- *Ilaahow adaa Saatiree, nagu sug diintaada*
- *Cafis saamaxaan kaa baryiye, sahal amuurteenna*
- *Mu'iniinta samabixi sujuud, caabudkaa badane*
- *Soomaaliyana Eebow ka yeel, maamul sara gaara*
- *Sinnaantiyo cadliga nabadda oo, sugan ku weydiistay*
- *Midnimiyo samaac iyo ismaqaal, xaqaa lasaaciido*
- *Sida wacan Allow nagu hadee, sigannay dhawr jeere.*

Haddaba, haddii aad halkan soo gaadhay waxaan rajaynayaa inaad soo wada akhrisay gabayga. Haddaba waxaan ku su'aalayaa, saamayn nooc ee ah ayuu kugu yeeshay nafsiiyan? Maxaad is leedahay waax ka fahantay? Ma xasuusatay mana sawiratay xaaladda maalinta qiyaame? Waxaan rajaynayaa in jawaabahaagu akhrisate ay *baa* kuwa tagan wada yihiin.

Gabay Kale oo Qiyaamaha Ku Saabsan

Gabaygan waxaa tiriyey Abwaam Axmed Raage wuxuuna ka hadlayaa dhibaataada iyo rafaadka jira maalinta qiyaame, gaar ahaan wakhtiga xisaabta ee gagada carasa la isa soo tugu doono. Wuxuu sidoo kale sawir ka bixinayaa awood darrada addoommada maalinta qiyaame ka muuqan doonta iyo sida ayna waxba u samayn karrinta.

- *In Caaddil mooyee cid kale, laga cabsoonaynin*
- *Ninkii kuunyo caabuday markuu camal la'aan joogo*
- *Cadceeddoo kulayl badan markay ceel biya le waydo*
- *Curad aabbihii dhalay markaan cidi ku sheegaynin*
- *Cashiiro iyo ehel baa ku garan laga cabsoonaayo*

- *Sida ruux cadha le ruuxa kale kaaga cararaayo*
- *Maalintay caddaatee wixii beena laga caago*
- *Cirro uunku wada yeesho ee wada caddaanaayo*
- *Een cawra jirinee banaan lagu cajiimeeyo*
- *Cadaabkiyo jannada kee la gayn lagu caloolyoobo*
- *Ee carar haddaad odhan lahayd ciidan lagu dayro*
- *Allahayow adaa Caaddilee hawsha naga caawi.*

- *Cishadani ciyaar nimay la tahay wayla culusaane*
- *Dadka nimaan cibaadaysan jirin wuu calaacaliye*
- *Casharkii ka tagay baan nakhtiin cidi ka yeelayne*
- *Wakhtigii ciyaar kaga lumaa loo caddibayaaye*
- *Alayaa dib ii celiya waa loo calaacaliye*
- *Ciwaanka malag baa ku qora ciibninkii fala e*
- *Cadad kalena khayr baa ku yaal lagu casuumaaye*
- *Carrabkaaga oo xidhan jidhkaa camal la waydiine*
- *Gacmuhina wixii lagu qabtay cooflay hadashaaye*
- *Ilkuhuna wixii lagu cunay dhab u caddeeyaane.*

- *Way culus tahoo waa maxkamad Caaddil leeyahay*
- *Caday kolay ku tahay shay qudhaan caadka qarrintaayne*
- *Caraabaha dhabtaa maalintaa lagu cajiimeeyo*
- *Caasi looga laayahay ilaa Ciise iyo Aadan*
- *Mursalkii shafeecada Jibriil Caaddil uga keenay*
- *Kuwa loo calaaamadiyey ee caasi noqon waaya*
- *Cadaab aan mutaysanee janada laga cabsiinaayo*
- *Allaha ciddaa naga dhigayow Caaddil baa tahaye.*

○ *Yaa Xayyuun yaa Qayyuun*

- *Qiil bixiyihiiyow kolkay naga qadhaadhaato*
- *Adigaa qummaatiga jahada qaabbilkeeda laaye*
- *Ninkii aad u qabanqaabisaa qaabbilkeed hela e*
- *Kii kalena quus buu yahoo waad ka qubaysaaye*
- *Arji baanu kuu qoranaynaa qaylo maanta ahe*
- *Qaabbilkii ijaabada Allow qalinka ii raaci*
- *Allahayoow qabuul iiga yeel Qaaddir baa tahaye.*

Kaalinta Suugaanta Tiraabta ah iyo Caqiidada

Tiraabtu sidaan hore u soo sheegnay waa qayb ka mid ah suugaanta waana qaybta aan ridmada xarafraaca iyo qafiyadda midna lahayn. Qaybta tiraabta ah ee suugaanta waxaa ka mid ah odhaahyada iyo sheekooyinka, oo qaab ahaan loo isticmaalo sida hadalka caadiga ah balse waa qayb ka duwan hadalkan qayaxan ee nolol-maalmeedda maxaa yeelay waxaa ku duugan abbaar iyo duluc ama xigmad wax kulabax (ujeeddo ay riixayso oo lagu gudbinayo) ama wax kala bax (cashir lagala baxayo) leh.

Suugaan tiraabeedda oo ay ka mid tahay sheekadu sidaan meelo badanba ku soo xusnay cibro iyo wax ku qaadasho ayaa inoogu sugan oo waa ta Alle wayne Subxaanahu Watacaalaa e' Kitaabkiisa barakaysan ku leeyahay suuraddu al-Acraaf isagoo Rasuulka S.C.W amraya *“dadka taariikhda uga sheeke waxa ay mudan yihiin in ay fikirane.”* Aayad kale Alle waxa uu ku leeyahay *“Qisaska umadaha ee la idiinka sheekaynayo waxaa ku jirta wax ku qaadasho laakiin waxay ugu jirtaa kuwa caqliga u saaxiibka ah”*. Markaa halkaas waxaa innooga cad sheekooyinka ama qisaska. Dhacdooyinka in laga warramo oo dadku ka sheekaystaan waxaa inoogu jira inaan wax ku qaadanno. Bal tusaale fudud aan soo qaadan-no qaar ka mid ah sheekooyinka tiraabta ah ee xambaarsan xigmadaha isla markaana inoo leh *koboca qaciido*.

Sheeko Diinka/Diidiinka

Waxay Soomaalidu tidhaahdaa, berigii hore diinku wuxuu ahaa bilaa dahaadh (qolof) wuxuuna ahaa baruur caddiin ah oo soconaysa. Maallin maalmaha ka mid ah ayaa waxaa u shiray bahda haadda iyo shimbiraha waxayna go'aan ku gaareen inay cunaan maadaama uu socod yar yahay kana fakan karin ama carari karin. Markay isku waa-faqeen arrinkaa ayaa waxaa loo sheegay diinkii oo waxaa lagu yidhi, waar diinow bah shimbir yar iyo waynba waay kuu tashadeen waxayna go'aan ku gaadheen in aan lagu cafin oo mid kii ku arkaaba ku cuno!

Diinkii wuxuu yidhi, kuwa ii shiray Eebbahay muu ku jiray?! Waxaa lagu yidhi, Eebbaa xumaan ka hufan! Ma-ya. Wuxuu yidhi, haddu waxba iga qaadi maayaan ee iska dhaafa!

Markii shirkoodii habar shibireed gabagaboodey, waxaa weerar hor leh lagu qaaday diinkii waxaana ugu soo horeeyey Qambaar (Tuke). Tukihii ayaa siduu u soo ordayay guudka kaga dhacay diinkii/diidiinkii markuu is yidhi afka ku mud. Wuxuu is dul taagay diinkii oo Ilaahay qolofan ku hagoogay! Sidaas buuna diinkii kaga badbaaday shirqoolkii habar shimbirood. Bal u fiiso meerisyadan Cismaan Yuusuf Keenaddiid uu ku soo koobay sheekadan. Wuxu yidhi:

- *Diinkaba haddii loo tashaday looma taag heline*
- *Goortuu Ilaah tawakaluu taabay xaajada e*
- *Waxa qolofa wayn loogu tolay yaan tukuhu cunin.*

Maahmaahyada iyo Xoojinta Caqiidada (Aaminaadda)

Maahmaahyadu waa hadal kooban oo xigmadi ay ku dheehan tahay. Haddii aynu si kale u qeexno waa hadal murtiyeed urursan oo badanaa xarafraac leh. Maahmmaahyada Soomaaliyeed badankooda waxaa laga soo dheegtay diinta Islaamka waxayna ku qotomaan xaqiiqo.

Sida caadiga ah gabayga, geeraarka, jiiftada iyo dhammaan qaybaha kale ee maansada waxaa kolka la marinayo lala xusaa ciddii tirisay. Waxaa la yiraahdaa, gabay sidaas iyo sidaas ah ama geeraarkii hebel ahaa waxaa tiriyeey hebel hebel, wuxuuna yidhi....

Ma jirto maanso inta la mariyo aan hal-abuurkii lahaa la sheegin, in kastoo mararka qaarkood laga kor-dhaco qaar magacyada dadkii curiyey la halmaamay. Markaas oo kale waxaa kolkii la dhammeeyo, la raaciyaa, “hebel hebel baa inuu tiriyeey loo malaynayaa” ama “ciddii tirisay lama yaqaan.” Taasi waxay ku badan tahay ummadaha ay wax qoriddu ka soo raagtey sida Soomaalida.

Maahmaahda qudheeda waxaa hubaal ah inay jireen dad sida maansada u curiyey oo markii ugu horreysey iyaga uun laga maqlay. Dabadeedna inta la jeclaystay lagu dhegey murtideeda darteedna ay bulshadu halqabsi uga dhigatay. Sida ay u badan tahay, muddo gaaban ayaa la xusuusnaadaa murtidaas ciddii laga dhaxlay waayaha dambese waxaa la adeegsadaa iyada oo aan la isweyddiin qofka hortii hore laga maqlay.

Ugu dambaysta, waxay noqotaa dhaxal ummadeed oo aan la kala lahayn, marka la sheegayona waxaa curiye looga dhigaa Soomaalida oo idil, iyada oo laga hor marinaayo: “Soomaalidu waxay ku maahmaahdaa....” ama “Soomaalidu waxay tiraahdaa.....”

Taasina inay run tahayna waxaa kuu caddayn karaa maahmaahyada qaarkood oo haddaba la isticmaalo ama lagu maahmaaho iyada oo qofkii iska lahaa iyo sababtii uu ku keenayba weli la xusuusan yahay. Noocaasina kolkii in lagu maahmaaho la doono waxaa inta badan la yidhaahdaa oo laga horraysiiyaa “Hebel hebel wuxuu yiri”.

In kastoo ay innoo soo socdaan maahmaaho badan oo ku saabsan caqiidada iyo arrimaha diinta, bal hadda aan fiirinno maahmaahdan ka dibna waxaad iswaydiisaa sidee ayay ku abuurantay maahmaahdaasi?

Waxay Soomaalidu ku maahmaahdaa “cibaado la gooyay cadho Alle ayay leedahay”. Maahmaahdan markaad u firsato waxaad kala bixi kartaa inuu markii ugu horray-say ku dhawaaqay nin caqli u saaxiib ah ka dib markii uu arkay nin bilaa cibaado ah oo xoolo iyo hanti kaleba haysta balse haddana aan qalbi deggen iyo qurux midna ku haynin xoolahaas. Ugu danbayntiina ay afkiisa ka soo baxday maahmaahdani sidaasina ay bulsahdii ku qaadatay oo ay ku hirgashay. Isku soo wada xooriyoo, Soomaalidu been waa sheegtaa balse been ma maahmaahdo. Haddana waxaynu gudo galaynaa maahmaahyadii waana kuwan:

- ✓ Ballan darro waa diin darro.
- ✓ Iimaan Allaa uur buuxsha. Nin ku aaminay ha khaayaamin.
- ✓ Alla aamin ma iisho. Alla wadeen wehel ma doono.

- ✓ Adigoo Alle aaminsan adhigaaga oodo ama aw-rkaagana dabro.
- ✓ Sir ma qabe Allaa u sahan ah, ama sir ma qabe saab ayaa biyo u celiya.

Laba laba ha ka fogayn:

- ✓ *Salaad misjiid ha ka fogayn.*
- ✓ *Carruurna booyadood ha ka fogayn.*

Sida kaaga muuqata macnaha guud ee maahmaahyadan dhammaantood waxay muujinayaan qiimaha iyo waxtarka ay leedahay Alle ku xidhnaanshahu. Sidaa darteed waxaa hubaal ah in ay maahmaahyadani qayb libaax ka qaadan karaan xoojinta caqiidada Islaamka. Bal u firso kuwan hoose ee muuyinaya faa'iidooyinka iimaanka.

Saddex saddex baa lagu kabaa:

- *Aqli yar aamus baa lagu kabaa*
- *Adduun yar iimaan baa lagu kabaa*
- *Aqal yarna ardaa baa lagu kabaa.*

Abwaan Xays isaga oo adeegsanaya maahmaahda waa kii lahaa:

- *Maalkaaga oo kooban*
- *Meeqaan waxaa siiya*
- *Iimaanka oo miiggan.*

→ *Cilmigu waa tilmaan Alle camalkuna waa tilmaanta ad-doomada.*

Saddex Alle wuu awoodaa kaamase yeelo:

- *Xoogsan maayee xoola i sii*
- *Camal fali maayee hay cadaabin*
- *Guursan maayee yaan gablamin*

Waa kii abwaan **Dhoodaan** mar uu maahmaadan adeegsaday lahaa:

- ✓ *Saddexdii Ilaahay la yidhi, suura galin mayo*
- ✓ *Macnihiina saamayn ayaa, laga saliihiyoone*

Maahmaahyada iyo murtida tiroolayda ah ee Diinta laga dheegtay:

Cilmigu waa astaan Alle, camalkuna waa astaanta addoomada.

Qofka geesiga ahi saddex ayuu u dhaw yahay:

Ilaahay uu u dhaw yahay, dadkana wuu u dhaw yahay, jannadana wuu u dhaw yahay.

Saddex saddex u baahan baa jira

- ✓ *Dambi toobadkeen u baahan*
- ✓ *Nimco ku shukri u baahan*
- ✓ *Dhibaato samir u baahan*

Saddex Ilaahay ayaa kugu jecel

- ✓ *Cabsi badni*
- ✓ *Run badni iyo*
- ✓ *Xalaal miirasho*

Gabadh ceebteed waa afar

- ✓ *Ha qaar daylaato*
- ✓ *Ha qund jeclaato*
- ✓ *Meeshee qaylo ka yeedho ha qandooddo*
- ✓ *Wajigana qaniinyo ha ku labaato.*

Adaabta Cuntada:

Afar lalama cunteeyo:

- *Kaynaan dheere*
- *Kubeed liqi*
- *Korka wareege iyo*
- *Kolkaaga ku eege.*

Nin soori qaaday nin ay seefi kaa qaaday baa dhaama.

Reerka laba waa u hoog, labana waa u hoog labaad

Hoggaan xumo reerka waa u hoog, hadday odayga gashana waa u hoog labaad. Hunguri xumo reerka waa u hoog, hadday islaanta gashana waa u hoog labaad (waxay ku qotontaa xadiiskii Rasuulka NNKH uu labaa: dhammaantiin waxaa tibiin masuullo...)

sidaasi la mid ah dhammaan maahmaahyada ku xusan cutubkan waxay salka ku hayaan xadiis ama fasiirka aayad Quraan ah. Qof kasta oo cilmiga diinta wax uga bilaaban yihiin waa fahmi karaa xidhiidhka ay la leeyihiin shareecada Islaamka.

CUTUBKA TODDOBAAD

Suugaanta iyo Xallinta Khilaafaadka (Iskudhacyada)

Hordhac

Soomaalidu waxay leedahay hab-dhaqan u gaar ah oo ay ku xalliyaan iska hor imaadyada bulshada. Hab-dhaqanka ay Soomaalidu u xalliyaan iskudhacyada bulshada waxaa saldhig u ah ama madal-dhac u ah **geedka** oo ah xafiiska iyo maxkamadda loogu garqaado qaybaha bulshada si loo kala saaro dhibbanaha iyo dhiblowga. Haddaba, cutubkan waxaad kaga bogganaysaan, sababaha keena khilaafka, maareynta khilaafka, garta xeerbeegtida, ergada iyo culimada. Waxaanan raacin doonaa xidhiidhka ka dhexeeya qodob kasta iyo suugaanta ama kaalinta ay ku leedahay suugaantu xallinta khilaafaadka.

Sababaha Keena Khilaafka

Guud ahaan iska hor imaadka Soomaalida ka dhex dhaca waxaa sababi jiray arrimahan soo socda:

- 1- Geela iyo faradaha.
- 2- Baadka iyo biyaha.
- 3- Dumarka iyo dal balaadhsiga.
- 4- Qabka, kibirka iyo gardiidka.
- 5- Kursi ama saldanad maamul (arrimaha siyaasadda) oo xambaarsan qabiil iyo kooxaysi iwm.

Haddaba, noocyada isku dhacyada dhex mara bulshada Soomaaliyeed waxaa ugu mug weyn iskudhacyada **qabiil-ka** oo badanaa ku yimaadda mid ka mid ah qodobbadan soo socda:

- ✓ In muran ama damac dhuleed uu dhex maro laba qabiil oo daris ah.
- ✓ In koox damaaci ah oo isku qabiil ahi ay xoog ku qaataan qayb ka mid ah xoolaha ay leedahay xaafad ay degal wadaag yihiin oo ka mid ah qabiilka ay daris wadaag yihiin gaar ahaan geela.
- ✓ In la dhaco gabadh u doonan nin kale.
- ✓ In qof uu dilo qof kale oo aan qabiilkiisa ahayn si qalad ah ama gardarro ah, sidaasi si la mid ahna ay qolada kalena isku diyaariyaan sidii ay u bixin lahaayeen fal-celinta ay Soomaalidu u taqaan aaridda ama aargoosiga.

Haddaba, qodobbadan iyo qodobbo kale oo sababi kara iskudhac qabiil ayaa waxay leeyihiin hannaan xallineed u deggan. Suugaantuna waxay qayb ka tahay hannaannada u deggan xallinta khilaafaadka Soomaalida iyo islaaxa bulshada.

Bal aynu isla eegno qormo uu diyaariyey barafasoor Axmed Cabdullaahi Maxamuud (Kashmiir) oo uu kaga hadlayo khilaafka iyo sababaha keena iyo waliba maaraynta khilaafka:

‘Khilaafku waa isfahan la’aan iyo ismaandhaaf dhex mara laba qof, laba kooxood, laba qabiil, urur, hayadood ama dawladood. Waxaanu khilaafku (Conflict) yimaaddaa marka shakhsi ama koox ay dareemaan in danahoodii cid kale si qaldan u soo faro galisay ama ay rabaan in ay si khaldan u maamulaan danabu waxa ay noqan karaan waxyaabo badan sida adduun, figrad, mabaadi ay rumaysanyiin inay sax tahay, cabsi ay qabaan oo ay u arkaan inay dhib soo socota tahay ama cidkale soo weerareyso.

Khilaafka waxa sababa arrimo badan markay yimaaddaan oo kuwan soo socdaa ku jiraan:

- Isgaadhsiinta oo liidata (poor communication).
- Xukun raadis (seeking power).
- Maamul jilicsan oo aan lagu qanacsanayn.
- Hoggaamiye tabar daran oo daciifa (Weak Leader).
- Daacad darro.
- Hoggaamiyaha oo la beddelo iyadoon raalli laga wada ahayn.

Calaamadaha khilaafka lagu garto

- ✓ *Faro ku badal & senyaalayn (Body language).*
- ✓ *Heshiis la'aan ka dhalata ma'baadida meesha taalla.*
- ✓ *War naxdin leh oo la qariyo ama dibada loo soo saaro*
- ✓ *Baaq adag oo ka soo baxa bulshada oo layska dhago tiro.*
- ✓ *Arrin aan laysku raacin lagana heshiin oo saxaafadaha laga sii daayo.*
- ✓ *Khilaafka oo lagu baahinayo bulshada dhexdeeda & kutidhi ku teenta.*
- ✓ *Xukun doonis aan sharciga waafaqsanayn.*
- ✓ *Ixtiraam la'aan.*
- ✓ *Ujeeddada oo aan la muujin, daahana laga qaadin.*
- ✓ *Wadaxaajood aan la rabin oo la tartamaayo.*

Maareeynta Khilaafka

Haddii aynu isticmaalno figradda ku salaysan habka wada shaqaynta (Collaborative Concepts) waxaa hubaal ah in aynu sare u qaadi karo guulna ka gaadhi karo xallinta khilaafaadka dhexdeenna ka dhaca & iska hor-imashadyada. Figraddani waxay dhalinaysaa inaynu dhinac kaliya u wada jeedsano indha kaliyana ku eegno dhibka dhexdeenna yalala, oo qof walba figraddiisa la dhageysto dabadeedna talada la rogrogo, iyada oo cid tartamaysaa jirrin. Dabadeedna aynu gaadhnno heshiis dhan walba raalli ka yahay (Win-win Situation).

Hababka si loo xalliyo khilaafka iyo isa-seegidda waxaa u asal ah in qofku fahansan yahay haddii khilaafka la xallin waayo oo uu sii socdo waxa ka danbeeya waxa uu yahay, waxa ka danbeeya. Waxa weeye labada dhinac ee is hayaa laba qof, laba kooxood, laba qabiil, laba urur ama dowladood kuu doono ba ahaadee in mid waliba dhinac isku xaydxaydo oo goolaaftamo dabadeedna la

is dilo oo dagaal dhaco halkaasna dhimasho iyo khasaare yimaaddo. Xataa haddii adigu aanad labada dhinac ee dagaallamaya aanad ka mid ahayn laakiin aad la deegaan tahay khasaaraha & eeddu way ku soo gaadhayaan saamayn weynna waad ku yeelanaysaa. Sidaas daraaddeed, cid kasta oo aragta khilaaf agteeda ka dhacaya waxa la gudboon inay xalliso.

Marka hore waxaad ogaataa khilaafku wuxuu jiraa inta xaqiiqadu maqan tahay laakiin marka xaqiiqada la helo khilaafku wuu dhammaadaa, sidaas daraadeed waxaa habboon dadka Soomalida ah ee raba inay khilaafaadka xalliyaan inay marka hore xaqiiqada raadiyaan dabadeedna xaqiiqada soo bandhigaan, waynu is wada naqaannaa khilaafka inaga dhex taagan. Waynu ogsoonahay waxa uu yahay laakiin waxaynaan qiimo u yeelin dhibta ka imaynsa haddii aynu xallin wayno. Dadka is haystaana kuma xisaabtamaan khasaaraha ka soo gaadhaaya inay khilaafka ku sii jiraan iyo wakhtiga kaga lumaaya, mar walba waxaa muhiim ah oo habboon in khilaafka la xalliyo. Dadku haddii ay khilaafkooda iyo muranka dhex mara xallin kari waayaan waxaa lagu tilmaamaa inay yihiin ummad dumaysa oo jabli haysto” .p.3-4.

Sida ynu wada ogsoonahay suugaantu waxay door muhiim ah ka qaadataa xallinta isku dhacyada bulshada dhexdeeda, sida khilaafka u dhexeeya lammaane, qoys, qolo, beel ama bulsho. Waa arrin maragmadoon ah kaalmada ay suugaantu ka gaysato nabadaynta bulshada. Si aynu u muujinno jiritaanka doorka suugaantu ay ku leedahay xallinta khilaafaadka, waxaynu soo qaadanaynaa maansooyin iyo maahmaahyo mug leh oo ku milan ubucda suugaanta.

Maahmaahda tidhaahda: **‘Dagaal wiil baa ku dhintee wiil kuma dhasho’** markaynu dhuuxno xigmada ku duugan, waxay kaalin laxaad leh ka qaadaynaysaa nabadaynta

waxaana la isticmaalaa marka la rabo in la muujiyo faa'iida darrada daagal, si loogu caqli celiyo dagaal oogayaasha aan khibradda durugsan u lahayn waxyeellada dagaalka.

Tusaale ahaan waxaa la wariyaa qarnigii 20aad bilowgi-sii colaad dhex martay labo jilib oo Soomaliyeed. Markii labadii ciidan dagaal iskugu soo qalab qaateen ee dadkii kale oo dhami kala joojin kari waayeen, ayaa gabayaa la odhan jiray Salaan Carrabay intuu labadii col kala dhex joogsaday mariyay geeraar uu ku kala qaboojinaayo labada guuto waxaana ka mid ahaa tuducyadan soo socda:

➤ <i>Maalintii Cumar Daahir</i>	<i>na</i>
➤ <i>Isku gooyay ciyaartiiyo</i>	➤ <i>Nin caleentii caddaatiyo</i>
➤ <i>Nin caloola cad joogiyo</i>	➤ <i>Caamadaan garayn</i>
➤ <i>Maygaag ciidan warqaatay</i>	➤ <i>Oo markay cuurar dhintaan</i>
➤ <i>Balaayo curufkeediyo</i>	➤ <i>Ee cutub wayni idlaataa</i>
➤ <i>Camalkeeda yaqaanno</i>	➤ <i>Lays canaanan hadhoowe</i>
➤ <i>Waa cibaaro qabaayee</i>	➤ <i>War talow colka jooja.</i>
➤ <i>War talow colka jooja</i>	➤ <i>Labadiinna tan curee</i>
➤ <i>Nin habeeno casheeyay</i>	➤ <i>Isu cubo ridaaya</i>
➤ <i>Caad yar aan har lahayniyo</i>	➤ <i>Cidna way isu xignaa</i>
➤ <i>Ceeryaamo iskugu toostoo</i>	➤ <i>Haddii aad is cuntaanna</i>
➤ <i>Inuu caafiyadiiisa</i>	➤ <i>Idin caabudan maynno</i>
➤ <i>Cababar meel la fadhiisto</i>	➤ <i>.....</i>
➤ <i>Caqligayna galaynee</i>	➤ <i>Kala cawdu bilaysi oo</i>
➤ <i>War tolow colka jooja</i>	➤ <i>Waar tolow colka jooga!</i>
➤ <i>Carrabkaan ku hadlaaya-</i>	<i>Cabdullaahi Suldaan Ti-</i>

macadde AHUN wuxuu ahaa indheer-garad iyo abwaan Soomaaliyeed oo qaddiyad badan, sidoo kale wanaaggana aad u jecel. Wuxuu tiriyey abwaanku gabay aad u qiimo badan oo la yidhaa ‘Dugsi ma leh qabyaaladi’. Waa kuwan meerisyo ka mid ah kuwii ugu miisaanka cuslaa ee ku jiray gabaygaa uu abwaanku uga gol lahaa in uu ku xalliyo khilaafka iyo is qabqabsiga beelaha kuna daweeyo xanuunka dilaa-ga ah Soomaalida ragaadshay (qabyaaladda). Wuxu yidhi:

- *Doc hadday u wada jeedsatooy dhowrto danaheeda*
- *Ooy duul walaala ah tahay ooy duunka ka heshiiso*
- *Dadka kama yaraateene ways dabar jaraysaaye*
- *Dubba madaxa ways kala dhacdaa daa’in abidkiise*
- *Goortay is wada dooxatay baa daad u soo geliye.*
- *Ubadkiinii waad daadiseen waana dubateene*
- *Dubaaxdiisii waad wada cunteen duhur dharaareede*
- *Dariiq toosan Soomaaliyey waa lagaa dadaye*
- *Darajada Ilaahay ninkii doonayaa hela e*
- *Ninka duday diistoorkiyo waxyiga diinta ka carrowye*
- *Dugsi ma laha qabyaaladi waxay dumiso mooyaane*
- *Haddaynaan xumaantiyo dilkiyo daynin kala qaadka*
- *Dibaddaan ka joognaa sharciga daacadda Ilaahe*
- *Danbarkeedu waa Jahannama iyo dogobkii naareede*
- *Dugsi ma leh qabyaaladi waxay dumiso mooyaane*

Xidhiidhka ka Dhexeeya Adeegsiga Suugaanta iyo Hab-Dhaqanka Xallinta Colaadaha Soomaalida

Waxaa hubaal ah in ummad walba ay leedahay nidaam iyo xeelado ay u adeegsadaan maaraynta iyo xallinta hawlaha, gaar ahaan marka ay yimaaddaan dhibaatooyin iyo isqabqabsiyo u baahda in xal loo helo iyo in la kala saaro dadka ay arrimuhu dhex mareen. Haddaba, nidaamkan loo kala saaro dadka Soomaalidu waxay u taqaan ‘*garnaqsi*’ waxaana loo saaraa guddi-dhaqameed loo yaqaan xeerbeegti, guddigaasina wuxuu adeegsadaa xeerarka ay garahooda ku dabbakhaan oo ah xeerarka u yaal jufooyinka (jilib-hoosaad) beelaha ama qabaa’ilka ay kala saarayaan ama u garqaadayaan.

Sida la ogyahay ummad kasta khilaafaadka iyo iska horimaadyada dhex mara iyo xataa qaabka wada noolaan-shahooda waxay u leeyihiin qaabab iyo xeerar ay u maraan, taas oo ay wixii dhibaato ahna ku xalliyaan, wixii wada noolaansho ahna ku dhaqan galiyaan. Dhibaatooyinka dhaca waxa jirta cid gaysata iyo cid xalisha. Sidaa darteed guud ahaan Soomaalidu waxay hore u lahayd oo lagu yiqiin xeerar ay ku kala baxdo marka dhibaatooyin dhex maraan, ama ay wax ku qaybsato marka dano dhex maraan. Hase yeeshee marka hoos loo sii daadego waxa laga yaabaa in ay deegaamada iyo qabaa’ilku kala leeyihiin xeerar iyo qaab-dhaqameed kala duduwan, kuwaas oo laga yaabo inay guud ahaan iyo gaar ahaan qaarba si isku soo galaan.

Soomaalidu waxay dhaqan iyo hidde u leedahay gar-soor wanaagsan, gobannimo, is-jidmarin, is-xaalmarin, isu dulqaadasho, is-dhaahin iyo mucaamil nololeed oo wanaagsan, kuwaas oo la odhan karo waxa uu 100% ka wanaagsaana shuruucda iyo qawaaniinta ay dunida casriga sheegataa maanta ku dhaqanto, iyadoo aanad maanta arkayn cid isu garaabaysa iyo cid is garmarintaaysa iyo cid garanaysa gartii xeerbeegti ee lagu kala bixi jiray. Sidoo kale ma jirto guurtidii xeerbeegti ee dadka ku kala hagoogan jirtay marka ay xaajo murugto ee ay arrimuhu dhabqaan.

Garta Xeerbeegtida iyo Adeegsiga Suugaanta

Waxaynu qormadan kaga hadlaynaa garta xeerbeegtida Soomaalida iyo adeegsiga suugaanta, gaar ahaan wakhtiya-da ay ku guda jiraan garnaqsiga dhinaca dhaqanka Soomaalida iyo xeerarkii lagu dabbakhi jiray marka ay yimaaddaan dhibaatooyin iyo isqabsiyo u baahda in xal loo helo iyo in la kala saaro dadka ay arrimuhu dhex mareen. Sidaa darteed waxa taas oo kale la yidhaahdaa *garnaqsi* waxaana loo saaraa guddi-dhaqameed loo yaqaan xeer-beegti; gartuna waa hannaanka kala saaridda dhibbanaha iyo dhiblawga ama ciddii arrinta isku haysata. Waxaa maxkamad u ahaa in geed iyo goob la isugu yimaado oo arrintii gorfayn u baa-han iyo cidii is haysata ee la kala saarayoba loogu garnaqo, waxaana la iska ilaalin jirey eexda iyo gar-cadaawaha, taas oo ay dadka qaar ku caanbaxeen garyaqaanimada iyo caddaalad xukunka, sida ninkii la odhan jirey Ina Sanweyne; oo Soomaalidu waxa ay u aragto inuu sax yahay weji kalena qaadan kara waxay yidhaahdaan Ina Sanweynena u gee waa sidaa arrinku. Sidoo kale waxaa jira xeerar ay Soomaalidu garahooda ku dabbakhaan oo ah xeerarka u yaal beelaha ama qabaa'ilka ayay u cuskadaan gar-qaadkooda. Waa kii Salaan Carrabay lahaa:

- *Xeer-beegti murantaa gartay, xeeli hadashaaye*
- *Xaajada badh baa la hojiyaa, huga la saaraa*

Xeer-beegtidu marka ay furayaan garta si ay ugu gar-qaadaan laba dhinac ee khilaafku dhex maray ama muransan, waxay hadalladooda ku bilaabaan weedho iyo xigmado suugaan u badan, waana kuwan qaar ka mid ah hal-hay-syadooda:

- Gari laba nin kama wada qosliso/ gari Allay taqaan.
- Ilaahayow eexna ha nooga tagin, aqoon la'aanna ha nagu cadaabin.
- Gar-diid waa Alla diid.
- Gartu hayd qoraxooto runtay hadhsataa;
- Hadday harraadanna markhatigay ka cabtaa.

Sida la ogyahay ummad kasta khilaafaadka iyo iska horimaadyada dhex mara iyo xataa qaabka wada noolaansha-hooda waxay u leeyihiin qaabab iyo xeerar ay u maraan, taas oo ay wixii dhibaato ku xallilaan, wixii wada noolaanshna ku dabbakhaan. Dhibaatooyinka dhaca waxa jirta cid gaysata iyo cid xallisha. Sidaa darteed guud ahaan Soomaalidu waxay hore u lahayd oo lagu yiqiin xeerar ay ku kala baxdo marka dhibaatooyin dhex maraan, ama ay wax ku qaybsato marka dano dhex maraan. Hase yeeshee marka hoos loo sii daadego waxa laga yaabaa inay deegaamada iyo qabaa'ilku kala leeyihiin xeerar iyo qaab-dhaqameed kala duduwan, kuwaas oo laga yaabo inay guud ahaan iyo gaar ahaan qaarba si isku soo galaan.

Marka laga hadlayo gar xeer-beegti ereyada la isticmaalo waxa ka mid ah gar-muslax, gar-cadaawe, jid, xeer, dacwe, igmasho, guddoon, samatalis, hadimo-talis, maahmaah, murti, jillaad, booli, didiif (dedafayn), jid-bixin, jid-bixiye, iyo ereyo kale oo badan oo aad ka dhex helli doonto sheekadadan. Mawduucan oo ah mid aad xiiso badan oo xambaarsan macluumaad badan, isla markaana wax badan kaaga iftiiminaya xeerarkii iyo dhaqamadii nololeed ee mujtamaca soomaalida, iyadoo ay dadka reer Somaliland yihiin dad hodan ku ah hiddo samida dhaqanka iyo waliba balaqada murtida suugaaneed.

Soomaalidu waxay dhaqan iyo hiddo u lahayd garsoor wanaagsan, gobannimo, is-jidmarinta, is-xaalmarinta, isu dulqaadasho, is-dhaahin iyo mucaamil nololeed oo wanaagsan, kuwaas oo la odhan karo waxa uu 100% ka wanaagsaana shuruucda iyo qawaaniinta ay dunida casriga sheegataa maanta ku dhaqanto, iyadoo aanad maanta arkayn cid isu garaabaysa iyo cid is-garmarintaaysa iyo cid garanaysa gartii xeerbeegti ee lagu kala bixi jiray. Sidoo kale ma jirto guurtidii xeerbeegti ee dadka ku kala hagoogan jirtay marka ay xaajo murugto ee ay arrimuhu dhabqaan.

Gartu way noocyo badan tahay, berigii horena qofku waa yaqaanay sida uu ku gar helayo iyo inay gari meesha ugu jirto iyo in kale. Noocyada loo garqaado waxa ka mid ahaa ama loo garnaqsado waxa ka mid ahaa: garaw, dhaahin, xaal, muslax, gar-cadaawe, gar-shareeco, gar-xeerbeegti, gar-booli, gar-jilaad iyo qaar kale, waxaana dhi-ci jirtay in la kala gar helo, iyadoo ay gartu noqon jirtay gar-caddaaladeed iyo gar-eexo. Sidaas darteed ninku wuu gar-qaadan jiray, taasina waxay qayb ka ahayd hiddosamida dhaqanka iyo gobannimada dadku lahaa.

Guddiga xeerbeegti ee garta qaadaysaa waxay ahaayeen kuwo yaqaan waxa ay ka garnaqayaan iyo waxa kale, hadii ay muslax tahay, hadii ay kala dareerin tahay, hadii ay gar cadaawe tahay iyo hadii ay gar kale tahayba. Waxaase jiray wax la odhan jiray *samatalis* iyo *hadimatalis*, kuwaas oo ahaa laba calaamo oo lagu kala sooci jiray ragga had iyo goor garaha gala, kuwaas oo u qaybsami jiray nin daacad ah oo la odhan jiray *samatalis* iyo nin aan daacad ahayn oo la odhan jiray *hadimatalis*. Garta haddii la feeniyo ama la axalo-cunsiiyo cidda garnaqaysaa wax ambiil (racfaan) ah lagama qaadan karo, taasina waxa weeye garta adag ee loo yaqaan gar-cadaawe.

Soomaalida badideedu maadaama ay suugaanta hodan ku ahayd, isla markaana ay suugaantu ahayd waxay suugaanta u isticmaali jirtay garaha, aynu waxoogaa ka taatabano suugaanta garaha loo isticmaali jiray iyo noocyada garaha ah ee lagu dhaqmi jiray, jidka ka horreeya garta, cadday-maha lagu kala gar helo, sida loo kala gar helo, xeerarka Soomaalida iyo kuwa xeer-ciyaabeedka ah, cidda xeerka jebisa sida laga yeelayo...

Ninka inuu gardiid noqdo dhaqanka iyo xeerka waa ku ceeb. Sidoo kale haddii laga gar helo waa inuu garawshiinyo bixiyaa, waayo haddii uu garawshiinyo bixin waayo waxay taasi ku noqonaysaa gunnimo.

Soomaalidu waxay tidhaahdaa “*Nin aan garaw barani ni gar ma baran*”. Ta kale waxa iyana loo baahan yahay inaad malayso cidda aad wada hadlaysaan ee kaa soo horjeedda inay kaa af roon tahay (aftahamo badan tahay) iyo in hadalkiisa lagaa xigo oo aanu kufkaaga ahayn, waayo Soomaalida waxay tidhaahdaa “*gadhba gadh baa la tusaa*”. Ta kale waxa jira hadal aan afkaaga ku wanaagsanayn oo afka inaadeerkaa ku wanaagsan, tusaale ahaan marka seeddigaa kaa soo horjeedo ama arrin idin dhexmarto, ama soddog-gaa oo kale iyo qof kasta oo xil kugu leh ama aadan afka ku kala waaxi karin sidaa darteedna lagaaga toosan yahay ama wax odhaahiisu afka cid kale ku wanaagsan yahay. Soomaalida waxay tidhaahdaa “*Hadal nin kaa xigo iyo hawl nin kaa xigo midna lama hororsado*”. Laakiin dhaqan xumooyinka soo kordhay waxa ka mid ah in labada reer ama labada qof ee arrini dhex marto halkii si wanaagsan loogu gar-qaadi lahaa in gartooda la mashruuceeyo oo ay waqti dheer qaadata ama cidiba kala saari waydo oo ay isku sii murgaan oo timaha la isugu sooho ama marka ay arkaan in la isku dilayo ay iyagu iskood isaga kala dareeraan.

Xilliyadii hore garta laba qof ama laba qolo loo qaadayaa kama ay badan jirin inay maalin ama habeen iyo maalin socoto xataa marka ay guddidu raagto oo ay debedda u baxdo, waayo waxa la odhan jiray **“Guddi raagtay ama hal meesha ku jira ayey ka saaraysaa ama hal aan meesha ku jirin ayey soo gelinaysaa”**. Isla markaana hadimada iyo waxa xun lama talin jirin, iyadoo xataa aanu qofka aakhiradiisaba u tudhan ay marka horeba hadimo-taliska iyo eexdu godob aan hadhin leedahay. Sidaa darteed haddii aad cid u gar-qaadayso ha u kala eexan, waayo waxa jirta xikmad Soomaaliyeed oo tidhaahda **“Meesha aad qofka qaadanayso qof baad kaga tegaysaa”**. Ta kale ninka hadimada iyo wax xun taliska ah waxa uu cawaaqibkiisu ka muuqan jiray naftiisa, maalkiisa iyo ubadkiisa, isla markaana cawaaqib-xumadaasi kama hadhi jirin sagaal awow ama abadkiis, iyadoo dhinaca kalena uu dadka dhexdiisa ka noqonayo nin ceebo iyo naanayso leh. Bal eeg maahmaahdan: *“Nin wiil lihi xeer ma duraanto, nin markhaati been ah kuu furay wuxuu yahayna ogaatay muraadkaagana ka beshay”*, waayo markhaatiga fududi ninna waa u hiil, ninna waa ku godob. Laakiin ninka markhaati been ah furaa wuxuu waayaa kalsoonidii lagu qabay iyo xeer-beegtinima-diisa. Waayo mar haddii lagu yidhaahdo *“Ninkaasi xaajo qaad ma aba”* ama *“War-gal ma aba”* IMW waxa uu noqonayaa nin gabadhii guur-beeshay. Sidoo kale ninka ay maalin ka xumaato waxa raaci jiray jareexo iyo naanays aan abidkii ka hadhin, waana ta la yidhaahdo *“Gole saymo....”* *“Hoos waliba hadalkiisa leh, golaha madhnaan lagagama tago”*, waayo golaha ama ceeb ayaad kaga tagtaa ama ragannimo ayaad kaga tagtaa. Masalan ninka suuqa ka towtow leeya ee yidhaahda ciddaas ayaa gardaran ee maxaa wax looga

qaban waayey waxa la odhan majiray *“farasow kacdaada iyo kadladaada isla sug”*.

Waxaa la sheegaa in laba nin oo sida la sheegay Ciise ahaa uu mid ka mid ahi maroodi dilay oo dhaawac u geystay. Ka dibna nin kale oo Ciise ah ayaa dhiiggii maroodiga ka daatay raadkiisa raacay, dabadeedna wuxuu u tegay maroodigii oo aan waxba la noolayn. Ka dibna wuu dhaawac-tiray oo sidaa ayuu maroodigii ku qudh baxay. Labadii nin ee midna maroodiga dhaawacay midna dhaawac-tiray ayaa is dacweeyey oo xeer Ciise isla galay iyaga oo sida la sheegay geedkii 1aad ilaa geedkii 12aad isla maray. Dabadeedna oday ka mid ahaa raggii geedka fadhiyey ayaa arrintii loo sheegay. Odaygii baa yidhi: *“Sow tii la yidhi maroodiga durdur mooyee dar ma deeqo, oo duur mooyee dureemo ma qariso, oo nin makala (qudh-jara) mooyee nin mudaa ma dilo”*.

Ka dibna gartii sidaa ayey ku dhamaaatay. Laakiin sida aan sheeko ku maqlay odaygii markii uu gartii sidaa ku dhammeeyey ayey naftii ka baxday oo sidaa ku dhintay, waxaana la yidhi waxa halkaa ku baxay halkudheg la magac baxay: *“Nin malaggii galay iyo mamaasan (Qabiil) u gal”*.

VI. Gar-Booli:

Waxa dhacda inay laba qof ama nin isku qaybsadaan wax aanu midkoodna lahayn, sida lacag iyaga oo wada socda ay meel cidla ah ka heleen, ka dibna uu labada nin midna hor arkay, midna horqaaday, lacagtaasina waa booli aanu labada nin ee isku haysta midna lahayn. Laakiin marka laga gar-qaado labada nin mid baa booligaa yeelanaya oo aanu xayiigle (xaqlihii ay lacagtu ka luntay) mooyaane aanay cid kale ka kaxayn karin.

Sidoo kale waxa dhacda xilliga dagaallada in nin colka labada dhinac ee dagaallamaya ka mid ahi uu dilo nin cadawga ka soo horjeeda ah, laakiin uu nin kale oo waranle ahi uu furkii ninka la dilay gacanta ku dhigo, iyadoo uu furkaasi noqon karo faras ama qori, ka dibna ay furka ninkii ninka dilay iyo ninkii furka gacanta ku hordhigay isku qaybsadaan. Labadaas nin mid wuxuu taagan yahay “Anigaa ninka dilay oo furka ka ritay ama furkiisa dhacsaday maadaama aan dilay, ninna wuxuu leeyahay anigaa naftayda biimeeyey oo cadawga ka soo qaatay furkan.” Sidoo kale waxa kale oo iyana dhacda in geel la soo dhacay uu nin habeenka hore xeraysto, ka dibna uu ninkii la soo dhacay ka sheegto, laakiin waa tii la yidhi *gari laba nin kama wada qosliso*, sidaa darteed garta booli xeerkeedu waxa weeye “Booli waxa leh ninka gacanta ku hor dhigay ama uu xeradiisa soo horgalay”, ninkaasna waxa kiciya ama gar xoolahaa kaga qaadi kara ninkii yedlaha ahaa ee xoolahaa lahaa. Laakiin meelaha qaarkood waxa xeer u ah in ninka wax dilay ee furka la isku haysto ninkii lahaa dilay la siiyo qaalin la yidhaahdo *Shakama-qabad*.

Tusaale ahaan nin baa beri waraabe dabin u dhigay, ka dibna waraabihii oo dabinkii ku jira ayaa nin kale soo maray oo uu waraabihii oo dabinkii ku jira dilay. Ninka hore ee waraabaha dabay sababta uu u dabay waxay ahayd inuu dilo. Balse isaga oo is leh wax baad kaga helaysaa ayuu ninkii kale ee waraabaha dilay qaannabay oo uu ku yidhi ma waxaad dishay waraabihii aan dabtay? Haa buu ka dibna ku yidhi. Dabadeedna waxa uu ku yidhi “ii keen waraabahaygii”. Ka dib wuxuu uga jawaabay: *“waayahaye soo qabso waraabe aan kuugu saanyo (qiimibiisa lagu sargooyo)”*. Laakiin ninkii wuu soo waayey waraabe kale, illayn waraabe gacanta ugu jiraa ma jiro’e, sidaas ayuu dabadeedna ku garwaayey. Tusaale kale hadii aynu soo qaadanno, waxa la yidhi nin baa beri yidhi, wan (Neef) aanu Berbera ku wadnay oo aanu is nidhi dawga Sheekh mariya ayey badhidiisa oo aad u waynayd noo mari wayday dawgii. Dabadeedna nin kale ayaa isna yidhi “Beri baan ka shaqayn jiray hudheel, markaas ayaanu annaga oo 100 nin ah hal digsi wada xali jirnay, boqolkayaga nin oo aanu ninna ninka kale arkayn.” Dabadeedna ninkii wanka ka sheekaynayey ayaa yidhi, “Taasi ma wax dhici karaa?” Ka dibna ninkii digsigaa ka sheekaynayey ayaa yidhi “Haddaa ma sheekada aad ka sheekaynayso ayaa suurtagal ah?” Dabadeed halkaas ayey labadii nin isku liqi kari waayeen oo ay iska kala tageen oo ay arrintoodu noqotay, inaga baandhee.

Sidaa awgeed garta tusaalayaashaa aynu soo qaadannay nooc eg ayaa la yidhaahdaa *gar-jileed ama gar-badh*. Laakiin sidoo kale waxa gar-jileed loo yaqaan garta aan dawga ay leedahay la marin ee la marinhabaabiyo.

Gar-kala-dareeris:

Garta la yidhaahdo *garta kala dareeriska* ma aha mid loo eego caddaalad, laakiin waxay u eg tahay xal ama garta muslaxa loo yaqaan. Ragga had iyo goor garta caynkaas oo kale ah gala ama wax ka tara ama wax ka qabtaa waa ragga ku sifoobay samatalisnimada. Garta kala dareerisku cidna way ku jiifsataa, cidna way u sed-burisaa. Laakiin had iyo goor inta badan waxa garta caynkaas oo kale ah loo qaadaa laba qabiil inkasta oo laba qof-na loo qaadi karo. Tusaale ahaan cidda ama qabiilka wax geystay waxay leedahay ama lagula dhaqmaa wax la yidhaahdo qaboojis, jilid-salaax, sacabo-wadhad IWM.

Marka arrinta ama garta caynkaas oo kale ah lagu jiro waxa jirta xikmad Soomaalidu isticmaasho, taas oo tidhaahda: *“Marka nin indho gar-darani ooyaan, indho gar leh maxaad moodday”*. Laakiin waxa jirta xikmad kale oo tidhaahda *“Walaalkaa baddii candhuuftaadu gaadho, gacantaaduna ba gaadho”*, taas oo macneheedu yahay ninkii aad candhuufta ku tuftay gacantaada waa in aad kaga masaxdaa. Soomaalidu waxay tidhaahdaa *“May tidhina waa kayd rag”*. Q/ Siciid Ismail, August-21- 2015 G. C

ERGADA IYO ADEEGSIGA SUUGAANTA

Ergada cid kasta oo ay la joogaan waa ay taakuleyn jireen, wanaag iyo soodhoweyn waxaan ahayn waa laga ilaalin jiray. Beelaha ay ergadu sii dhex marayaan intay hawlhooda gudanayaan, qudhoodu, wax bay ka gaysan jireen wanaajinta ergada. Waxaa taas u dheeraa, in beeluhu ay ku dadaali jireen inay gacan buuxda ku siiyaan wanaagga ay qabanayaan dadkaan ergada ah. Sidaas buu ahaa xeerka ergada nabaddoonka ah. Waxaa laga caagganaa in falfal xumo lagula kaco dadkaas akhyaarta ah ee nabaddoonka ah. Dilka loo geystaana wuxuu ahaa arrintaanan laga samri karin oo ay taariikhdu xusto. Dareenka ka yimaadda dhacdada noocan oo kale ah waxaa inoo muujinaya abwaankii Soomaaliyeed ee tiriyeey tixdaan:

- *Teer iyo Deryaaliyo tan iyo Duuddi Nebi Aadan*
- *Ergo dadabta lagu gowracaa dunida woom koowe.*

Nin kasta ma noqon jirin ergey. Qofka loo xulayo in uu ergo noqdaa waa nin qiimaheeda leh, odey ah, diin iyo dh-aqan yaqaan ah, caaddil ah, taariikh ku leh degaanka, geesi oo aftahan ah. Xadgudubka loo gaysto ninka caynkaas ah ayaa iyana xanuun gaar ah reebi jirtay.

Ergo nin afar afar uga adag uun baa loo diraa:

- ✓ *Dhurnvaa cay uga adag*
- ✓ *Kudkude gaajo uga adag*
- ✓ *Kurtin qorax uga adag*

✓ *Dhagaxna qabaw uga adag.*

→ *Gobi geed ma goyso, hadday goysana gunta kuma jarto.*

Aw Yusuf Barre oo ka mid ahaa duqayti ergo ah oo laga daba diray geel aad u tiri badnaa la qaaday ayaa waxa uu yidhi labadan meeris ee hoose:

➤ *“Nin caddaadey cadaabkiiba waa, lagala ceesaaye*

➤ *Rag cirroobay baa nagu jiree, geela noo celiya”*

Markaa waxaynu halkaa ka xaqiiqsanaynaa in suugaantu ay ahayd gantaal riddo dheer oo loo xambaarsho farriin kasta oo loo arko in ay muhiim tahay, lana rabo in loo dhag raariciyo. Sidaa darteed, ergaduna waxay dareensanaayeen muhiimadda ay leedahay adeegsiga suugaanta oo waxay isku dayi jireen inay hadalkooda ku furfurtaan erayo suugaan ah oo murti xambaarsan.

HABKA SUUGAANTA LOOGU ADEEGSADO MIDAYNTA ARAGTIYAHA BULSHADA

Suugaantu waxay ka mid tahay mabaadi'da ugu codka dheer ee sida ugu fudud loogu gaadhsiin karo dhagaha bulshada fikradaha iyo hannaanka guubaabinta, nabadaynta iyo jihataynta. Sida ku cad maahmaahyada iyo maansooyinka Soomaalida, waxay inoo muujinayaan cidhib xumada khilaafka iyo ahmiyadda ay leedahay midnimadu. Sidoo kale suugaantu waxay kaalin muhiim ah ka qaadataa nadaynta bulshada, waayo bulsho aan heshiis ka dhexayn oo isku khilaafsan lama mideyn karo. Haddaba, iyaga oo muujinaya suugaanyahannadu kaalinta suugaantu ay ku leedahay jihataynta bulshada ayaa waxay sheegaan in suugaantu ay tahay qalab warfaafineed u dhuundaloola tilmaamidda iyo jihataynta bulshadaas loogu kala caddeeyo xumaha iyo samaha. Wuxu yidhi AUN abwaan Mahamed Xaashi Dhamac (Gaarriye):

🌀 *Waa buun wax lagu hago*

🌀 *Boodaanta yeedhmada*

🌀 *Bigil eraygu leeyahay.*

Abwaanku isaga oo sii wada tixdan kore tilmaamayana in suugaantu ay tahay seef laba af le waa kii lahaa:

➤ *Dadka waxaan ka bawsaday*

➤ *“ Dhool bari ka hirey baa*

➤ *“Dhaan loo bariiyaa”*

➤ *Gabayguna burhaanoo*

➤ *Waxa aniga la i baray*

- *Inuu laba u kala baxo*
- *Beeshana u kala yahay*
- ✓ *Waxay Biliso igu tidhi:*
- ✓ *Hadday maanso beer tahay*
- ✓ *Run baa lagu biyeeyaa*
- ✓ *Bilicsiga dareenkaa*
- ✓ *Lagu baalalleeyaa*
- ✓ *Xaq baa lagu bacarimiyaa*
- ✓ *Baaqbaaqa noloshiyo*
- ✓ *Biyo-dhiijinteediyo*
- ✓ *Xilligay ku biqishaa*

Dhinaca kale waxa abwaanku uu tilmaamay weji kale oo ay maansadu yeelan karto isga oo raba inuu uga digo bulshada adeeegsiga wajiga xun ee ay yeelan karto. Waxaanu yidhi:

- *Waxa taasi baal taal*
- *Hadday biiro-biiriyo*
- *Bakhti iyo nijaas tahay*
- *Oo booli lagu sabo*
- *Bisinkaan ka haystaa.*

Markaa waxaynu halkaa ka fahannay in suugaantu ay laba waji leedadahay lana adeegsan karo kolba dhankii la rabo. Balse anigu waxaan aaminsanahay in mar walba ay ku xoog badan tahay u adeegsiga dhanka togan, waayo beeni raad ma leh oo run iyo beenina ma tartami karaan, in kastoo ay aftahamada hal-abuurkuna saamayn ku leedahay arrintaas.

Suugaantu waxay yeelan kartaa wajiyo farabadan balse hannaan ahaan hoostagaya laba waji ee kore waxaana inoo muujinaya maansadan hoose. Maansadan waxaa tiri-

yey abwaan Ibraahin Sh. Saleebaan (Gadhle) waxayna ka hadlaysaa docaha kala duwan ee loo adeegsado maansada.

Wuxuu yidhi:

- *Maansooy nin kugu duul,*
- *Ninna maalin kugu dood,*
- *Ninna derejo kaa dhigay,*
- *Ninna dhuuni kugu doon,*
- *Ninna nabarka kugu damaq,*
- *Ninna dakharka kugu dhayay,*
- *Ninna doogta kugu kici,*
- *Ninna waranka kugu demi,*
- *Ninna nabadda kugu didi,*
- *Ninna belada kugu deyr,*
- *Ninna dookha caashaqa,*
- *Kaa dhigay def loo tumo,*
- *Marna darayamuus iyo,*
- *Dhaclihii dunta ahaa,*
- *Aduu kuu direys yahay,*
- *Dumar kugu buraanbure,*
- ✓ *Maansooy dulqaad badan*
- ✓ *Maanta kii ku dayrshaa*
- ✓ *Berritoba ku doon-doon.*

Sidaa awgeed, maansadu waa hanti ma guuraan ah oo aan sinaba looga maarmami karin adeegsigeeda, docaha badan ee ay gasho darteed.

Bal firi meerisyada hoose, qaabka iyo farshaxanka uu abwaanku u soo ban-dhigay cudurdaarashada si aan ugu midawno uguna heshiinno maamulka iyo maxadtinimada xukuumadda:

- *Qofka ugu cajaa'iban haddii, calankan loo doorto*
- *Cid kastaa waxay odhan maxaa, keenay reer Caliye*
- *Cimirkiyo badh baa duurka gali, oo carqaladayne*
- *Ciddaan tala u dhiibnaba haddaan, caasi ku ahaano*
- *Ama aan cidhbaha goyno oon, ceeb la daba joogno*
- *Nin wal baba Cabdiyo Faadumiyo, Caafi baa dhalaye*
- *Ma lahin mid ciid laga qodoon, caano dumar nuugin*
- *Waar inta uu calooshiyo qalbiga, yaallo cudurkaasi*
- *Cirka gaadhi maysaan intaad, caga ku booddaane*
- *Sideen cudur qabiil uga baxnaa waad casilanteene*

Si looga hortago sababaha keena isku dhaca iyo midnimo la'aanta waa kii AHUN Salaan Carrabay ku soo koo-bay labadan bayd:

*“Qoodhoole weysugu dhintaa, qab iyo maan-dhaafe
Wixii aan ku qaban uunka kale, qaadan kari waaye”*

Sidoo kale wuxu yidhi:

- *Haddii aqalka daahiisu go' o daakhil kaa xigiye*
- *Nin la dilay sideen ugu digtaa sow ma daba joogo.*

Sidaasi la mid ah Xaaji Aaden Af-qallooc AHUN waa kii meesiyadan kooban ku sheegay waxtarka midnimada iyo waxyaabaha inaga hortaagan. Wuxu yidhi:

- *Ilkuhu wada jirkooday hilibaha adeg ku gooyaane*
- *Haddii iniba meel taagan tahay adhax ma feenteene*
- *Itifaaq la'aan laguma helo lib iyo iimaane*
- *Abtirsiinyo reer hebela iyo odey ku faan tuura*
- *Indho fura hurdadu waa waxaad ku ibtilowdeene.*

Si bulshada loo mideeyo oo isu tanaasul iyo kala roonaansho la muujiyo ayaa sidoo kale suugaanta loo adeegsadaa maadaama oo aynaan kala maarmi karin. AHUN

abwaan Af-gudhiye ayaa adeegsadey habkan wuxuna yidhi:

- *Nin xumow nin kaa sii xun baad, nagaga xeerrayde*
- *Xiqdigii dhammaa iyo colkii, kugu xayiiгнаaye*
- *Qalbiyadii ku xaal diiddanaa, xoore cadhadiye*
- *Adigoo xun noo soo ducee, laabtu kuu xalane*

GODKA ERAYGA SUUGAANYAHANKA (GES)

Suugaanyahannadu marka ay rabaan inay bulshada mideeyaan aragti ahaan iyagoo adeegsanaya buunka iyo sayruuqa maansada, waxay xoogga saaraan qodobbo dhawr ah oo ay ka mid yihiin:

- 1- *Muuqinta mubiimadda ay leedahay arrinta uu sheegayo.*
- 2- *Adeegsiga tusaale muuqda oo la aqbali karo.*
- 3- *Soo ban-dhiggidda baahiyaha iyo tallaabooyinka ay tahay in la qaado.*
- 4- *Muuqinta sababaha aan looga maarmi karin tallaabadaas.*
- 5- *Waxyaabaha ay tahay in laga fogaado*
- 6- *Gunaanad iyo talabixin.*

Waxaad kaga bogan kartaa qodobbadan godka erayga suugaanyahanka (GES) oo faahfaahsan gabaygan hoose ee aan tiriyeey anigoo ah Tawakal Cabdi (qoraha buugga) kuna saabsan midnimada iyo maamulka suubban.

Gabayga waxaa ku sugan dhammaanba lixda qodob ee kore oo faahfaahsan. Abwaan kasta oo gabaygiisu buuxiyo qodobbadan kore waxaan dhihi karaa waa abwaan xirfad-diisa hal-abuurnimo tayeysan tahay kagana warrami kara hal gabay mawduuc aad u ballaadhan oo u qalma in buug laga qoro cadad ahaan. Waa kan gabaygii “Aflax” ee aan tiriyeey 2019kii. Dhuuxid wacan!

Tir	Qodobada {GES}	Meerisyada kusaabsan qodobka
1}	Muujinta muhiimadda ay leedahay arrinta uu sheegayo	➤ <i>Midnimadu awood weeye iyo aragti saaloone</i> ➤ <i>Waa naas-irmaan iyo adduun adiga kuu yaalle</i> ➤ <i>Marna waa hidaayiyo ilays lagu arkaa guule</i> ➤ <i>Marna waa alwaax iyo gidaar eesha kaa jira e</i> ➤ <i>Abaartiyo waxaad kaga baxdaa omoska jiilaale.</i>
2}	Adeegsiga tusaale muuqda oo la aqbali karo	➤ <i>Aduunyada ismaqal iyo xurmaa lagu asaastaaye</i> ➤ <i>Haddaan lays addeecayn shacbigu ma ambaqaadaane</i> ➤ <i>Ummadahan midoobiyo markaad eegto tabartooda</i> ➤ <i>Aaladahay samaysteen markaad aaqilow dhugato</i> ➤ <i>Midnimada adkayn teeda way ku intifaa- ceene</i> ➤ <i>Gacmhuba markay idil yihiin ma inkiraan hawl e</i> ➤ <i>Haddii midiba meel aaddan tahay laga itaal roon</i> ➤ <i>Irbadaha haddii laysku daro waa masaar adage</i> ➤ <i>Aqliyada haddii laysku daro sow aflixi- mayno.</i>

Tir	Qodobada {GES}	Meerisyada kusaabsan qodobka
፳፻)	Soo bandhiggidda baahiyaha iyo tallaaboyinka ay tahay in la qaado	➤ <i>Midnimada haddii la irkadoo dhidibka loo aaso</i> ➤ <i>Uumiyahan adduunyadu hadduu idil walaaloobo</i> ➤ <i>Axad qudha haddii ay noqdaan wadar ahaantoodba</i> ➤ <i>Xadhig iyo hogaan bay rabaan aaqil tali-naaya.</i> ➤ <i>Shaqsigaba intuu yahay xiskaa eemaro wada e</i> ➤ <i>Adimadan haddaan garasho jirin kuma istaag neene</i> ➤ <i>Gacmahana dhankii loo igmado kuma ataagneene</i> ➤ <i>Afku hadalka kama fiirsadeen mana abbaareene</i> ➤ <i>Waa deeq Ilaahiya caqligan amarka loo dhiibay.</i>
፻)	Muujinta sababaha aan looga maarmi karin tallaabadaas	➤ <i>Asalkooda weedhahan haddaan aayar kala dooxo</i> ➤ <i>Mar hadduu jidhkii kali ahaa taliye aan ays'tay</i> ➤ <i>Oo aan la aantiis gacmuhu idanka yee-laynin</i> ➤ <i>Inaan maamul laga maarmi karin amarka diineed dhe</i>

Tir	Qodobada {GES}	Meerisyada kusaabsan qodobka
o}	Waxyaabaha ay tahay in laga fogaado	➤ <i>Madaxnimo asaaskeedu waa maanka oo xora e</i> ➤ <i>Maahmaah asaliyaa tidhaa saddex og-soonaada</i> ➤ <i>Midigtaada oo xidhan shacbigu ma ag fadhiiistaane</i> ➤ <i>Eexdana Ilaah baa nacoo waa axkaan dumine</i> ➤ <i>Afkaartaada oo dabacsan baa aasla mag-acaaye</i> ➤ <i>Aqoonxumana way weheshatoo waa indhala'aane</i> ➤ <i>Masuulnimo astaamaha dilaa waa intaas kore e.</i>
7}	Gunaanad iyo talo-bixin	➤ <i>Ummaddoo midawdiyo haddaan ila-xidh doonayno</i> ➤ <i>Aayadaha Quraankiyo siday qori axaadiistu</i> ➤ <i>Waa inaan addeecnaa siduu Eebbaheen yidhiye.</i> ➤ <i>Aqalkay dawadu taallo ee lagu arooraayi</i> ➤ <i>Islaamnimada waaye bulshooy galiya uurkiina</i> ➤ <i>Eraygii Rasuulkeennu yidhi aaminoo fuliya</i> ➤ <i>La jeclaw ikhwaankaa waxaad adigu doonayso</i> ➤ <i>Ogsoonaada diinkiyo xaqaad ku aflaxay-saane.</i>

CUTUBKA SIDEEDDAAD
SUUGAANYAHANKA

Inta aynaan gudo galin qeexitaanka waxa uu yahay suugaanyahan, bal marka hore aan wax yar dib u jalleecno waxa ay tahay suugaan. Suugaan waxaynu ku soo qeexnay inay tahay hadalka inta iidaanka ama maraqa leh; fududaysana sidii aad u fahmi lahayd hadalka caadiga ah. Haddaba, mar haddii ay suugaani tahay iidaankii hadalka suugaanyahanna waxaa lagu qeexi karaa qaamuuska bulshada u sida ama u xambaarsan afka, waana iba-furaha culuumta murtida ee afkaas.

Suugaanyahanku waa qofka awoodda u leh samaynta ama adeegsiga suugaanta waana qof badanaa ku hadla hadalo murti ah. Luuqadda ama afka suugaan-yahanku uu ku gabyaa waa lahad dhexdhexaad ah oo bulshadu isla wada fahmayso. Suugaanyahanku waa xarun lagu madhxiyo (keydiyo) murtida iyo miisaan afka. Haddaba, qormadan waxaan ku qaadaadhigayaa suugaanyahanka iyo waxa uu yahay ama cidda suugaanyahan lagu tilmaami karo noocyada suugaanyahanka, luuqadda suugaanyahanka iyo ereyada suugaanta u gaarka ah.

NOOCYADA SUUGAANYAHANKA

Suugaanyahannada waxa aan anigu u kala saaray saddex nooc oo kala ah:

- ✉ **Suugaanyahan tixeed (suugaanyahan guud)**
- ✉ **Suugaanyahan tiraabeed iyo**
- ✉ **Lafagure**

Suugaanyahan Tixeed (Suugaanyahan Guud)

Suugaanyahanka tixeed waa qof leh awoodda hal-abuurka noocyada suugaanta. Haddaba, bal aynu is waydiino micnaha iyo nuxurka erayga hal-abuur. Waa maxay hal-abuur?

Hadii aan isku dayo qeexitaanka eraygan waxaan dhihi karaa: Hal-abuurku waa awoodda lagu hindiso fikrad ama farsamo cusub oo la shaacin karo.

Hal-abuurka suugaantu waa ruuxa awoodda u leh curinta ama samaynta noocyada ama nooc ka mid ah suugaanta isagoo waafajinaya xeerka iyo shuruucda suugaanta.

Haddaba, hal-abuurka suugaantu wuxuu leeyahay darajooyin iyo kaalmo ay ku kala mutaystaan xirfadahooda iyo aqoontooda hal-abuurnimo. Erayga hal-abuur laftiisu wuxuu noqdaa darajo ka mid ah darajooyinka la siiyo hal-abuurka suugaanta.

DARAJOOYINKA HAL-ABUURRADA

- **Hal-abuur:** *waa qof awood u leh inuu sameeyo noocya-da maansada.*
- **Buuni:** *waa ka dhaqanka iyo suugaantaba wax ka yaqa-an samaynna kara maansada.*
- **Abwaan:** *waa qof leh aqoon diini iyo maaddiba isla markaana maansoonda (gabya).*
- **Qaryaan:** *waa qof isku darsaday intan kore, faseexo iyo aftahannimo.*

Haddii aynu intaa kaga gudubno darajooyinka la siiyo hal-abuurka, Soomaalidu waxay tidhaa hal-abuurnimada saddex midkood ayaa lagu hantaa:

- *Hibo keentay*
- *Hawli keentay*
- *Hidde-raac iyo*
- *Hilow dhab ah*

Hilow dhab ah (rabitaan iyo xiiso) waa jid kale oo aad kaga mid noqon karto hal-abuurrada, waa sida anigu aan qabo (aaminsanahay) waayo cidda ay ka go'an tahay inuu curiyo suugaanta isla markaana niyad iyo xiise u haya xif-dinta iyo dhaqaysiga suugaanta wuu tirin karaa tixaha.

Bal u firso meeriyadan gabayga ah ee xoojinaya argtida sheegaysa in hal-abuurnimada suugaantu ay tahay **hibo**.

Abwaan Xays oo ah qoraaga buuggan wuxuu yidhi:-

- *Qaafka gabay adduunyadaba, waa shay ku qaaliya*
- *Waa qalab ilaa qaarad iyo, qaarad loo diro e*
- *Qasab laguma luuqayni karo, iyo isqaad qaade*
- *Waa qayb Ilaabay baxshuu, qaar u soo diraye*
- *Qofna kuma dhawaaqeen haddaan, qaadirku u garan.*

Waa kii abwaan Aaden Carab AHUN isaga oo caddeynaya in hal-abuurkiisu uu yahay mid hibo Eebbe ah yiri:

- ☪ *Amba kama makaansanin tolkey maansadaa badane*
- ☪ *Masar iyo Khartuuna uma tagin mana maasafoone*
- ☪ *Umana yeedhan sheekh ii marshiyo macin ii yeersha*
- ☪ *Waa shay maqaaddir ku yimid aan yar maamulaye*
- ☪ *Show duul masayr ugu dhintee mudadkan lay siiyey*

Bal u firso meeriyadan kale ee gabayga ah ee xoojinaya argtida sheegaysa in hal-abuurnimada suugaantu ay tahay **hidda-raac**.

Abwaan Balaloo Ismaaciil oo ah aniga aabbahay wuxuu yidhi:

- ☪ *Caynka gabay calooshuu sidii, caalim hadhiyaaye*
- ☪ *Abtirsiiin mid wada caarifaan, cidhifka haystaaye*
- ☪ *Wuxu iga curtaa maalintaan, ciidho diriraa*

Bal u firso meeriyadan kale ee gabayga ah ee xoojinaya argtida sheegaysa in hal-abuurnimada suugaantu ay tahay **hawli-keentay**.

Abwaan soomaaliyeed ayaa yiri:

- *Haddaan gabayga uurkoo bukiyo, arami kaakeenin*
- *Ama aan asaraar jacayl iyo kalgacal, ku ijbaaraynin*
- *Afkoo laga yiraahdiyo tixu, arrinta ma yeeshaan.*

SUUGAANYAHAN TIRAABEED

Suugaanyahanka tiraabeed waa qofka haya ama xifdisan taariikh iyo qisooyin suugaaneed, sida sheekooyinka jacaylka, sheeko xariirada iyo erayada iyo odhaahyada hal-hayska ah sababaha iyo dhacdooyinkii ay ku yimaadeen. Markaa suugaanyahanka-tiraabeed waa qof kaa haqabtiri kara taariikh ahaan iyo qiso ahaanba sheekada uu ka sheekaynayo iyo xaqiiqadeeda, laakiin maaha qof gabyaa ah, waxaase aad ugu sahlan inuu abuuro sheeko xiisa badan. Sidaa der-teed waxaynu odhan karaa suugaanyahanka tiraabeed waa qof owood u leh xifdinta iyo curinta sheekooyinka.

Bal tusaale aan u soo qaadanno Xuseen Cusmaan Rooble oo ah wiil ka mid ah dhallinyarada aan saaxiibbada nahay oo bare ka ah Kulliyadda Tababarka Macalimiinta ee Dr. Cabdimajiid Xuseen. Maalin maalmaha ka mid ah ayaa waxaa ku dhacday guriga uu deggen yahay ayaa wuxuu lahaa labo albaab. Markaa habeen habeennada ka mid ah ayaa waxaa dhacday inuu illaawo xidhitaanka albaabbadii labada ahaa ee guriga mid ka mid ah oo uu ka seexday isaga oo furan. Ka dib Xuseen subaxii markii uu soo toosay ayaa waxa uu waayay kabihiisii oo uu tuug inta albaabkii furnaa ka soo galay ka xaday. Markii uu dhacdadii mud-do falanqeeyay ayaa wuxuu ku tiraabay odhaahdan “illeen guri laba albaab leh iyo gaadhi labo taayir leh midna kuma anfacaan”.

LAFAGURE (Suugaan dhaadhi)

Lafa-gure waa qof leh awoodda kala shaandhaynta manfaca iyo hadhaadiga ku sugan hal gabay, geeraar, hees, sheeko, iwm. Lafaguraha suugaantu waa qof awood u leh xifdinta iyo fahanka noocyada suugaanta; waxaa u sahlan inuu tiriyo qaar ka mid ah noocyada maansada, sida jiifta-da, masafada, iwm qaab afarray ahaan ah.

YOOLKA SUUGAANTA SUUGAANYAHANKA

Sida caadada u ahba suugaanyahannadu waxay indha-ha ku hayaan had iyo jeer dhaqdhaqaaqyada bulshada iya-ga oo si gaar ah ugu kuurgalaya **tagtada iyo taaganta**, si ay ugu toosiyaan **timaaddada** bulshada. Hawshan ay abwaanadu hayaan maaha mid loo igmaday ama qayb bulshadaahi ay u magacawday ee waa hawl Ilaahay ka sokow ay iyagu isku waajibiyeen. Tusaale ahaan AHUN abwaan Cabdiqaadir Xirsi (Yam-yam) isagoo ka hadlaya saddexdan meero nololeed waa kii lahaa:

- *“Tagtooy xeelad badan lay*
- *Taagan tiyo timaadda*
- *Tartan baa u dhaxeeyee*
- *Wax matare is mahadshow*
- *Tuuryada qaloocani*
- *Riddo toosan maahee*
- *Tiri wiilasheenii*
- *Maxaa tgay maxaa nool*
- *Aaway tuur castii shalay*
- *Dhicanaaga taagnayd.*

Walow qofka suugaanta fahmaya ay ku filan yihiin meerisyada kore, haddana waxaa iswaydiin mudan una baahan in aynu fahanno qaabka ay suugaanyahannadu ugu kuurgalaan ama uga warhayaan soo gudbinta tagtada, taagaanta iyo saadaalinta timaaddada. Bal aynu mid mid isku dultaagno saddexdan waji ee noloshu ku gadaaman tahay.

TEGTADA

Haddii aan ku horayno **tagtada** iyo doorka ay ku leeyihiin suugaanyahannadu waxaan odhan karaa waa isha kaliya ee u xilsaaran kaydinta sooyaalkeena, maxaa yeelay waxaynu nahay bulsho hadal oo aan lahayn taariikhyahanno u taagan kaydinta (madhxinta) sooyaalka iyo xusuusaha bulshada, maadaama afkeena hooyaba la qoray 1972 kii, oo sidaa darteed ma lihin kayd taariikheed qadiim ah oo qoran.

Suugaanta iyo suugaanyahannadu waa isha ugu weyn ee laga helo sooyaalka sugan ee bulshada Soomaaliyeed, alaadaha ay innoogu kaydshaanina waa maskaxda waxayna isticmaalaan hannaan fudud oo lagu xajin karo si aanay u lumin waana habka loo yaqaan *suugaamaynta*. Suugaamayntu waxay ka koobantahay laba qaab oo kala ah: hab tixaysan iyo tiraab ah oo looga dan leeyahay in arrinta dhacda lagu soo gudbiyo.

TAAGANTA

Sida aan kor ku xusnay suugaanyahannadu waa dad indhaha ku haya dhaqdhaqaaqyada bulshada. Sida culimadu uga wacdido bulshada dhacdooyinka maalinlaha ah ayey maansayahannaduna uga hadlaan taaganta bulshada. Suugaanyahannadu markay taaganta ka hadlayaan waxay badanaa ku muujiyaan dareenkooda maanso ama riwaayad ka hadlaysa waaqiciga iyo waxa taagan, waxayna ku lifaaqaan hannaankii looga samatabixi lahaa marxaladahan ugub.

Waxay badanaa muujisaa suugaanta ka hadashaa taagantu cidhib xumada ay leedahay arrintan bulshada ku soo korodhay, waxaana loo yaqaan suugaan kadidle. Badanaa

suugaanta kadidle waxaa gadaal ka raaca ama lagu lifaaqaa qayb muujinaysa habkii looga samatabixi lahaa mushkiladdan soo korodhay waxaana loo yaqaan marin-xaleed-ka suugaanta waana qaybta loo xambaariyo abbaarta labaad ee suugaanta. Suugaanta taaganta ka hadashaa waxay leedahay laba abbaar ujeeddo oo hal maanso ama riwaayad ku wada jira waxayna kala yihiin:

- *Abbaarta koowaad oo ah in bulshada lagu baraarujiiyo mushkiladda soo korodhay iyo cawaaqib xumada ka dhalan karta haddii aan wax laga qaban*
- *Abbaarta labaad oo ah u tilmaadidda hannaankii looga samatabixi lahaa mushkiladda taagan.*

Run ahaantii haddii aad u kuurgasho maansooyinka iyo riwaayadaha ay allifaan suugaanyahannada caankii, waxaad ka dhex dheehan kartaa labadan abbaar ujeeddo.

Haddii aynu soo qaadanno gabay uu tiriyey abwaan da'yar oo la yidhaahdo Axmed Daahir oo uu kaga hadlayey hagardaamada iyo hadimooyinka lagu hayo iyo cawaaqib xumada ka dhalan karta haddaan lagu baraarugin oo aan wax laga qaban wuxu yidhi:

Gabay badhaxtirka Af Soomaaliga	Nooca farriinta
➤ <i>Dhallinyaro aqoon baratay baan abid ku faanaaye</i> ➤ <i>Iridaan ku oodnaa murtida erayga toolmoone</i> ➤ <i>Ambayoo afkeenii wakaa arad ka muuqdaaye</i> ➤ <i>Ayax iyo aboor baa cunuu arad u yaalaaye</i> ➤ <i>Ayaaniba ayaan bay naxwaha adhaxda goysaaye</i> ➤ <i>Ubuxiyo ugbaadkii kacuu ababiyaa dhiishku</i> ➤ <i>Oog iyo dabuu igu shiduu wali afuufaaye.</i>	{Meerisyadani waxay muujinayaan mushkuladda iyo xaaladdaha taagan ee afku ku sugan yahay.
➤ <i>Ambaqaadka geediga haddaan aramidaa eego</i> ➤ <i>Aragtida nin beeloo indhaha awdan baad noqone</i> ➤ <i>Hooyada ilma ababisoo aamuftaa la arki doonaaye</i> ➤ <i>Unugyada afkeennoo lumaa la arki doonaaye</i>	Meerisyadani waxay sheegayaan natiijada xun ee ka dhalan karta mushkiladdan.
➤ <i>Ummadnimana waa luuqadoo lagu adkaa-daye</i> ➤ <i>Acqli lagu bakhtiiyiyo haddaan olole loo-qqaadin</i> ➤ <i>Oon oday abwaan iyo ugaas urursha loo dooran</i> ➤ <i>Oon magac uyaalkiyo unkaha ubadka loo sheegin</i> ➤ <i>Oon ubadkan aya loogatagin ayni lagu faano</i> ➤ <i>Afaafkaan ka joogniyo afkani kala awood wayne</i>	Meerisyadana waxay tilmaamayaan wax yaalaha ay tahay in la sameeyo {xalka}.

Gabaygan kori wuxuu ka hadlayaa badhaxtirka Af Soomaliga.

Sidaas si la mid ah riwaayaduhuna waxay ka mid yihiin suugaanta doorka muhiimka ah ka qaadata toosinta iyo baraarrinta bulshada. Maadaama riwaayaddu ay tahay noloshii oo la jilayo ama la matalayo waxaa sahlaanaansaa in lagula fahmo waxa aad ka hadlayso marka aad tahay ruux jilaa ah.

Sidaa darteed, riwaayaduhu waa hub bulshada lagaga difaaco falalka iyo ficilada xun ee ku soo kordha. Aristole wuxuu ku qeexay oo uu yidhi 2400 sanno ka hor “*riwaayaddu waa dubbe nolosha lagu dhisma celiyo*”.

TIMAADDADA

Suugaanyahannadu marka ay ka hadlayaan timaaddada ama mustaqbalka waxay isku dayaan inay bulshadau tababaraan lana sii qabadsiiyaan mustaqbalka iyo marxaladaha iman kara. Waxay sawir saadalineed ka bixiyaan mustaqbalka soo socda iyo sida uu u ekaan karo iyo cidda ku noolaan karta ama ka faa’iidayso astaamaha ay tahay in ay yeelato, sidoo kale waxay muujiyaan cidda laga waayo astaamahaas iyo isbeddellada looga baahan yahay inay samayso waxyaabaha ay kala kulmi doonto oo ah mustaqbal madaw.

Suugaanta noocan ah ee ka hadasha timaaddada badankeeda waxaa loo yaqaan **suugaanta nool** maxaa yeelay waa suugaan la jaan-qaadda casriga iyo isbeddal kasta oo yimaadda, waana meesha ay suugaanyahannadu inagula dardaarmeen maahmaada tidhaahda: “*waari mayside waar bakaa hadho*”. Abwaan Khaliif Daahir Xayir isga oo maahmaadan adeegsanaya wuxu yidhi:

- ✓ *“Adoo dhaxal reebi kara*
- ✓ *Ha noqon dhinte aan la tabin”*

Haddaba, haddii aan soo qaadanno qaar ka mid ah suugaanta nool ee ay tiriyeen maansoyahannada isku dayey inay bulshada ka dhisaan caqliga si ay u noqoto ummad qayrkeed wax la qaybsata waxaan soo qaadann karaa Ibraahim Gadhle iyo Hadraawi.

Ibraahin sh. Sulaymaan (Ibrahim Gadhle) miimleyda jiftada ah ee lagu magacaabo “Mullaax” oo ah tixda diiwaanka gabayadiisa looga magacdaray, wax ay ka mid tahay kuwa maansada Soomaaliyeed ugu qaayo weyn ugu na fikir iyo falsafad badan. Waa tix aynnu maalin walba meerisyo murtiyeed oo ka mid ah bulshada ka maqallo. Mullaax waxaa ka mid ah:

➤ <i>Midigtaadu yaa noqon</i>	➤ <i>Muhmal lagu ma guuree</i>
➤ <i>Mid tolkeed u muruq weyn</i>	➤ <i>Danni Mooge haw dilin</i>
➤ <i>Murjinkaagu yuu noqon</i>	➤ <i>Maan fayow ha ceebayn</i>
➤ <i>Magli dila walaalkii</i>	➤ <i>Ha marmarin wax aan jirin</i>
➤ <i>Magacaagu yuu noqon</i>	➤ <i>Maamuuska sharaftana</i>
➤ <i>Mid xumaan ka maragkaca</i>	➤ <i>Ka ilaali maydhaan</i>
➤ <i>Sida macawisaa qaar</i>	➤ <i>Miyirkiyo habsiintuna</i>
➤ <i>Ninba maalin yuu xidhan</i>	➤ <i>Maro weeye la huwado</i>
➤ <i>Hadba kii muraaddo leh</i>	➤ <i>Murdisiyo walaalkaa</i>
➤ <i>Hawga dhigin maqaarsaar</i>	➤ <i>Hadduu miiq ku dheer yahay</i>
➤ <i>Maskaxdaadu yay noqon</i>	➤ <i>Yaan masayrku kugu dirin</i>
➤ <i>Maqal lagu la lee yahay</i>	➤ <i>Taladiyo mudnaantuna</i>
➤ <i>Yaan toban muftaax iyo</i>	➤ <i>Madaxtaag ma noqotee</i>
➤ <i>Lagu furan masaabiir</i>	➤ <i>Intaan laga la maarmayn</i>
➤ <i>Waxaad shalayto mudatiyo</i>	➤ <i>Murtideeda wayddii</i>
➤ <i>Mahadhada xusuusnow</i>	➤ <i>Nin ku yidhi masaan nahay</i>
➤ <i>Halka qorigu kaa muday</i>	➤ <i>Mar la qaad tallaabada</i>
➤ <i>Mar labaad lugtaadiyo</i>	➤ <i>La malayso mooyee</i>
➤ <i>Yaan cagtaadu ku la marin</i>	

- *Yuu midiidin kaa dhigan*
- *Midho aad la lee dahay*
- *Yuu ku cunin is moodsiis*

Abwaan kale ayaa yidhi:

- *“Ha xumaynin aadmiga*
- *Qof kastana xigaal iyo*
- *Haka dhigan xiskaagii*
- *Dadku wada xul maahee”*

Markaan dhuuxno meerisyadan, abwaanku wuxuu ku farayaa inaad dadka macaamil wanaagsan la yeelato isla markaana lagaa helo digtooni iyo foojignaan, wuxuuna kaaga digayaa qoomamo ku soo wajahda timaaddada. Haddii aad qof kasta isku hallayn iyo kalsooni u muujiso waxaa jira dad badan oo caqabad ku noqon kara noloshaada.

Suugaanyahannadu waxay xoogga saaraan inay bulshada u muujiyaan faa’iidada shayga ay la doonayaan, isla markaana soo badhigaan waxyeelladiisa. Abwaanka tiriyeey meerisyadan hoose wuxu isku dayey inuu meerisyo kooban inoogu muujiyo waxtarka hadafka (yoolka) iyo dhibaataada ay leedahay hadaf la’aantu wuxuna yidhi:

- *Nin dariiq xarriiqdaa*
- *Garan kara dayowdaye*
- *Dhidarkii ku kacay danab*
- *Doc kastaaba waa u toos*

U firso meerisyadan hoose ee abwaanka da’da yar ee Khaliif uu digniin ahaanta inoogu dhigay. Waxay sheegayaan haddii uu qofku ku dhaco qodob ka mid ah kuwa uu inooga digayo in uu timaaddada ka qoomamayn doono saamaynna ku yeelan doonto mustaqbalkiisa.

- *Ha noqon dhagax uu qof gamo*
- *Ku dhaca meeshii u rabo*
- *Qalbiga dharagsane ka noqo*
- *Dhulkana quud haysku dhigin.*
- *Wax dheeldheel kaa ah buu*
- *Dhabaystaa aadmiguye*
- *Hadalku yuu kaa dhacdhicin.*

ERAYADA SUUGAANTA U GAARKA AH

Qormadan waxaan ku soo uruuriyey erayo badan oo Af Soomaali ah balse adeegsigoodu uu gaar u yahay ama u badan yahay marka lagu guda jiro arrimaha Suugaanta. Haddii aan si kale u dhigo erayadan hoose cidda isticmaashaa waa bahda suugaanta, waxayna isticmaalaan xilliyada ay ku guda jiraan tirinta ama curinta suugaanta.

Haddaba, si uu kuugu caddaado micnaha iyo isticmaalka eraygu waxaan soo qaatay eraygii oo ku dhex jira ama lagu dhex isticmaalay nooc ka mid ah suugaanta gaar ahaanna maansada iyo maahmaahyada, waana kuwan hoose ee ka faa'iidayasi wacan.

FG: *waxaan isku dayey inaan erayada u micneeyo, micnaha ay suugaan abaan xambaarsan yihiin, waxaan isku dayey in aan sheego meeriska uu eraygu ku jiro iyo abwaanka tiriyey, haddii ay macquul tahay. Sidaa darteed macaha erayga aan ku fasiraa waa mid salka ku haya adeegsiga iyo micnaha erayga leeyahay suugaan ahaan.*

1. **Asaraar: muran/ dafiraad**

- *Asaraar ma fiicnee runtaa kuu irkanayee (Sayid M.C.)*
- *Haddaan deeq Ilaahay*
- *Asaraarka taagnayn*
- *Dadku eexa kaagalin. (Hadraawi)*

2. **Adame: Ninka gabraarsada (ugaadhalayska)**

- ✓ *Arbayaal maroodiya haddii, adame soo laayo*
- ✓ *Wuxuu soo aqoolaba hadduu, Awdal soogaliyo (Xuseen Xasan)*

3. *Agabar: Coon/nacas/sacsac...*

→ *Abjac diday uluuli aan jid galin Agabar jaanbuura*

→ *Ardaal nacasa naaguhuba way, iska ogolaadaan (Raage, U)*

4. *Ardaal: doqon/coon/carrinta*

→ *Ina adhi jireen iyo midaan, habrtii awr goynin*

→ *Ardaal nacasa naaguhuba way, iska ogolaadaan.*

5. *Ay: duur/hawd/cidlo*

➤ *Gumushkii macaanaa gacaydh malafsigii ayda*

➤ *Hohobtoo la muudmuudsan jiray meesha laga waaye (Faarax Nuur).*

➤ *Mara wey orodaayoo/ Ayda geela u foofiyo/ aaran kay celisaa (Riwaayaddii Raggow Aarta Haween u adkaysta markiina) (Tukaale)*

6. *Boholyow: Hilow/xiisa daran*

→ *Boholyow daraaddaa*

→ *Badhtamaha habeenki*

→ *Saw ma soo baraarugo (hees)*

7. *Bayuur = Khaso/wadhi*

→ *Armoo aad yar baqadaayoo/ adabriiqa kuftaayo/ anoo baal dacarii bogaa kaaga dhacaayoo/ bayuuri kaa qabsataa.*

8. *Doog: nabur/ iin*

➤ *Maantaa bay ugu darantahoo doogtay nabarkii*

➤ *Hadba nabaro doog igu kacshaan meel la duubnahaye*

→ *Maliintaan dayacanahay*

→ *Adaa ceebahay dada*

→ *Adaa doogta iga dhaya*

9. **Dibindaabyo: waxyello**

→ *Dibindaabyadaad ila rabtiyo, dabinkii aad qooshay.*

→ *Ilaahii Daayim ahaayoow*

→ *Waxan heedhe duleedkiyo*

→ *Dibaddaa isku taagay*

→ *Dibindaabyo nin weeye (Riwaayadii: raggow aarta haween...)*

10. *Durraansi = baryo/ tuugmo. Waxaan kaa duraansana-hayaa, daar nagaadile*

11. *Dooyo = ilaalo*

→ *Dooyiyo dabriyo weerar iyo, malihin duulaane (Guba)*

12. **Dharrab** = qaydkii ubadka lagu xambaari jiray

→ *Farded fariid farded kuma jiro/geesi dharrab kuma jiro*

→ *Kuwa dharabta jeejeexan qaba waad la dhalateen(Cali dhuux)*

13. *Dhaaxa: qajeela/inbadan/ muddo*

→ *Dhaaxaan mid hana qaad isbiday, soo hogaan baraye (S. Carrabey)*

14. *Eregta: Daynta, amaahda*

- *Afafkaa qalaad iyo maxaa, eregta ii dhiibtey*

- *Anaa macalinoo raba dad loo furo iskuulaade*

15. *Gasiin: cunto/sooryo*

→ *Magaan iyo nimaan gayin maxaa, gaari loo mehershay*

→ *Iyaduna gadeedii maxay, gogosha haaraantay*

→ *Gasiinkiyo anfaaciga maxay, gooni uga baydhay. (Nage-eye)*

16. *Gawaan: cidlo/ giriyaad*

→ *Iyaguna gaawaan diiran bay, igu go'doon sheen.*

17. *Guulaamo = heego/ fad/ daruur.*

→ *Guulamo roob iyo sidii, guguca maw reemay*

18. *Goodhi-baadh: yool-baadh/tijaabin*

→ *Sow erayo googo 'an*

→ *Goodhi-baadh kuman odhen*

→ *Guuleed ma joogaa (Yam-yam)*

19. *Goomman: Harraadan/ooman*

→ *Waar geelow afkii hooyo oo, goomman baa yimide.*

→ *Waa tay goomman noqotaa oo gu'ga la waayaa*

20. *Gawaan: saxare/ meel bilaa nabaad ah, aan waxba ka bixin.*

→ *Gadaafiyo kuwii aan xumaan uga gabbaanaayey*

→ *Iyaguna gawaan diiran bay, igu go'doonsheene*

21. *Giirka: guudka/korka*

→ *Waxaa jira mas iyo good markaad, giirka sare eegto*

→ *Ul garuuna aad moodo iyo, geel ka xays wacane*

→ *Markaad gacan ugaadna khatari, kula gudboonaane(Mah'ed fidhin)*

→ *Gocashiyo intaan reen maqloon giirka kor u qaaday.*

22. *Gabbaan: qof bilaa damiir ah (doqon)*

→ *Badan kood gabbaan bay noqdeen bay noqdeen, aan gilgilanayne.*

→ *Geelaa la dhacay kii lahaa waa, gabbaan madhane. (Nageeye)*

23. *Gibisha: saanta awrka korka laga saaro*

→ *Gibasha iyo heeryada miyaan kala horraysiiyey.*

→ *Wali gibisha kama rogin*

→ *Mana gaadhin meeshaan*

→ *Geedi ku sooraraye*

→ *Godolku hayga soo dago. (Hurre Walanwal).*

24. *Giriyaad: cidlo/ giri go'an*

→ *Haddaan gaga ciyaareed*

→ *Gabadhi aanay booday*

→ *Wax ma dhaanto giriyaad. (Hadraawi)*

25. *Goonyaha = hareeraha*

→ *Mar haddii uu goonyaha ka ciyo guuldarraa dhiciye.*

26. *Galsho: shuucaac. Dayaxoon galsha lahayn/ ilayskiisa
galalacay (yemyem)*

27. *Giiryaale: fulay/ nacnacle*

→ *Giiryaalihii goodin jiray, gaabsayoo cararye*

28. *Lur = dhibaato.*

→ *Lugooyada qabyaaladi dhigtaa, waa lur aan hadhine
(Timacadde)*

→ *Lurna ii horseedyoo/lahwi igu abuuryo/leelada ...
(Hees Da'ud)*

29. *Kabti: kalahe*

→ *Nin haduu kalaho ama kabtiyo, ama kur dheer fuulo*

→ *Nin waliba wixii loo katibay, waala kulan siine*

→ *Ninna inaanu soo korodh sanayn, kaa ha la ogaado.*

30. *Kadle = jeefag, gucle*

→ *galabtaa taxaabe iyo kadleba toobiyaha qaadnay*

31. *Haagid: dhargid*

→ *Haday kaga haqsiiyaan rasaas, lagama haageene. (Ali
dhuux)*

32. *Heec = hacoo/doqon*

→ *Intuu heecu beelaha matalo, hawli waa wali.*

33. *Huguf* = *qashin, xashiish*

→ *Hooyooyinkii baynu nahay haybadda lahaaye*

→ *Hurdadaan ka toosnaa dhulkoo, hiimsa hiimsa ahe*

→ *Huguf kiyo xashiishaan g uraa, nagu halaysaane. . .*

34. *Hiimsa-hiimsa* = *hiirta/ arooryo hore/ xilliga nin iyo geed la kala garato.*

✓ *Hurdadaan ka toosnaa dhulkoo, hiimsahiimsa ahe*

✓ *Huguf kiyo xashiishaan g uraa, nagu halaysaane*

✓ *Raggaa na hagradee dumarku, waa lamahuraankii*

35. *Magaanyo: sumbo/ doqon canaad badan*

✓ *Saddex way madan yiin:*

→ *Nin magaalo lagu dhacay*

→ *Nin walaalkii mayd yahay*

→ *Iyo nin magaanyo guursaday*

36. **Nugul:** *jilicasan, 2. Adhiga iyo lo'da waayo abaarta ayey u nugul yihiin*

✓ *Nugulkii abaar wada dagee oon ku wada iishay (Dhoodaan)*

37. *Raayo* = *xiniinyo*

Anoo dhabarka raayaha maraday sida dhabeel naaga

✓ *Xiniinyo kuwa kugu yaala maabee, waa kuwa lagula garabtaagan yahay.*

38. *Sumbo: Naagta dhagaha adag*

→ *Sumbo dhaga adeyggaa dilii, saara waligeede*

→ *Suburdhana intuu ladan yahuu, talada seegaa. (Cabdi-waaxid)*

39. *Taws* = *xanuun/cudur.*

✓ *Cudur loo tab waayiyo hadduu taws ka bixi waayo*

✓ *Laba taah madaayaan: nin gabay taabtay, nin taws qab*

40. *Taladaha: saddex xiddig oo ka mid ah xiddigaha Soomaalidu ka xiddigiso.*

→ *Taladahana qaar baa dagoo, tu'iyey awrtiye (Cabdi-waaxid)*

41. *Waylaalis = gogol saan ah (siiba midda weylaha qaanka ah laga baxsho)*

☉ “Wadaadkii kitaab leh inaan wan uqalnaa weeyi,

☉ *Waylaalis inaan meel dugsoon, ugu wadhnaa weeyi”.*
(Sayid M)

☉ *Lo'baa subagle dhiin suulibaa, saan xariireedle. Tii Raage U, lahaa waaye.*

42. *Taxaabe: socod, gaar ahaan marka fardaha xadhigga la hayo ee la ag socdo*

→ *galabtaa taxaabe iyo kadleba toobiyaha qaadnay*

43. *Xoorid = tuurid/ halgaadid/ murgugaafid.*

→ *Jeeryoon xublada foosha dhigo, xamilka guudkayga*

→ *Nin aduunba xardhadhaamadii, xooray baan ahaye. (S. Carrabey)*

44. *Waqiis = waligiis, cimrigiis.*

→ *Ooy waqeed halaag iyo ahayd hoog is dabayaala*

→ *Oon masajjid soo galin waqiis*

45. *Maayad: hummaag noqodka hirarka biyaha badda (widhwidhka).*

→ *Cirka oo mareegaha furtoo, dunida maasheeyey*

→ *Dhulka oo muftaahii hawada, maayad ku casuumay (Faarax Nuur)*

46. *Muriyad: Nooc kuulaha ka mid ah oo qaali ahaa (dahab)*

→ *Muriyad dahabaay malyuun muunad gooni lay*

→ *Sideen mudaneey arooskaaga uga maqnaan. (buraan-bur)*

47. **Magaabo:** *kabasho/ af mugiis*

→ *Magaabada hashadaa ka roon, maydhanaan kale*

→ *Markab anad lahayn looma lulo, maanka waligaaye (Timacadde)*

48. **Cidaad:** *Culay/cugay*

→ *Haddaan dhiil cidaadliyo la nicin, culaygii maygaaga*

→ *Oon caliyow weel keenu noqon caagad iyo daasad.*

✓ *Sida weelka caanaha haddii laabta loo culayo*

✓ *Bal aan soo cidaadee maxaa, cunaha dhaafaaya. (Boodhari)*

49. **Taysaha:** *xilliga barwaaqada roobku aad u da'o.*

→ *Taysaha gu'gii oo onkoday, tininigtii roobka.*

50. **Tis:** *oodda xoolaha lagu oodo in culusoo mar la gooyo*

→ *Tiska qaadidiis iyo waxan aqaan, geela tiring tiise*

51. **Sarsar:** *oodda reerka dusha lagaga dayro si aan bahalku ugu soo dhicin.*

→ *Sarsar igu banaanaa sud iyo, mus igu dayraaye, (Raage U.)*

52. **Tawin:** *dhimasho/ geeri*

→ *Cudur loo tab waayiyo hadduu taws ka bixi waayo*

→ *Tawin geeriyaaad baa waddee kaga ta'wiil qaado.*

53. **Umal :** *laxaw dareen/ yu'asho*

✓ *Intaad urug xanuuliyo umal igu abuurta (hees Da'uud)*

✓ *Umalkiyo dhibtaan qaboo/ tolow ruux la jaarii miyuu dunida joogaa. (Hilaac)*

54. **Yu'asho:** *tabasho*

Eray-bixintan hoose, waxaan ka soo xigtay buugga Salaam Carrabay (Waar Tolow Colka Jooja) ee uu qoray Yusuf Shaacir qaybtiisa dambe:

FG: qaybtan sida qaybaha kore ma aanan raacin meer-iskii uu eraygu ku jiray, wakhtiga oo igu yaraa dartii, balse waa erayadii iyo macnahoodii.

- 1- **Gooshaash:** daajin, jeed jeedin, rogrogaalid, siibaadhigaiyogeela.
- 2- **Magaan:** faraska gaabiya.
- 3- **Gaanni:** libaax lab oo aan wali aar gaadhin (barbaar)
- 4- **Gawdhis:** diidmo ku gacansaydhin
- 5- **Quulle:** geedka jeerinka midhihiisa
- 6- **Saranseer:** dhibaato, luggooyo katimaadda arrimo is daba jog ah.
- 7- **Sarriigasho:** xishood is dhawrid is uririn.
- 8- **Nawriish:** sannadka qorraxda laga tiriyo bilawgiisa oo Soomaalida iyo qolyo kalaba tirsadaan.
- 9- **Samuulad:** xilli roobaad aad u tayo badan/ bil magaceed.
- 10- **Siyaakhad:** alaabta laga sameeyo dahabka iyo lacagta iyo macdanta kale.
- 11- **Tirtire:** kicin guubaabo/ tirtiraha tawaan uma hay-ee waana tawaawacay
- 12- **Taraawil:** wax farabadan.
- 13- **Wagan:** fardo badan, sida geela loo yidhaahdo kadin, lo'dana fadhi, adhigana xero ama tiro, fardahana **waa wagan**.
- 14- **Wagarad:** waxyaabaha kooraha faraska lagu giijiyo.
- 15- **Xaduur:** waydiin farabadan ku celcelin.
- 16- **Xaruuri:** qof aan dulqaad lahayn, caloolkusidna la-

hayn

- 17-**Xidaar:** ninka maluugaha iyo xiddigista aad u yaqaana ee wax laga waydiiyo.
- 18-**Xays:** roob inta badan dayrta dabadeed da'a oo aad loo jecelyahay.
- 19-**Xanan:** geedaha yaryaree dabka lagu shido ama ood qodax leh
- 20-**Xeego:** kubbad yar oo ukunta digaagga le'eg oo lagu ciyaari jiray bakoorado.
- 21-**Xikaayo:** qaybaha suugaanta mid ka mid ah sida googaalaysi waxaanay leedahay ujeeddo dadka in yari garan karto.
- 22-**Dabre:** baroor dumarku inta badan adeegsan jiray xilli ga colaadda.
- 23-**Falkiyaa:** soohaa.
- 24-**Hirtaanyo:** gocasho, hibasho
- 25-**Haleelo:** geela dhalmo cusaybka ah
- 26-**Hanfade:** qofama dad aan wax hubsanoofirola-hayn.
- 27-**Leeddafuul:** faraska oo aan koore lahayn oo la fuulo.

DOORKA SUUGAANTA TIRAABTA AH IYO SHEEKADII “SHANDARANLEY”

“Waxay ahayd goor gabbal dhac ah. Waxa godka shalam tidhi cadceedda oo baradho u eg, kana gondo degtay oo caraabeheeda ku sii gelbiyey lingaxa falaadhoo sagal guduud ah, dhulka laftiisa ayaa gucumada sagalka cirka ku sharfay lingaxa galbeedna kaga suntay hariiryo sibaaq guduudan ah. Xilligu waa dirirradi gu’nimo, oo ay laamaha dhirtu si layaab leh u leeg leegsanayaan, cosobkaa tabaadi

noqday oo caleenta hawrtay ayaa dhulka cadrisay. Jihada bari waxa dhirta baarkeeda ka soo fuuray dayax dhool garsaday, oo ka run sheegay suuradda lagu yaqaan bil saddex iyo tobanjirsatay, waana bisha loo yaqaan candhoqoys. Waxa isna i arka yidhi xiddigga Xamar-islegdey oo aalaaba xilli roobaadka isku beega xundhurta cirka. Raxan raxan caraabe ah oo baalaley ah ayaa mashquul ka dhigtay jiho kasta oo aad eegto. Ugaadha cawo daranta ka leeday-naysa iyo duurjoogta kala nooc nooc ah ayaa hareeraha ka dhaafay-sa oday Goodaad oo salaad maqrib ku tukanaya bog-cad, burciid xalani ku goglan tahay.

Oday Goodaad salaamad-naqsi ka dib markii uu geesta bidix jaleecay ayuu isha ku dhuftay nirgo dayrcad u badan oo afdbuub-yaalaynaya meel qoor ah, waxaana ugu horeeyey qurbac midabki-isu yahay madaw bacad ah oo intuu kurusku yuubmay nirgaha la shamal qaadaya neeconda macaan ee burcada Lebihawle. Goodaad oo aan weli ka kicin fadhiigii salaadda, waxa kayn yar ee oo u dhow goorteeda kaga soo mudhyidhi willal yaryar oo go' yaal ka waaweyn iyo hadbuub degta ku sita. Mid ka mid ah wilashii yaryaraa ayaa markiiba gartay koofiyadii Goodaad, ka dibna xagisa u soo cararay isaga oo ku dhawaaqaya "Alla waa aabahay" wiilka yar ee soo cararay, waa runtilye duqu waa aabihii waxay aabihii Goodaad ismooganaayeen intii geedaha gu' la cunayey oo gaadhaysa muddo bil iyo dhowr caanomaal ah." Waxaan kugula talinayaa akhriste inaad raadiso macnaha erayada aan khadka madaw saaray intii aadan garanayn, mahadsanid.

Isbeddellada Ku Yimid Qiimaha Suugaanta iyo Suugaanyahanka

Si aynu u xaqiiqsano isbeddellada ku yimid qiimaha suugaanta iyo suugaanyahanka waxaa inaynu milicsannaa, qarnigii awowyaasheen ay noolaayeen amaba bilawgii qarnigii labaatannaad qiimaha Suugaanta iyo suugaanyahku ay ku dhex lahaayeen buldhaddaamaba heerka iyo dabaqadda ay ka joogeen bulshadaxilligaas. Haddaba, si aad arrintan u xaqiiqsato soo dhagadhagee kana warayso waayeelka, waxaa kuu soo bixi in suugaantu ay suugaanyahanka u goyn jirtay, hantida ugu qaalisan ee soomaali lahayd xilligaas oo ah **geela**. Waakii abwaanku ku soo hal-qabsanayay gabaygii Salaan Carrabay uu tiriyey ee ku qotomay baydkii “*iyadana ha garan waayinee, geela igu siiya*” ee yidhi: *Gamuute iyo Salaan iyo ragii, geela lagu siiyey*. Sidoo kale abwaan Abshir Bacadle isaga oo tilmaamaya qiimaaha gabayga wuxuu yidhi:

- *Waxay odayo goob kaga hadlaan, gabaygu soomaaha*
- *Wixii geela lagu qaybsan jiray, gabaygu soomaaha*
- *Tartan waxaanay heesuhu la galin, gabaygu soomaaha*

Sidaa darteed waxaa halkaas inooga soo baxaya qiimaha suugaanta iyo suugaan yahanku ay ku dhex lahaayeen bulshada xilligaas. Isbeddellada ku yimid qiimaha Suugaanta iyo suugaanyahanka waxaa sabab u ah qodobbo dhawr ah oo ku soo kordhay bulshadawaxaana ka mid ah:

1) **Hoos u dhaca adeegsiga iyo iſticmaalka suugaanta**

Suugaantu hadda ka hor waxay ahayd mid loo adeegsado dhammaanba docaha kala duwan ee hab-nololeedka bulsha-

da gaar ahaan dhanaca isgaadhsiinta iyo xidhiidhka bulshada. Balse, maanta warbaahinta casriga ah iyo teknoolajiyada ayaa hawshaas badankeeda kala wareegay.

2) Hoos u dhaca fahanka bulshada ee ku aadan nuxurka suugaanta

Maadaama uu yaraadey adeegsiga suugaantu waxa ka dhashay is fahan waa ka dhex aloosmay sarbeebta iyo erayagda mugga leh ee suugaanta waxayna gayeysiisay suugaantii hoos udhac iyo xiisayn la'aan, maxaa yeelay shay kasta qiimahiisa waxaad ku sargoynaysaa kolba fahanka aad ka haysato iyo milgaha uu agtaada ku leeyahay inta ay le'egtahay.

3) Hoos u dhaca qiimaha suugaan yahanka

Geyiga Soomaalida 1940 kii ka hor ma jirin wax fanaan layidhaa, haddiiba aad aragto cid sooban-dhigaysa ama isticmaalaysa suugaan aysan ayadu lahayn, waxaa jirtay hees-haawleedyada iyo Suugaanta la dhaxlay oo ah suugaan dadweyne, balse hadda doorkii suugaan yahanka waxaa la wareegay ninkale oo codeeye ah (microphone) waana fannaanka.

4) Hoos u dhaca tirada suugaanyahannada

Xaqiijinta arrintani waxay u baahan tahay cimi-baadhis ka xeel dheer midan aan anu ku sameeyey, balse, sida aan qabo anigu yaraanshaha ku yimid tirade suugaanyahannada waa xaalad laga dareemi karo guud ahaan jawiga bulshada Soomaaliyeed waana arrintaay ka war-qabaan xaqiiqadeeda dhammaan waxgaradka iyo waayeelka bulshadu.

Haddiiba, aynu dib u milocsano 60 sanno ka hor heerka tayada iyo tirada suugaanyahanka Soomaalida, waxaa inoo caddaanaya caddadka iyo baaxadda hoos

u dhaca ku yimid suugaanyahanka soomaalida, waxaana ka markhaati ah natiijada ka soobaxaysa haddii aynu isbar-bardhig ku samayno, qodobu dhawr ah sida: **Tirada iyo tayada abwaannada, magaca iyo maamuuska abwaanka, miisaanka iyo meeqaanka suugaantii hore dhexe iyo dambe, Iwm.**

Waxaana ka marag ah in uu isbeddel weyni yimi meerisyo uu tiriyeey Dhoodaan oo daaranaa hoos u dhaca ku yimid suugaanta. Wuxuu yidhi:

→ *Qaraamiga iyo heesay wakhtigan uga qushuucaane*

→ *Ka qulquliya geeraarka aad, looma qaayibo e.*

Sidoo kale AHUN Timacadde isaga oo tilmaamaya waxyeellada ay heesuhu ku hayaan maansada qaybaheeda kale waa kii lahaa:

- Maansada qaraamigan yaryar, ee qayliyaa dilaye

Ugu dambayntii, waxaa is waydiin mudan in aynu darisno waxana iska weydiino meesha uu caynku ka qalloocsamay (maxaa keenay hoos u dhaca tirada iyo tayyo darrida suugaanyahannada?) Waxaan filayaa inay qayb ka yihiin arrimo badan oo ay ka mid yihiin:

→ *Magaalooyinka, teknolajiyadda iyo caalamiyeynta (Globalization)*

→ *Wax ku barashadda afafka qalaad*

→ *Maamuus yarida xukuumadda iyo shacbiga uu kala kulmayo maansayahanku*

→ *Hoos u dhaca afeed ee ku yimid bulshada oo sababtay in la fahmi waayoba waxa uu sheegayo abwaanku, taas oo hoos u dhac ku keentay inay hal-abuuradu ku dhiiradaan tirinta maansada.*

Bal aynu isla eegno jiiftada “**Dabahuwan**” ee uu tiriyey abwaan Hadraawi taasi oo si mug iyo miisaan leh ugaga hadlay isbadalada ku yimiid guud ahaan dhaqanka bulshada Soomaaliyeed markii uu dareemay ifafaalaha iyo arrimaha is biirsadey ee ku soo wajahan bulshada, wuxuu yidhi:

- *Dal iyo magac bay lahayd*
- *Dad iyo mudan bay lahayd*
- *Duuniyo mahad bay lahayd*
- *Diin iyo dhaqan bay lahayd*
- *Duug iyo dhaxal bay lahayd*
- *Dan iyo tacab lahayd*
- *Dedaal xeyney lahayd*
- *Xadhkiyo dabar bay lahayd*
- *Aqoon durugtay lahayd*
- *Xil daacada bay lahayd*
- *Duleed jiratay lahayd*
- *Duggaal hanatay lahayd*
- *Daw iyo marin bay lahayd*
- *Dareer taxan bay lahayd*
- *Dardaaran cad bay lahayd*
- *Dabool adag bay lahayd*
- *Digtoonni horey lahayd*
- *Dabaylo hadday ruxaan*
- *Durbaan weriyey lahayd*
- *Awaal deys bay lahayd*
- *Dawiyo kabashay lahayd*
- *Xidhiidh degsan bay lahayd*
- *Dagaag sharafay lahayd*
- *Duciyo nabad bay lahayd*
- *Caqiibo danbay lahayd*
- *Han iyo dugsashay lahayd*
- *Deeq iyo hirashay lahayd*
- *Duddiyo gacal bay lahayd*
- *Dareen xidid bay lahayd*
- *Xormiyo deris bay lahayd*
- *Dul iyo magan bay lahayd*
- *Xishood dedan bay lahayd*
- *Dux iyo soddoh bay lahayd*
- *Dumaashi dhan bay lahayd*
- *Dad kala guran bay lahayd*
- *Rag iyo dumar bay lahayd*
- *Nin door taliyey lahayd*
- *Marwiyo degel bay lahayd*
- *Duq iyo garashay lahayd*
- *Haween darbban bay lahayd*
- *Barbaar diran bay lahayd*
- *Habliyo dardaray lahayd*
- *Halyey diriray lahayd*
- *Darmaan boqran bay lahayd*
- *Duud iyo oday bay lahayd*

- *Da' weyn iyo da' dhexay lahayd*
- *Da'aad yaryar bay lahayd*
- *Is daadihin bay lahayd*
- *Deryaale cad bay lahayd*
- *Dalaandaliyey lahayd*
- *Horweyn dalmaray lahayd*
- *Irmaan dararey lahayd*
- *Hal iyo dalawey lahayd*
- *Wan dool culus bay lahayd*
- *Sal iyo daab bay lahayd*
- *Dallaayad saray lahayd*
- *Shishiiyo duluc bay lahayd*
- *Wixii dumey bay lahayd*
- *Iskuuladu waa dayeyn*
- *Dammiinnimaday dhigaan*
- *Dartay uma soo lug go'in*
- *Duruustu falkay tiqiin*
- *Daktoor cadoway sideen*
- *Digrii nacabey sideen*
- *Xaq bay garba duubayeen*
- *Diintay gibil saarayeen*
- *Waxay dedayeen amuur*
- *Dhibteedu dib iigu tiil.*

Sida aad ka dheehan karto meerisyada kala ah: *Dad ka-la guran bay lahayd/ Duq iyo garashay lahayd/ Dallaayad saray lahayd/ Wixii dumay bay lahayd!* Waxaa halkaas inoogu cad in isbada weyn ku yimid dhaqanka taasina ay sababtay in uu hoos udhaco qiimaha suugaanta iyo suugaanyahanku, waayo suugaanta iyo suugaanyahanku waxay waayeen hab-nololeedkii ay xurmada ku lahaayeen oo ah waxyaabaha dumay ee uu Abwaanku sheegay.

Haddaba, akhriste is waydii su'aalahan iskuna day inaad xaliso mushlidda jirta.

- 1- Sidaynu u soo celin karaa qiimaha Suugaanta iyo suugaanyahanka? Xaggeese laga bilaabayaa?
- 2- Qiima intee le'eg ayay inuugu fadhidaa soo noolaynta meeqaanka iyo maamuuska suugaanta iyo suugaanyahanku?
- 3- Cidda sababtay hoos u dhaca ma xukuumadaha, ma rayadkaa mise waa sabanka oo waxaa yaraadey bahdii suugaanta?

GUNAANAD

Suugaantu sideedaba waa magac dallaamiyeema micnayaal farabadan. Sidaa derteed, waa in laga dhex arkaa dockasta oo ka mid ah hab-nololeedka bulshada. Haddaba, waxaa muhiim ah in aynu aqoon u yeelano afka, dhaqanka iyo suugaanteena, si aynu u aqoonsano kaalinteenna cilmi iyo taariikheed ee aynu ku leenahay ilbaxnimooyinka caalamka. Maxaa yeelay, kaydka cilmi ee ugu weyn ee bulshada Soomaaliyeed ay leedahay waxa uu ku duugan yahy suugaanta. Marka aynu aqoonsano doorka ay suugaantu ku leedahay kaydinta sooyaalka, barbaarrintata iyo kobcinta garaadka hab-dhaqanka wanaagsan ee bulshada, midaynta aragtiyaha bulshada, xallinta colaadaha iwm. Waxaynu garwaaqsanay, waxtarka suugaantu ay u leedahay bulshada.

Sidoo kale, waxaa iyana mudan inaynu garwaaqsano suugaantan qiimaha badan oo ah hadyad Eebbe inagu galaday, isha aynu ka hello oo ah suugaanyahannadeena Alle ha ka abaaliyo waanada iyo waxsheegooda togane. Waxay inaga muddan yihiin inaynu u muujinno dhiiragalin, qadarinta iyo ixtiraam.

Haddaba, si aynu kor ugu qaadno qiimaha suugaanta iyo suugaanyahanka, waa inaynu soo celino maamuuskii iyo meeqaankii suugaanyahanku ku lehaa bulshada dhexdeeda, si ay ugu dhiirradaan tirinta iyo soo ban-dhigidda noocyada kala duwan ee suugaanta. Maxaayeelay abwaanada casrigan nool badankoodu waxay ku halaan-halaan in bulshadu aanay niyad fiican u hayn murtida ayna ka doorbidaan waxyaalaha maadda iyo micna darada xambaarsan.

Ugu dambayntii, buuggani waa buug aan uga gol lahaa/talagalay inaan ku soo ban-dhigo waxtarka bulsheed ee ay suugaantu ku leedahay docaha kala duwan ee nolosha waxaanan isku dayay inaan dhan kasta/doc kasta oo ay suugaantu gashaba aan muujiyo soona gudbiyo waxtarka bulsho af, dhaqan, iyo Diin ee ay leedahay suugaantu.

LIFAAQA

Magacayda Billaha Sannadka Soomaalidu Tirsato

Sida uu qoray Cabdirasaaq Xuseen Guuleed Soomaalidu waxey leedahey kala tirisi soo jireen ah sida kal tirsiga hilaadeedeed ee sannadka miilaadiga ama hijriyada. Kaasoo loo yaqaanay **Dab-shid, Nayruush** ama **Nayruus**. *Nayruusku waa xilliga kala wereegga sannadka cusub ee laga tiriyo qorraxda. Sidaynu ogsoonahay sannadku wuxuu ka kooban yahay toban iyo laba 12 bilood iyo afar xilli oo kala ah: Gu' Xagaa, Dayr, iyo Jiilaal. Markaa waxaan si kooban u dilmaraynaa bilaha iyo magacyadood inagoo u habaynayna xilli xilli:*

GU'GA

1. Seerma-waydo: waa bisha ugu horraysa ee roobka gu'ga dhibicdiisa la arko marka laga reebo saban xumaadka iyo barwaaqo sooranka. Bishan roobka da'a soomaalidu waxey u taqaanaa **Gu'soor**.

2. Cawl:-waabisha labaad ee gu'ga. Bishan dadka qaar-kood waxey u yaqanaan **Candho Qoys**

3. Dirir-sagaala/dirir-sakaaro: waa bisha saddexaad waxaana iyaduna dhali jirey sida la sheegey sakaarada, oo lagu magacaabi jirey, dadka qaar waxey u yaqaanaan **Sed Buux** waayo, waa bisha loogu ladanyahay,

XAGAA

Xagaaagu waa wakhti aad ukulul marka loo eego goobaha qaar sida xeebaha.

1. Samalaho: waa bisha ugu horaysa ee xagaaga waxaa da'a roob shuux shuux ah oo loo yaqaano **Cadar-Xagaa**.

2. Karan: bishani waa bisha labaad xagaaga waxaan da'a roobka loo yaqaano **XAYSKA** oo ka da'a dhulka gu-banka ah ee xeebta u dhaw iyo galbeed DDS.

3. Waran: bishani waa bisha sadexaad ee xagaaga. Bishan dhirtu waxa ay bixisaa ubax udgoon ka dibna waaxaa ka dhasha dhirtaas cayayaan loo yaqaano **Dhuug (gofane)**. Deegaannada qaar waxaa loo yaqaanaa **maal-madoone**.

DAYR

1. **Dayr halalood:** bishani waa bisha ugu horaysa ee dayrta, waxa laga sheegaa soomaalidii hore inay bishan magaceeda u bixiyeen ama ay odhan jireen “dayr waa innanoo (gabadhoo) way xishootaa oo maalintii ma timaaddo ee habeenkii bay da’daa”. Taas oo la leeyahay magaca halalood wuxuu markii hore ahaa hablood.

2. **Dayr habis:** bishani waa bisha labaad ee dayrta. Deegaanada qaarna **DAAF** ayay u yaqaaniin.

3. **Danbar same (gudban)** waa bisha sadexaad ee dayrta. Waa bil aad u dhaxan badan oo deegaanada qaar looga yaqaano **Dayro-Dhaaf**.

JILAAL

1. **Daalo:** waa bisha koowaad ee jiilaalka ugu horaysa, adhiga iyo ishinkuba way oomaan.

2. **Toddob:** waa bisha labaad ee jiilaalka, bishan waxaa da’a roob lagu lu’go’o oo aan la mahadin oo loo yaqaano **Naylo- Jaliye**. Waa roob dhulku liqo maadaama uu muddo oomanaa

3. **Daydo-diraac:** bishani waa bisha sadexaad ee jiilaalka, deegaannada qaarkood waxaa looga yaqaanaa inay tahay GU’ waana deegaanada galbeed ee roobka gugu ku soo horeeyo marka loo eeg dhanka bari.

Hodantinimada Af Soomaliga

Hodantinimada afsoomaaligu maaha wax aynu hal qormo ku koobi karo, waa mawduuc u baahan in kaligiis loo ban baxo waayo, waxaa laga qoray buuggaag walina laga

gun gaadhin. Sidaa darteed, waxaynu isku dayi in aynu sawir guud ka bixino ama aan iftiimino doco muujinaya hodan-tinimada afka. Waxaanan uga goleeyahay iftiimintooda in la garwaaqsado qiimaha afkeena loona tafaxayto sidii aynu u hormarinta lahayn si ay bulshaduna u hormarto cilmi ahaan.

Toddobada ayaamood

Sida aanka xaqiijiyay qoraalo ay dad kala duwan ka qoreen Abwaan Hassan Sh. Mu’min, waxaa jira sadex nooc oo magacyo waa sida uu Boobe Yuusuf Ducaale 1993kii ka qoray abwaan Xasan Sh. Mu’min AHUN waa sidan hoose.

Qaybta laad waxa laga tirin jiray xidigaha	Qaybta 1aad waxay ku salaysantahay dhacdo farxadeed	Qaybta 2aad waxay ku salaysan tahay ciyaar {madadaalo}	Qaybta 3aad waxay ku salaysan tahay tilmaan wakhti
1. Agali {Sabt1}.	1. Nagaad {Sabt1}	1. Sooroga {Sabt1}	1 Maanta
2. Case {Axad}.	2. Sunni {Axad}	2. Koobin/Koowin {Axad}	2 Barri
3. Lamme {Isniin}.	3. Sanni {Isniin}	3. Laamin {Isniin}	3 Saadambe
4. Sade {Salaasa}.	4.Koodaar {Salaasa}	4.Lamatoka {Salaasa}	4 Saakuun
5. Carte {Arbaca}	5.Goonyaad {Arbaca}	5. Koodaar {Arbaca}	5 Sadataal
6. Uguux {Khamiis}	6.Ugbaad {Khamiis}	6. Hakisa {Khamiis}	6 Shalay
7. Agaax {Jimce}.	7. Hoyaad {Jimca}	7.Hakis-Bila {Jimce}	7 Daraad
			Nidaamkan afka soomaliga kaliya ayaa leh afafka caalamka.

Magac Bixinta Qoyska iyo Qaraabada

Waxa jira waxayaalo aan kaga sareyno afafka adduunka oo dhan, waana magac bixinta qoyska iyo waxa la isu yahay, afafka kale waa meelaha aan kaga sarayno, tusaale: aabbe, hooyo, walaal, adeer, eeddo, awoowe/o hooyo aabbe, ayeyy/hooyo ayeyy/aabbe, ina-adeer, abti, ina- abti, habaryar, habarwadaag, aaye (aabbe)/(adeer) dumaashi, seeddi, soddoh, soddog, ammi iwm. Ilaah ah in uu jiro af leh magac bixin noocah oo kale ah, una cilmiiyeysan qaabka afkeena oo kale.

ERAYADA ISKU MICNAHA AH

- 1- Magacyada Soomaaliga ah ee madawga sheegaya: Dhuxul: Quulle, Maygaag, Haybe, Bigays, Tukaale, Dhari, Tukun, Makhrib, Madoobe.
- 2- **Libaax:** Aar, Gucumaale, Dawri Gaanni, Baabule, Il-Casuusle.
- 3- **Roob:** mayey, mahiigaan, miiraale, xays, dhaan-nage-eye, gafacle, shuux waqal, gudgude, todob.
- 4- **Hanqadh:** wiriq, biriq, danab, onkod, Guguc.
- 5- **Jid:** tub, wadiiqo, hilin, dariiq, wado, qoob, dhabbo...
- 6- **Doqon:** basari, baalli, sumbo, maraado, magaanyo, coon, dhaandhaan, dhamaasad, dhukufo, dhoongo, areebo.
- 7- **Doqon:** nacas, sacsac, carrinta, heec, hacco, baacoo, magaan, dhaandhaan, dhabcaal.
- 8- **Geesi:** Halyeey, Hanad, Fariid, Nin-Karmeed, Dirac, Haldoor, Maahir, Lanqan, Buuni.
- 9- **Gaari:** Guri-bila, Fariid, dhabeel, Darmaan.
- 10- **Orod:** carar, tawdhe, biligdhe, jaanta-wadh, afarta-ba qaad, afdhuugyee, kadlee, ruclee, guclee, isasi-idaa, libidh, cagaha maal, cagaha waxka day iwm.
- 11- **Dhimasho:** Tawin, tamooti, hed, geeri, Allaysi, xi-jaabasho, bakhtiyid, go'id, nafwaa, qudh-bax, naf-bax, rubadgo'.
- 12- **Colob:** Luqmad, oodkac, muqmad, goome, mur-mure.
- 13- **Awr:** gurgurshaa, rakuub, Hayiin, Macabaade.
- 14- **Bisad:** yaanyuur, mukulaal, basho, dinad (*idinkiyo dinaduhu ba horan, damac xumaateen*)

RAAD-RAAC

Ahmed Sh. Ali Ahmed (1977) *Xeerkii Soomaalidii Hore*. Akademiya Dhaqanka, Muqdisho.

Ahmed Sheekh Ali Ahmed (e-book) *Buugga Raaxda Guurka*. (Application)

Badal Cabdilaahi (2019) *Dhaqanka Soomaalida*. Xafirka Dhaqanka & Dalxiiska

Boobe Yuusuf Ducaale (2000) *Xilli Tirsiga Soomaalida* (application)

Cabdiraxmaan Xussen Jaamac **(e-book)** *Buugga Xirfadda Fagaare Ka Hadalka*

Cabduwahaab Saqa iyo Daahir Sanweyne (2014) *Garta iyo Xeerbeegtida* :(int.post)

Cabdiqadir Nur. (Maax) *Murti iyo Maahmaahyo Tiiroolay ah*. Iftiinka Aqoonta Somaliland

Mahamed Baashe (2008) *Hal aan tabayey (Maansooyinkii X. A. Af-qalooc)* London website: [www. aftahan. org](http://www.aftahan.org)

Pro:Ahmed Abdulahi (Kashmiir)(2020)*Waa Maxay Khilaafku?*:www.academia.edu. p.3-4.

Xigmadmaal. blogspot. com / www. galdogobtimes. com&www. ruuncadaa. com

Yusuf Shaacir (Suugaantii Salaan Carrabay) *Waar Tolow Colka Jooja*: Somaliland

Ku Saabsan Qoraaga

Taariikh Nololeedka Qoraaga

Anigoo ah Tawakal Cabdi Ismaaciil waxaan ku dhashay kuna barbaaray Degmada Harawa sannadkii 1996 dii. Waxaan ka bilaabay waxabarashada Dugisiga Hoose Dhexe ee Sayid Ali Cagaarweyne, halka aan dugsiga sarena ku bartay

isla magaaladii aan ku dhashay ee Harawa (Darwanaje). Waxaan fasalka 12aad ka baxay sannaddii 2015kii. Waxaan shahaadada darajada koowaad (BA) ka qaatay Jaamacadda Jigjiga, Mac'hadka Daraasaadka Af Soomaaliga iyo Suugaanta. Waxaan hadda waxbarashada darajada labaad ee Masterka (MA TEFL) ka bartaa isla Jaamacadda Jigjiga.
